

विषय.	पत्र.	विषय.	पत्र.
वर्णगुणविचारः	३८	विवाहलग्ने इष्टानिष्टग्रहाः.....	५५
तारागुणविचारः	४०	कतिचिदोषाणामपवादः.....	५५
स्वेचरगुणविचारः.....	४०	सामान्यदोषापवादः	५५
गणगुणविचारः	४०	संधिसहितभावसाधनम्	५५
कूटगुणविचारः	४१	सापवादं कर्तरीलक्षणम्	५५
नाडीगुणविचारः.....	४१	कर्तरीभंगः.....	५५
स्त्रीणां विवाहकालः	४१	पंचकदोषः सापवादः	५५
पुंसां विवाहकालः	४१	भवनांशयोःशुद्धिः सापवादा	५६
दोषांतरम्.....	४१	विशेषांतरम्	५८
त्याज्यप्रकरणोक्तस्य विशेषनि-		उदयास्तशुद्धिः	५८
र्णयः	४१	इष्टकाले होरासाधनम्	५८
विवाहनक्षत्राणि	४३	लग्नेद्वीः परमजामित्रग्रहज्ञानार्थ-	
तत्रक्षत्रवेधः.....	४३	मुपायः.....	५९
कर्मविशेषेणवेधनिर्णयः	४३	दृष्टिलक्षणम्	६०
वेधभंगः	४४	होरासाधनम्	६१
लक्षा.....	४४	रुक्काणः	६१
विवाहे दोषांतराणि	४५	त्रिंशदंशः.....	६१
सूर्यादीनाराशिसंक्रमेत्याज्यघटिका	४५	सूर्यसाधनम्	६२
संधिदोषः	४५	इष्टकालसाधने विशेषः.....	६३
भद्राविचारः.....	४५	प्रतिष्ठितायां घटिकायां तद्गमन-	
गंडांतलक्षणम्	४७	फलम्.....	६३
चंडायुधविचारः	४७	गोधूललग्नविचारः	६४
एकार्गलविचारः	४७	गोधूललग्ने त्याज्यम्	६४
वारदोषः	४८	विप्रदीनामपिकचित्कार्यविशेषेण	
कुलिकादयः	४८	गौरजप्रवृत्तिः.....	६४
दुर्मुहूर्ताः	४९	उद्गाहवेदिकालक्षणम्	६५
मृत्युयोगः	४९	वधूपवेशमुहूर्तः	६६
विषयटीविचारः	४९	प्रथमापादादीभर्त्रादिगृहे वासनिषेधः	६७
धुशांकानांस्पष्टीकरणम्	५०	पुनर्भवेवहः	६८
विषयटीपरिहारः	५०	नानाविधशास्त्रार्थाः	६९

विषय.	पत्र.
मंडपोत्थापनात्पूर्वमककुलजानां	
त्याज्यानि	६९
वर्ज्यांतराणि	७०
स्त्रीरहितानांविधिः	७१
विपकन्यालक्षणम्	७२
योगांतरम्	७२
मूलजादीनां फलम्	७२
तदपवादः	७२
ऋतुत्रयमध्ये वर्ज्यम्	७३
संकटे प्रवृत्तिः	७३
यमलयोर्विशेषः	७४
प्रत्युद्वाहननिषेधः	७४
प्रतिकूलनिर्णयः	७५
संकटे प्रवृत्तिः	७५
अन्येपिशास्त्रार्थाः....	७६
महासंकटे वृद्धिसूतके कर्माहिता....	७७
सिंहे गुरो सति मंगलनिषेधः	७७
संकटे प्रवृत्तिः	७७
नामराशिजन्मराशयोर्निर्णयः	७९
वधूवरयोर्मध्ये एकस्य जन्मर्क्षज्ञातं	
एकस्याज्ञातं तदा	७९
मेलनार्थं नाम्नो नक्षत्रज्ञानम्	७९
अवकहडाचक्रे नामाद्यक्षराभावे	
विचारः....	७९
नामबहुत्वे निर्णयः	७९
जन्मर्क्षयेषुयेषुशस्तंतानि	७९

अभ्याधानप्रकरणम् ६

अभ्याधानम्	८१
-----------------	----

विषय.	पत्र.
गृहप्रकरणम् ६	
तत्रग्रामविचारः	८२
वर्गघटिते काकिणिकाः	८३
वर्णपरत्वेन भूमेर्वर्णरसगंधाः	८३
वर्णपरत्वेनभूप्लवत्वम्	८५
ब्राह्मणस्यविशेषः....	८५
शल्यज्ञानम्	८५
स्थलस्य शुभाशुभज्ञानस्योपायः	८६
दिकसाधनम्	८७
दिङ्मूढत्वेदोषः	८७
गृहकरणेमाप्ताः	८७
उक्तेष्वपि नक्षत्रेषु विशेषः	८८
वृषभवास्तुः	८८
चतुर्धा द्वारनिर्णयः	८९
संक्रातिपरत्वेन मुखनिर्णयः	८९
आयसाधनम्	८९
आयानांशुभत्वम्....	९०
राशिपरत्वेन मुखनिर्णयः	९१
कोणादिविद्धमुखस्य दोषस्तद-	
पवादश्च	९१
ग्रहनक्षत्रानयनंन्ययानयनंच	९१
राशिनिर्णयः	९२
अंशसाधनार्थं गृहाणि तत्रामाक्षरसं-	
ख्याच	९२
नामाक्षरसंख्या	९३
अंशसाधनम्	९३
गुणविचारणाधिः	९३
उपायांतरसूचना	९३

विषय.	पत्र.	विषय.	पत्र.
स्थलसाधनाय सूत्रमोटनलक्षणम्	९५	अभिजिह्वलक्षणं तत्फलंच १०६
स्थलसाधनम् ९५	अदलविडलयोगौ १०७
सूत्रन्यासः ९६	वारशूलादिदेहदः १०८
शंकुन्यासः ९७	लग्नशुद्धिः १०८
रेखाकरणम् ९७	दिक्पतयः १०९
शिलान्यासः ९७	दिक्पती लालाटलक्षणेन-	
द्वारम् ९८	निपेधौ लालाटलक्षणंच १०९
स्तंभप्रतिष्ठा ९८	सूर्यादीनां जन्मनक्षत्रम् ११०
गृहोच्चता ९८	वेश्योगस्तत्फलंच ११०
मुख्यगृहात्कस्य गृहंकस्यांदिशि		यात्रालग्नैष्टानिष्टानि १११
कर्तव्यम् १००	प्रतिबुधशुक्रापवादः ११२
शक्तिभुवोः संकोचे सति कर्तव्यम्	१००	अन्यश्चापवादः ११२
आयादीनां व्यवस्था १०१	आवश्यके प्रवृत्तिः ११२
तृणगृहविशेषः १०१	प्रयाणविधिः ११३
गृहप्रवेशः १०१	यात्रिकस्य नियमाः ११४
अपूर्वादिप्रवेशाः १०२	यात्रायागमनलक्षणम् ११४
गृहकृत्यविषये दिनरात्रिविशेषनि		शकुनाः ११५
र्णयः १०२	अशुभानि ११६
कलशवास्तुनक्षत्रशुद्धिः १०२	शकुनांतरम् ११८
प्रवेशे लग्नशुद्धिः १०३	कृत्यविशेषेण शुभाशुभशकुनाः ११८
वामसूर्यलक्षणम् १०३	प्रथमेऽपशकुने सति किं कर्तव्यम्	११९

यात्राप्रकरणम्. ७.

यात्राकालनिर्णयः १०४
शूलाः १०४
योगिनी १०४
अन्यत्रिंशत् १०५
अन्यत्रयोजनम् १०५
वाश्यके कृत्येपवादः १०५

मिश्रप्रकरणम्. ८.

राजाभिषेकमुहूर्तः ११९
देवस्थापनमुहूर्तः ११९
वस्त्रपरिधानं तस्य क्षालनमुंदुरादि	
भक्षितफलंच १२०
स्त्रीविषये विशेषः १२०
पुरुषाणां भूषणधारणे मुहूर्तः १२१

विषय.	पत्र.
तत्र विशेषः	१२१
पण्यानांक्रयविक्रययोर्मुहूर्तः	१२१
धनिष्ठापंचकेवर्ज्यम्	१२२
सेवामुहूर्तः	१२२
संन्यासमुहूर्तः	१२२
कृषिकर्मणि मुहूर्तः	१२३
कृषिविषयेलांगलचक्रम्	१२४
बीजवापे मुहूर्तः	१२४
बीजवापेफाणिचक्रम्	१२४
धान्यच्छेदने मुहूर्तः	१२४
मेथिरोपणमुहूर्तः	१२६
नवान्नकर्म	१२६
नृत्यसंगीतयोरारंभः	१२६
नानापशुनां कर्म	१२७
तत्रवर्ज्यम्	१२७
तदपवादः	१२७
अश्वकर्म	१२७
अश्वचक्रम्	१२७
अश्वकर्माणिविशेषः	१२७
अभ्यंगेनिषिद्धकालः	१२८
अभ्यंगहेतवः	१२८
अभ्यंगनिषिद्धापवादः	१२८
नित्याभ्यंगेविशेषः	१२८
तिलामलकज्ञानेनिषिद्धतिययः	१२९
स्त्रीणांबुधादिषु अभ्यंगनिषेधः	१२९
पुत्रवतः सोमवारेभ्यंगनिषेधः	१२९
प्रसूतिकाम्नाने निषिद्धकालः	१२९
औषधानिष्पादने मुहूर्तः	१३०

विषय.	पत्र.
औषधदाने मुहूर्तः	१३०
रक्तस्त्रावणयोर्विशेषः	१३०
रोगमुक्तिदिवसाः	१३१
रोगमुक्तिस्नाने मुहूर्तः	१३१
कुसीदव्यवहारे मुहूर्तः	१३२
पुनर्द्रव्यग्रहणे मुहूर्तः	१३२
नष्टद्रव्यप्राप्तिविचारः द्रव्यनिक्षेपश्च	१३३
नृसिंहमंत्रविद्यासाधने मुहूर्तः	१३३
वृक्षारोपणमुहूर्तः	१३३
वापीकूपादीनां मुहूर्तः	१३४
राजदर्शनशांतिकपौष्टिकमुहूर्तः	१३४
दिश्यमुहूर्तः	१३५
गुरुशुक्रयोर्मौख्यदोषापवादः	१३५
तीर्थयात्रानिषेधः	१३६
प्रतर्कमनिषेधः	१३६

शांतिप्रकरणम्. ९.

अनध्यायाः	१३७
अनध्यायानां निर्णयः	१३९
नैमित्तिकानध्यायाः	१३९
अन्येऽनध्यायाः	१४१
प्रदोषाऽनध्यायाः	१४१
तात्कालिकाः	१४३
अनध्यायापवादः	१४३

पल्लीसरठप्रकरणम्. १०.

पल्लीसरठयोः फलम्	१४४
पल्लीसरठयोः शांतिः	१४५

विषय.	पत्र.	विषय.	पत्र.
गोचरप्रकरणम्. ११.		क्षयमासे जन्ममरणादौमासज्ञा-	
ग्रहाणां शुभाशुभस्थानविचारः....	१४६	नम् १५०	
ग्रहाणां वेधः	१४७	मलमासः कुत्रकुत्र गण्यते	१५०
वेधप्रयोजनम्	१४७	ग्रंथकर्तुर्धर्षनम्	१५३
संक्रांतिप्रकरणम्. १२.		ग्रंथपठने फलं तथा ग्रंथे वृत्तसंख्या	१५३
राशिपरत्वेन पुण्यकालः	१४८	ग्रंथनिर्माणकालः.... ..	१५४
संक्रांतेः सदसत्फलम्	१४८	ग्रंथांगीकारे बुधप्रार्थनाः.... ..	१५४
अधिमासक्षयमासयोर्लक्षणम्	१४९	भाषाटीकाकृतदुपसंहारः	१५४
अधिमासक्षयमासयोः कार्याका-		भाषाटीकाकृतयज्ञेशाष्टकम्	१५६
र्याणि	१५०	भाषाटीकाकृतमातृपंचकम्	१५७

इति सुहूर्त्तमार्तण्डानुक्रमणिका ।

पुस्तकमिलनेका ठिकाना,-

खेमराज श्रीकृष्णदास.

“श्रीवेंकटेश्वर” छापाखाना-मुंबई.

॥ श्रीः ॥

अथ मुहूर्तमार्तंडः ।

संस्कृतटीका-भाषाटीकासमेतः ।

प्रारभ्यते ।

श्रीगणेशाय नमः ।

आसीद्योधपुरेस्वकर्मनिरतः श्रीमूलचंद्राभिध-
स्तत्सूनुः परयज्ञकर्मनिपुणः श्रीनानुरामाभिधः ॥
तज्जोहंखलुमोडुरामइतिवै श्रीकृष्णभ्रातातथा
तेषांपादयुगं प्रणम्य परमंकुर्वेऽर्कसंदर्शिनीम् ॥ १ ॥

भा०—व्याकरणानभिज्ञपुरुषोंको सहजसे मुहूर्तकी निश्चयके लिये और विद्यार्थियोंकी प्रार्थनासे योधपुरवासी स्वकर्मरत मूलचंद्रशर्माके पुत्र उत्तम श्रौतकर्म निपुण नानुराम-जोका पुत्र में मोडुरामशर्मा श्रीकृष्णका भ्राता पितृपितामहादियुरुलोगोंके पादयुगलको प्रणाम करिके मुहूर्तमार्तण्डकी मार्तण्डप्रदर्शिनी नाम भाषाटीकाको करताहूं ॥ १ ॥

मार्तंडोऽवतुवाचनः पादैर्जाड्यतमोहरः ॥

वृत्तबद्धतनुः सेव्योभीष्टदोविश्वलोचनः ॥ १ ॥

अर्थद्वयवाची । तत्र प्रथमं सूर्यपक्षे मार्तंडः श्रीसूर्यः नोऽस्माकं वाचमवतुरक्षतु किलक्ष
णोमार्तंडः वृत्तबद्धतनुः वृत्तमंडले बद्धातनुर्यस्य स तथा । तथा च स्मृतौ “ सशंखचक्रं रवि
मंडले स्थितं कुशेशयं कांतमनंतमच्युतम् ” इत्यादि । श्रुतिरपि “ यएपएतस्मिन्मंड
ले पुरुषः सोऽग्निः ” इत्यादिः । पुनः किलक्षणः पादैः किरणैः जाड्यतमोहरः जाड्यं पातकं
शीतं वा तमोऽंधकारस्तद्धरतीति तथा । पुनः किं० सेव्यः सेवितुं योग्यः सेव्यः अभीष्टफलदा
त्वात् । पुनः अभीष्टदः सेवितः सन्नभीष्टार्थदायीत्यर्थः । पुनः कथंभूतः विश्वलोचनः विश्वं
लोच्यते अनेनेति विश्वलोचनः “ लोकचक्षुर्ग्रहेश्वर ” इत्यादित्यहृदयेऽतत्त्वात् प्रकाशकत्वा
त् । अथग्रंथपक्षे मार्तंडः मुहूर्तमार्तंडः नः वाचम् अवतु किलक्षणः वृत्तबद्धतनुः वृत्तानिप्र
हर्षिणीशार्दूलविक्रीडितानि तैर्निबद्धातनुर्यस्य तथा पुनः० पादैर्जाड्यतमोहरः पादैर्वृत्तचर-
णैर्जाड्यमूर्खत्वं तदेव तमः तद्धरतीति तथा पुनः० सेव्यः निरंतरं पठनीय इत्यर्थः पुनः०
अभीष्टदः ययोक्तमुहूर्तव्युत्पत्तिकरणादभीष्टार्थसिद्धिकारीत्यर्थः । पुनः० विश्वलोचनः स
मयप्रकाशकत्वात् ॥ १ ॥

कुर्वेमुहूर्तमार्तंडटीकां मार्तंडवल्लभाम् ॥

इयमाकल्पमेतेन दीव्याद्विप्रास्यवेद्मसु ॥ २ ॥

सिंदूरोल्लसितमिभेद्रवक्रमंवांश्रीविष्णुं वियतिचरान्गुरूप्रणम्य ॥
वह्वर्थविबुधमुदेलयुंमुहूर्तमार्तण्डसुगममहंतनोमिसिद्धये ॥ १ ॥

इहशास्त्रेतावत्संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्युच्यन्ते । आब्रह्मादिविनिःसृतमिदं वेदांगमि
तिसंबंधः । उक्तंचनारदमुनिनास्वसंहितायाम् “ वेदस्यनिर्मलंचक्षुज्योतिःशास्त्रमनुत्त
मम् । अस्यशास्त्रस्यसंबन्धो वेदांगमितिघाततः” इति । अत्राप्युक्तम् “ पूर्ववाक्यार्थ
मादायग्रंथोयंरचितोल्लघुः” इति । त्याज्यनक्षत्राद्यर्तुलग्नगोचरंगर्भाधानादिसंस्कार
विवाहाश्राधानवास्तुयात्रामिश्रानध्यायपल्लीग्रहगोचरसंक्रांतिकयनमभिधेयमातयाचना
रदः “ अभिधेयंचजगतः शुभाशुभनिरूपणम्” इति । अस्यप्रयोजनमुहूर्तनात्नाका
र्यसाधनं अस्यसम्पद्यज्ञानान्मोक्षावाप्तिरितिवाकिमेभिरुक्तैरित्यत्रोच्यते नृणांसंबन्धाभि
धेयप्रयोजनकयनात् शास्त्रेप्रवृत्तिर्जायते उक्तंच “ सिद्धिः श्रोत्रप्रवृत्तीनांसंबंधकयना
द्यतः । तस्मात्सर्वेषुशास्त्रेषुसंबंधः पूर्वमुच्यते । किमेवात्राभिधेयस्यादितिपृष्टस्तुकेन
चित् । यदिनप्रोच्येततस्मैफलंशून्यंतुतद्रवेत् । सर्वस्यैवाहिशास्त्रस्यकर्मणोवापिकस्य
चित् । यावत्प्रयोजनंनोक्तं तावत्केननगृह्यते” इति । इहशास्त्रेकस्याधिकारइतिप्रोच्यते
द्विजस्यैव वेदांगत्वात् । यतःपडंगोविदेहिद्विजैरेवाध्ययनीयोज्ञातव्यश्च । तथाचोक्तं
भास्करीयासिद्धांतशिरोमणौ “ तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्पुण्यंरहस्यंपरमंपवित्रम् ॥
योज्योतिपंवेत्तिनरःससम्यक् धर्मार्थमोक्षांल्लभतेयशश्च ” इति शिष्टास्तावच्छास्त्रारंभे
“सर्वारंभ्माहिदोपेण धूमेनाग्निरिवावृताः ” इति शास्त्रेणसर्वारंभेष्वंतरायप्राप्तौसत्त्वाम्
“ धर्मेणपापमपनुदाति” इति श्रुतिसिद्धंप्रयोजनमास्थाय “स्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाः”इति
लिंगाच्च ग्रंथस्यनिष्प्रत्यूहपरिसमाप्तयेमंगलमाचरन्ति तस्मान्माध्यंदिनीयोब्राह्मणोनारा
यणोनारायणाच्चावाप्तमतिज्योतिःशास्त्रसंहितास्कंधंचिकीर्षुरशेषप्रत्यूहोपशांतये अभिम
तदेवतानमस्कारलक्षणमंगलपूर्वकंग्रंथंकरणप्रतिज्ञांप्रहर्षिण्याद् ॥ सिंदूरोल्लसितमिति ।
सिंदूरेणल्लसितं शोभायमानं इभेद्रवक्रंगजाननं अंवांसरस्वतीम् श्रीविष्णुंप्रसिद्धम् ।
वियतिचरान् ग्रहान् गुरुन् निजगुरुन् शास्त्रोपदेष्टुन्प्रणम्य नमस्कृत्वा अहंनारायणो
मुहूर्तमार्तण्डनामग्रंथंतनोमि विस्तारयामि किमर्थम् सिद्धयेकार्यसाधनायपुनः किमर्थम्
विबुधमुदेपंडितहर्षाय । हर्षकारणंविशेषणद्वारेणाहाकिलक्षणंमुहूर्तमार्तण्डम् लघुम् अति
ज्ञेयनाल्पम् अल्पेवह्वर्थभावशंकांविशेषणद्वारापरिहरति पुनः किलक्षणम् अर्थबहु
लम् अल्पग्रंथेवह्वर्थेदुर्बोधशंकांपरिहरति । पुनः किं० सुगमम् प्रकटार्थमिति ॥ १ ॥

भा०—सिंदूरकी शोभायुक्त गणपतिको तथा सरस्वतीको और विष्णुको और ग्रहोको
और गुरुलोगोको प्रणाम करिके नारायण नाम मे मुहूर्तमार्तण्ड नाम ग्रंथको करताहूँ किस
लियेकि कार्यसिद्धिके लिये और पंडितोंके आनंदके लिये मुहूर्तमार्तण्ड ग्रंथ कसा है
के अल्प है और अर्थ जिसमें बहुतहै और सुगम है ॥ १ ॥

यामार्द्धकुलिकंदिनर्द्धिमवमपूर्वदलंपारिधंविष्टिवैधृतिपातसंक्रमग
 णंगंडांतमेकार्गलम् ॥ कृष्णानंगचतुर्दिनंरविशशिक्रांतयोःसमत्वं
 खलांहोरांरात्रिदिनार्द्धकेक्षयदिनंपित्रोर्जनन्यार्तवम् ॥ २ ॥

अथनानामुहूर्तान्विवक्षुस्तावच्छुभेकर्मणित्याज्यं त्रिभिः शार्दूलविक्रीडितैराह । या
 मार्द्धमिति।यामार्द्धादिकंशुभेशुभकर्मणिस्तंयजेदित्यंतिमश्लोकेनान्वयः । यामार्द्धकुलिकौ
 वक्ष्यमाणलक्षणौ दिनर्द्धिनाम यत्रतिथिः ,सूर्योदयात् पाट्टघटिकाभवति सैवान्यास्मि
 न्दिनेदृश्यतेसादिनर्द्धिः अवमः प्रसिद्धः पारिधंयादलंपरिधयोगस्यपूर्वार्द्धम् विष्टिर्भ
 द्रावक्ष्यमाणा वैधृतिर्योगः पातोव्यतीपातः संक्रमणंसूर्यादीनाराशिसंक्रमणं सर्वेषांग्रहा
 णांसंक्रमणेत्याज्यघटिकाअग्रेवक्ष्यमाणाः गंडांतंत्रिविधंवक्ष्यमाणम् एकार्गलोवक्ष्यमाणः
 कृष्णानंगचतुर्दिनंकृष्णत्रयोदश्यादिप्रतिपदंतम् चंद्रस्यक्षीणत्वात् । कैश्चिद्वादश्यादि
 सार्द्धदिनंपंचकंत्यज्यते कृष्णेचांत्यत्रिककैश्चित् तेषुमध्यमोऽयंपक्षाऽत्रांगीकृतः कृष्णानं
 गचतुर्दिनमिति । रविशशिक्रांतयोः समत्वंसूर्यचंद्रमसोः क्रांतिसाम्यंगणितगम्यम् ।
 तथापितस्यावलीकनकस्मिन्दिनेकर्तव्यमित्यग्रेवक्ष्यति । खलांहोरां पापग्रहहोराम्
 रात्रिदिनार्द्धकेदिनार्द्धरात्र्यर्द्ध उक्तग्रंथांतरे“मुहूर्तःकालोनिवसतिमहानिशायांचदिनद
 ल्येयस्मात् । दशपूर्वदशपरास्तस्माद्द्वयानिचपलानि” इति क्षयदिनंपित्रोः माताचपिता
 चपितरौतयोः पित्रोः क्षयदिनंश्राद्धदिनमित्यर्थः । जनन्यार्तवमातुः रजस्वलात्वम् ॥ २ ॥

अब संपूर्ण शुभकर्ममें त्याज्यपदार्थोंको कहते हैं ॥

भा०-यामार्द्ध और कुलिक आगेकहेंगे-साठघडीकितिथि ॥ क्षयतिथि- परिधयोगका
 पूर्वार्द्ध भद्रा आगेकहेंगे-वैधृतियोग-ज्यतीपातयोग-संक्रांति । तीन प्रकारका गण्डां-
 तकहेंगे । एकार्गलयोग कहेंगे ॥ कृष्णपक्ष कीय १३ । १४ । ३० । १ तिथों । सूर्य चं-
 द्रका क्रांतिसाम्य । इन क्रांतीकी कच देखणासो आगे कहेंगे-पाप ग्रहोंकि होरा ॥ मध्या
 न्दके पूर्व परकी दशदशपलों ॥ और आधी रातके पूर्वपरकी दशदशपलों ॥ मातापिताका
 श्राद्धदिन ॥ और माता रजस्वला होयतो ॥ २ ॥

मासाद्यंजनिबंधग्रहणभंचंडायुधंदुःक्षणज्येष्ठपूर्वभवस्यपापयुगि
 तैष्यक्षाणिविद्धंचभम् ॥ ऊनाख्याधिकमासकौयुतिषुविव्याशूवं
 गंडातिपुत्र्यंकार्थीकरसर्तुपूर्वघटिकाभानांविपाख्याघटीः ॥ ३ ॥

मासाद्यमिति । मासाद्यंजानेबंधवम् जानिरुत्पत्तिस्तत्रबंधवोयस्य एवंविधंमासा
 रमासप्रभृति जन्ममासजन्मतिथिजन्मनक्षत्रादि ग्रहणभं ग्रहणनक्षत्रम् चंडायुधं वक्ष्यं
 माणं दुःक्षणोदुर्मुहूर्तो वक्ष्यमाणः तम् ज्येष्ठं पूर्वभवस्यप्रथमजातापत्यस्यज्येष्ठमासम्
 पापयुगितैष्यक्षाणि पापाःपापग्रहाः वक्ष्यमाणास्तेषामन्यतमेनयुक्त्युक्तम् इतंगतंएष्यंपुरः
 स्थितम् एतानिऋक्षाणिनक्षत्राणिविद्धंभंचावद्धनक्षत्रं वक्ष्यमाणलक्षणम् ऊनाख्याधिक-

मासकौक्ष्यमासाधिमासौवक्ष्यमाणलक्षणौ युत्तिषु विव्याशूवगंडातिपुत्र्यं ३ का ९
 र्या ५ क ९ रस ६ तु पूर्वघटिकाः विविष्कंभः व्याव्याघातः शूशूलः
 वेंवन्नः गंडः प्रसिद्धः अतिअतिगंडः एपुयोगेपुक्रमेणत्र्यंकार्याकरसर्तुसंख्याकाः पूर्व-
 घटिकाःप्रथमघटिकाः तद्यथाविष्कंभेतिह्नः व्याघातंकाः नवशूलेअर्थाः पंच वज्रेअंकाः
 नव गंडेरसाःपद् अतिगंडेरुतवः पडिति भानांविपाख्याघटीः भानांअश्विन्यादीनां-
 क्षत्राणांविपाख्याघटीवक्ष्यमाणलक्षणाः ॥ ३ ॥

भा०-और जन्ममास जन्मातीथि जन्मनक्षत्रादिक ग्रहणनक्षत्र चण्डायुध आगे
 कहेंगे-दुष्ट मुहूर्त आगे कहेंगे और प्रथम संतानका ज्येष्ठमास पापग्रहोंको भुक्तओ भोग्यओ
 युक्त नक्षत्र विद्धनक्षत्रको आगे कहेंगे-क्षयमास और अधिमास और विष्कंभ व्याघात
 शूल वज्र गण्ड अतिगण्ड इन योगोंके पूर्वकी क्रमसे ३ । १ । ५ । १ । ६ । ६ ये घटियों
 और अश्विन्यादि नक्षत्रोंकी विषघटी आगे कहेंगे ॥ ३ ॥

लत्तापंचकपापवर्गमशुभंचंद्रदशारिष्टकंजन्मेशेज्यसितास्तमंगश
 शिनोः क्रूरोद्भवांकर्तरीम् ॥ रिष्टंगोचरसंभवंग्रहजनिप्रांतोद्भवंसूत
 कंदुश्चिह्नानिमनोविभंगमपिचव्याधिंशुभेसंत्यजेत् ॥ ४ ॥

लत्तेति । लत्तापंचकपापवर्गएतत्सर्ववक्ष्यमाणं अशुभंचंद्रवक्ष्यमाणगोचरप्रकरणेवेद्यं
 दशारिष्टकंजातकशास्त्रगम्यम् जन्मेशेज्यसितास्तं जन्मेशो राशिस्वामी ईज्योगुरुः
 सितः शुक्रः एषामअस्तगमनं रविलुप्तकिरणत्वम् अंगशशिनोः क्रूरोद्भवांकर्तरीम् अंगल-
 ग्रमशशीचंद्रः तयोः क्रूरोद्भवांक्रूरग्रहजनितांकर्तरीवक्ष्यमाणलक्षणाम् रिष्टंगोचरसंभवं
 गोचरेदुष्टग्रहाधिक्यं गोचरंवक्ष्यमाणम् ग्रहजनिप्रांतोद्भवंसूतकम् ग्रहोग्रहणम् जानेज-
 न्म प्रांतो मरणम् एभ्यउद्भवंसूतकम् ग्रहणसूतकं जन्मसूतकं मृतसूतकमिति तेषुग्रह-
 णसूतकं वक्ष्यमाणम् दुश्चिह्नानिकार्यारिभसमयेक्षुतदुर्वचनश्रवणादीनि मनोविभंगमं-
 तःकरणस्य अप्रवर्तनंव्याधिज्वरः तमपि “ रोगः पाप्माज्वरोव्याधिर्विकारोदुः
 खमामयः” इतिवाग्भटः । ज्वरितस्यमंगलंनक्रूर्यादित्यर्थः । तथाचोक्तंज्योतिःप्रकाशे
 “ जन्माधिपाविलग्रेशचंद्रभागवर्मत्रिणाम् । विराशित्वंजन्ममासोजन्मभंजन्मवासरः ॥
 दुर्निमित्तमनोभंगः क्षयमासाधिमासकौ । मृतजातकयोश्चैवसूतकंग्रहणस्यच । ज्वरो
 त्पत्तिरजोमातुः पित्रोःक्षयदिनंतथा । गंडांतात्रितयंकालः संधिर्भस्यतिथेस्तनोः ।
 क्रांतिपातोव्यतीपातोवैधृतिः परिघार्धकम्भानोः संक्रांतिभोगश्चकुलिकश्चाद्धयामकः ॥
 क्रूरैर्भुक्तंयुतंभोग्यंसराहुशिश्विधूमितं । धिष्ण्यंग्रहणगंपापैविद्धंसौम्यैश्चपादतः । विष्टि-
 क्रूरयुतंलंग्रंशोरिपुमृत्पुगः । जन्मतोदुःस्थितश्चंद्रोलग्रस्थोनिधनोपगः । जन्मभाज-
 न्मलग्राञ्जलग्रलग्रांशकाष्टमी । पापयोर्मध्यंगलंक्षीणंदुःकुनवांशकः । क्रूरवारिपापहो-
 रादुष्टयोगाग्रहोद्भवाः । तिथिवृद्धिः क्षयोभानान्नाडिकाविपसंज्ञिताः । एतेदोपाः समा-

ख्याताः शुभकर्मणिगर्हिताः । दशारिष्टोद्भवाश्चान्ये गोचरोत्थास्तथापरे । लक्ष्मीकालचं-
डाच्चकालवेलाश्चपंचकम् । मृत्युयोगोपग्रहाद्याः स्वस्वेदेशे तु निर्दिताः ॥ इति ॥ ४ ॥

भा०-पाप वर्गको आगे कहेंगे ॥ अशुभ चंद्र वक्ष्यमाण ॥ लग्न चंद्रमाकी कर्तरी क्रूर
ग्रहोसे होई भई वक्ष्यमाणगोचरमें दृष्टग्रहोंकी आधिक्यता ॥ ग्रहण सूतक जन्मसूतक
मृतसूतक ॥ कार्यके प्रारंभमें दृष्टचिन्ह जैसे लिका आदिक ॥ जिसको अंतःकरण
नक्षीचाहै सो और ज्वर ॥ यह पूर्वोक्त सकल शुभकर्मोंमें नहीं लेना ॥ ४ ॥

नोकुर्याद्रविभादगेंद्रधृतितोयुग्मेपुपंचाशयोः स्वर्गात्पंचसुशोभना
नितनुयादेपूग्रशस्त्रादिकम् ॥ मासर्वायनवारयोगतिथिभादीनांच
सिद्धाभिधाज्ञातव्याः पुनरुक्तिरस्ति कुहचित्सातस्मृतिप्राप्तये ॥ ५ ॥
इति श्रीमदनंताख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रनारायणविरचिते मुहूर्तमा-
र्तडेत्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथोपग्रहांतर्वतिदोपांतरंवृत्ताद्धेनाह । नोकुर्यादिति । रविभात् सूर्याधिष्ठितनक्ष-
त्रात् अगेंद्रधृतितमितानियानिनक्षत्राणितेभ्योयुग्मेपु । एतदुक्तं भवति । सप्तमाष्टमयोः
चतुर्दशपंचदशयोः अष्टादशैकानविंशयोरिति तथापंचाशयोः रविनक्षत्रात् पंचमद-
शमयोः तथास्वर्गात्पंचसुएकविंशात्पंचसुनक्षत्रेषु २१।२२।२३।२४।२५ शोभनानिक
माणिनोकुर्यात् एपुत्रग्रशस्त्रघातादिकंतनुयात् विस्तारयेत् कुर्यादित्यर्थः । उक्तंच
विद्युत्पंचमभेक्षितेश्चलनं स्यात्सप्तमेसूर्यभाच्छूलश्चाष्टमभेशनिश्चदशमेकेतुस्तथाष्टा-
दशे । दंडः पंचदशेचतुर्दशेइहप्रोक्तोनिपातोसुधैरुल्काकालविदांगणैर्निगदिताच्चिकोनिवि-
होर्कभात् ॥ इति । देवज्ञवल्लभेपि “क्रमशोमोहनिर्घातभूकंपावन्नएवच । परिवेषश्च
विज्ञेयानक्षत्रादेकविंशतेः । एतेष्विदुसमेतेपुकुर्यात्कर्मनशोभनम् । दहनान्नविषैः सा-
ध्ययत्तत्सिद्धिसुपैतच ॥ इति अन्यानपिदोपानग्रसंगतोवक्ष्यामि । अथास्मिन्ग्रंथेमासा-
दीनांसंज्ञालोकसिद्धाज्ञेयाइति । तथापुनरुक्तिनिर्दूषणंवृत्ताद्धेनाह । मासर्वायनेति ।
मासाश्चेत्त्रादयः ऋतवोवसंतादयः अयनेदक्षिणोत्तरे वाराः सूर्योदयः योगाः विष्कंभा-
दयः त्रिययः प्रतिपदादयः भान्यश्विन्यादीनि इत्यादीनांकरणराशिभावादीनांसिद्धा-
भिधाः शास्त्रांतरसिद्धाः संज्ञा ज्ञातव्याः । तथाइहास्मिन्ग्रंथेकुहचित् कुत्रचित् पुनरु-
क्तिर्वर्ततेसातस्यदूरांतारितस्य स्मृतिप्राप्तये स्मरणायेतिनदोषः ॥ इतिस्वोक्तमुहूर्तमार्त-
डेटीकायां मार्तडेवल्लभायांत्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

भा०-सूर्यके नक्षत्रसे ७ । ८ । १४ । १५ । १८ । १९ । ५ । १० । २१ । २२ । २३ ।
२४ । २५ इतने नक्षत्रोंमें शुभ कर्म नहीं करना ॥ और शस्त्रघातादिक करना ॥ और
मास ऋतु अयन योगतिथि नक्षत्रादिकोंकी संज्ञा दूसरे ग्रंथोंसे समझनी चाहिये ॥ और
इन शास्त्रमें कहके फेरकहे तो पुनरुक्ति दोष नहीं समझना क्योंकि प्रथम दूरकहा जिस-
की स्मृतिके लिये पीछा कहते हैं ॥ ५ ॥

इति श्रीमालिकुलोद्भवनापुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामविरचितायां मुहूर्त-
मार्तडेदर्शिन्यां त्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

भेशादस्रयमाग्निंकेंदुगिरिशाः प्रोक्ताअदित्यंगिराःसर्पाःकव्यभुजो
भगोर्यमरवीत्वष्टासमीरः क्रमात् ॥ इंद्राग्नीत्वथमित्रइंद्रनिर्ऋतिर्नी
रंचविश्वेविधिवैकुण्ठोवसुपाश्यजैकचरणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः ॥ १ ॥

अथसाधारणनक्षत्रप्रकरणंविष्वक्षुरादौनक्षत्रदेवताः वृत्तेनैकेनाह । अस्मिन्प्रकरणे
सर्वाणिशार्दूलविक्रीडितानि । भेशाइति । अश्विन्याः सकाशात्क्रमेणभेशाबुधैः प्रोक्ता
इत्यन्वयः । भानानक्षत्राणामीशाः स्वामिनः दस्रौ अश्विन्याः यमोभरण्याः अग्निः
कृत्तिकायाः कोब्रह्मारोहिण्याः इंद्रुर्मृगस्य गिरिशोमहादेवः आर्द्रायाः अदितिः पुनर्व
सोः अंगिराः गुरुः पुष्यस्य पन्नगाः सर्पाः आश्लेषायाः कव्यभुजः पितरः मघायाः
भगः पूर्वाफाल्गुन्याः अर्यमाउत्तराफाल्गुन्याः रविर्हस्तस्य त्वष्टाचित्रायाः समीरणो
वायुः स्वात्याः इंद्राग्निदेवताद्वयं विशाखायाः मित्रोअनुराधायाः इंद्रोऽज्येष्ठायाः निर्ऋ
तिः राक्षसोमूलस्य नीरंजलंपूर्वाषाढायाः विश्वेउत्तराषाढायाः विधिर्ब्रह्माभिजितः वैकुण्ठे
विष्णुः श्रवणस्य वसवोधमिष्ठायाः पाशीवरुणः शततारकायाः अजैकचरणः पूर्वाभाद्र
पदायाः अहिर्बुध्न्यउत्तराभाद्रपदायाः पूषारिवत्याः । देवताप्रयोजननक्षत्रज्ञानार्थंशांति
कादौयजनार्थं च ॥ १ ॥

अब नक्षत्रोंके देवताओंको कहते हैं-

भा०-दस्र अश्विनीका स्वामी हैं-भरणीकायमस्वामी है कृत्तिकाका स्वामी अग्नि
ऐसेही जे ब्रह्मा रोहिणोका । चंद्रमा मृगशीर्षका महादेव आर्द्राका पुनर्वसुका अदिति
पुष्यका गुरु-आश्लेषाका सर्प । मघाका पितृ । पूर्वाफाल्गुनीका भग । उत्तराफाल्गुनीक
अर्यमा ॥ हस्तका सूर्य । चित्राका त्वष्टा ॥ स्वातिका वायु । विशाखाका इंद्र और अग्नि
दोदेवता है ॥ अनुराधाका मित्र ज्येष्ठाका इंद्र ॥ मूलका राक्षस । पूर्वाषाढाका जल ॥ उत्तरा
षाढाका विश्वेदेवता ॥ अभिजितका ब्रह्मा ॥ श्रवणका विष्णु ॥ धनिष्ठाका वसु । वरुण
शतभिषाका । पूर्वाभाद्रपदाका अजैकचरण । उत्तराभाद्रपदाका अहिर्बुध्न्य ॥ रेवती
का पूषादेवता है ॥ १ ॥

ब्राह्मंश्रुत्तरयुग्ध्रुवस्थिरमथोपूर्वामघायाम्यभंकूरोग्रंश्रवणत्रयादि
तियुतास्वातीचराख्याचला ॥ दस्राकाभिजिदीज्यभंलघुतथाक्षि
प्रंचमैत्रांतिमेंदुत्वाष्टंमृदुमैत्रमग्निभविशेमिश्रेचसाधारणे ॥ २ ॥

अथनक्षत्राणांस्थिरचरादिंशंजामाह । ब्राह्मंरोहिणी, किलक्षणम् ब्राह्मंश्रुत्तरयुक् तिस्र
णामुत्तराणांसमाहारश्च्युत्तरम् तेनयुक्तयुक्ताम् ध्रुवस्थिरामिति द्वयभिधानंमुनेन्द्रैः स्मृत
मित्यन्वयः । अथोपूर्वामघायाम्यभंपूर्वात्रयंमघाभरणीतिपंचकम् क्रूरोग्रंक्रूरसुग्रंचोक्तम् ।
श्रवणत्रयादितियुतास्वाती श्रवणधनिष्ठाशततारकाः अदितिः पुनर्वसुः एभिः सहिता
स्वाती चराख्याचलाचोक्ता । श्रवणत्रयादिपंचकंचराख्यंचलंप्रोक्तामित्यर्थः । दस्रा

भिजिदीज्यभं दस्रौ अश्विनी अर्कोहस्तः अभिजिद्वक्ष्यमाणलक्षणः ईज्योगुरुस्तस्य
भंगुप्यइतिचतुष्टयं लघुतथाक्षिप्रं प्रोक्तं । मैत्रांतिमेंदुत्वाष्टम् मैत्रमनुराधा अंतिमरेवती
इंदुमृगः त्वाष्टं चित्रा एतच्चतुष्टयं मृदुतया भैत्रं प्रोक्तम् अग्निभविशे अग्निभंकृत्तिका
विशाविशाखा एते द्वैमिश्रे साधारणप्रोक्ते ॥ २ ॥

अब डेढ श्लोकसँ नक्षत्रोकि स्थिरचरादिक संज्ञा कहते हैं-

भा०-रोहिणी-उत्तरातीन ३ इन नक्षत्रों की ध्रुव और स्थिर संज्ञा है ॥ और तीनों
पूर्वा ३ मघा-भरणी-इन्होंकी उग्र-क्रूर संज्ञा है ॥ श्रवण-धानिष्ठा-शतभिषा-पुनर्वसु-
स्वाती इन्होंकी चर और चल संज्ञा है ॥ अश्विनी-हस्त-अभिजित्-पुष्य-इन्होंकी लघु
और क्षिप्र संज्ञा है ॥ अनुराधारेवती-मृगशिर-चित्रा-इन्होंकी मृदु औरमैत्र संज्ञा है ॥
कृत्तिका-विशाखा-इन्होंकी मिश्र और साधारण संज्ञा है ॥ २ ॥

मूलाहीन्द्रशिवंचदारुणमदस्तीक्ष्णंमुनींद्रैः स्मृतंसंज्ञातुल्यमिहाच
रंतिसुधियःकार्यैहिसंसिद्धये ॥ सूर्याद्याःस्थिरचंचलोग्रमिलिताः
क्षिप्रामृदुर्दारुणःक्षीणेंद्रर्कयमारराहुशिखिनःपापाबुधस्तैर्युतः ॥३॥

मूलंप्रसिद्धम् अहिराश्लेषा इंद्रोज्येष्ठा शिवः आर्द्रा एतच्चतुष्टयं दारुणम् अदः इदं
तीक्ष्णंप्रोक्तम् । इहएपुध्रुवादिसंज्ञेषु नक्षत्रेषु संज्ञातुल्यं कार्यं सुधियः पंडिताः आच
रन्ति । किमर्थंसंसिद्धये । एतदुक्तंभवति । स्थिरनक्षत्रेषुस्थिरंस्तंभप्रतिष्ठादिकम् चरे
चरंभित्यादिकुर्वतीतिस्पष्टम् । अत्रसमानार्थसंज्ञाद्वयकरणंकीवत्वबंधनार्थम् । अत्रप्रसंगे
नसूर्यादीनामपिस्थिरादिसंज्ञासौम्यपापत्वंच वृत्ताद्धेनाह । सूर्याद्याइत्यादि । सूर्यः
स्थिरः चंद्रश्चंचलः भौमः उग्रःबुधः भिलितोमिश्रः गुरुः क्षिप्रः शुक्रोमृदुःशनिर्दा
रुणः । अथपापसौम्यान् ग्रहानाह । क्षीणेति । क्षीणेंद्रुःकृष्णाष्टमूर्ध्वप्रतिपत्पर्यंतक्षी
णः अर्कः सूर्यः यमः शनिः आरोभौमः राहुः प्रसिद्धः शिखीकेतुः एतेक्षीणेंद्रादयः
पापाः क्रूराः तैः पार्यैर्युतोबुधः पापःस्यात् । उक्तंचजातकोत्तमे “ क्षीणेंद्रर्कार्किर्भौ
माः स्युः पापाः सौम्योपितद्युतः । राहुकेतुपापतरौपापः पापयुतस्तथा । ” इति ।
अर्यादन्पेसौम्याः एपांप्रयोजनम् क्रूरसौम्यकर्मसाधने ॥ ३ ॥

भा०-मूल आश्लेषा-ज्येष्ठा आर्द्रा-इन्होंकी दारुण और तीक्ष्ण संज्ञाहै-इसमें संज्ञा
तुल्य कार्यं करणा ॥ जैसे स्थिर नक्षत्रोंमेंस्तंभ प्रतिष्ठादिस्थिर करणा ॥ सूर्यस्थिर ग्रह
है । और चंद्रमाचल है ॥ भौमउग्र है । बुधमिश्र है ॥ गुरुक्षिप्र है ॥ शुक्रमृदु है ॥
शनिदारुण है ॥ कृष्णपक्षकी आठमसे शुक्लपक्षकी एकमतकका चंद्रमा क्षीणचंद्रमा
होता है सोयह क्षीणचंद्रमा- सूर्य-शनि-मंगल-राहु-केतु-यथा-ग्रह है । और बुधपाप
ग्रहोंके संयुक्त होयतो बुधकी पापहोय ॥ शुक्र-गुरु-बुध-चंद्रमा-ये सौम्य ग्रह है ॥
इनका प्रयोजन यह है की क्रूरकर्ममें क्रूर ग्रहलेणा ॥ और सौम्यग्रहोंकेदिन
सौम्यकर्म करणा ॥ ३ ॥

आद्यर्तौपौपशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः कुयुक्पापवारा
रिक्तामार्काष्टपष्ट्याःपरगृहकुपदेरात्रिसंध्यापराह्लाः ॥
मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णविवरमनरूणाल्पाधिकास्रगराष्टो-
त्पातःपापस्यलग्नंसदरुणजरत्रीलचित्रांवरंच ॥ १ ॥

अथगर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणंविष्वक्स्तुतावद्गर्भाधानस्यऋतुसंबंधात् प्रथमर्तुफलंस्त्रग्व
रावृत्तेनाह । आद्यर्ताविति । तत्रादौमासफलमाह । आद्यर्तौप्रथमर्तौपौपशुक्रोर्जमधुशुचिन
भस्याः संतोनस्युरित्यन्वयः । विभक्तिविपरिणामः । पौपः प्रसिद्धः शुक्रोज्येष्ठः ऊर्जः
कार्तिकः मधुश्चैत्रः शुचिराषाढः नभस्योभाद्रपदः एतेषण्मासाः नशुभाइत्यर्थः । अर्थादन्ये
शुभाः तदुक्तंज्योतिर्निबंधे“प्रथमर्तौमघौनारीविधवाभवतिध्रुवम् । वैशाखेधनपुत्राढ्याज्येष्ठे
रोगान्विताभवेत् ॥ आपाढेचमृतापत्याश्रावणेचधनान्विता । भाद्रपदेदुर्भगाचआश्विनेच
तपस्विनी ॥ ऊर्जेलपायुष्मतीनारीमार्गशीर्षेबहुप्रजा । पौषेतुपुंश्र्वलीनारीमाघेपुत्रसुखा
न्विता । फाल्गुनेश्रीमतीसाध्वीक्रमान्मासफलंस्मृतम्”इति । योगफलमाह । कुयुगिति । कुयो
गोविष्कंभादिकः योगेपुनवयोगाः दुष्टाः संति विष्कंभातिगंडव्याघातवज्रव्यतीपातप
रिधवैधृतयः एतेयोगानशुभाइत्यर्थः । अर्थादन्येशुभाः । तदुक्तं“आद्यर्तौदुर्भगानारी
विष्कंभेचेद्रजस्वला । वंध्याचैवातिगंडेचशूलेशूलवतीभवेत् ॥ गंडेचपुंश्र्वलीनारीव्या
घातेचात्मघातिनी । वज्रेचस्वैरिणीप्रोक्तापातेचपतिघातिनी ॥ परिधेमृतबंध्याचवैधृतौ
भ्रतिमारिणी । शेषाःशुभावहायोगायथानामफलप्रदा”इति । वारफलमाह । पापवारा
इति । क्षीणेंद्रर्क्यमाराः पापाः तेषांवारानशुभाः अर्थादन्येशुभाः । उक्तंचका-
रिकायाम् “आदित्येविधवानारीसोमेचैवमृतप्रजा । अंगारेस्वमृहंत्रीचबुधेकन्याप्रसूर्भ
वेत् ॥ पुत्रिणीगुरुवारेचकन्यापुत्रवतीभृगौ । शनौतुपुंश्र्वलीनारीप्रथमर्तौविदुर्बुधाः”
इति ॥ तथाचनारदः “रोगीपतित्रताहुःस्त्रीपुत्रिणीभोगभागिनी । पतिप्रियाक्लेशभा
रीसूर्यवारादिपुक्रमात्” इति । कारिकावचनेसोमवारफलंमृतप्रजेति । नारदवचनेपति
त्रतेति । एवंद्रयोर्विरोधेमृतप्रजेतिकृष्णपक्षेसोमवारविषयम् । पतित्रतेति शुक्रपक्षीय
सोमविषयमितिव्यवस्थापनीयम् । अतोमार्तंडवचनेपापवाराइत्येतदतिप्रशस्तम् । ति
थिफलमाह । रिक्तामार्काष्टपष्ट्यइति । रिक्ताचतुर्थानवमीचतुर्दशयः अमा अमावास्या
अर्कोद्वादशी द्वादश्याःश्रामीअर्कः । अथवा अर्कसंख्यापिद्वादशवाचकासंख्ययापिद्वा
शीभवति । तिथिदेवतापिरत्नमालायाम्“तिथिपाश्र्वतुर्मुखविधाष्टविष्णव”इत्यादयः ।
शुभ्रमी पष्टी प्रसिद्धा एताः सप्ततिययः नशुभाः अर्थादन्याः शुभाः । उक्तंच
मार्गानारीप्रतिपत्सुरजस्वला । द्वितीयायांभाग्यवतीतृतीयायांसुतान्विता ॥
इनका प्रयोः नारीपंचम्यांधनदायिनी । षष्ठ्यांचक्लेशभाङ्गनारीसप्तम्यांधनवर्धिनी ॥
सौम्यकर्म करणीनवम्यांपापवर्धिनी । दशम्यांश्रीतिकृत्रारीएकादश्यांसुतान्विता ॥

गुणेर्नाल्पैर्युतान्यक्लेशमोचनी । स्वकर्मनिरतानित्यंमूलक्षेत्रं ॥ १९ ॥ प्रच्छन्नपापादुपु
त्राप्राणिहिंसनतत्परा । अजस्रं व्यसनासक्तातोयभेप्रं ॥ २० ॥ कार्याकार्येषुकुशलासदाध
र्मानुवर्तिनी । गुणाश्रयाभाग्यवतीविश्वभेप्रं ॥ २१ ॥ पुत्रपौत्रान्विताभोगधनधान्यवतीस
ती । कालानुमोदिनीमान्याविष्णुभेप्रं ॥ २२ ॥ धनधान्यवतीभोगपुत्रपौत्रसमन्विता ।
स्वकर्मनिरतासाध्वीवसुभेप्रथमा ॥ २३ ॥ बहुपुत्राधनवतीस्वकर्मनिरतासती । कुलानुमो
दिनीमान्यवारुणेप्रं ॥ २४ ॥ बंधकीबंधुविद्वेष्यानित्यंदुष्टरताखला । शिल्पकार्येषुकुश
लाऽजांघ्रिभेप्रथमा ॥ २५ ॥ आढ्यापुत्रवतीमान्यामुप्रसन्नापतिप्रिया । बंधुपूज्याधर्मवत्या
हिर्बुध्नेप्रथमं ॥ २६ ॥ दृढव्रताधर्मवतीपुत्रसौर्यार्थसंयुता । विख्यातागुणसंपन्नापौष्ण
भेप्रथमार्तवा ॥ २७ ॥ ” अथ संधिफलमाह । विवरमिति । तिथिभादीनां विवरं संधिः नशु
भम् । उक्तं च “दुर्भगासर्वसंधिपु” इति । रक्तफलमाह । अनरुणाल्पाधिकास्त्रमिति ।
अरुणादन्यत् अनरुणं अनरुणं च अल्पं च अधिकं च अनरुणाल्पाधिकंतच्चतत्
अस्त्रं च अनरुणाल्पाधिकास्त्रं न सत्स्यात् अनरुणं नामयत्सुरंगं आरक्तं न भवति
अस्त्रं रक्तं अन्यत्सुगमम् अर्थादन्यच्छुभम् । उक्तं च “प्रथमतो फलं स्त्रीणां प्रच्यते रजसोऽधु
ना । सुभगापुत्रसंयुक्ता शुक्रवर्णेतथार्तवे ॥ शशशोणितसंकाशे यद्वाऽलक्तकसंनिभे ।
पुत्रकन्याप्रसूतिः स्यान्नीलितुस्यान्मृतप्रजा ॥ कर्बुरेऽप्रियतेसाच पिंगटेचमृतप्रजा । कृ
ष्णेतुविधवानारी रजस्येवंविनिर्दिशेत् ॥ शोणितेविंदुमात्रेत्सैरिणीचाल्पशोणिता । व
रामध्यस्त्रवास्यात्तु दुर्भगा बहुशोणिता ” इति । ग्रंथांतरेप्युक्तं “ रक्तेरक्ते भवेत्पुत्रः कृ
ष्णेचमृतपुत्रका । पिच्छलाभे भवेद्बन्ध्याकाकबन्ध्याचपांडुरे ॥ पीतेचसैरिणीप्रोक्ता
सुभगा गुंजवर्णके । सिंदूराभे भवेत्कन्यारजःशोणितलक्षणम् ” इति । करणफलमाह ।
गराष्टेति । गरात् अष्टगराष्टगराद्यष्टकरणानिवपयैतानिनसंति नशुभानि स्युः अर्थाद
न्यानिशुभानि । उक्तं च “ बधेपुष्पवतीनारी बन्ध्यावाविधवा भवेत् । बालवेपुत्रिणीनारी
कौलेप्रमदा भवेत् ॥ तैतिले सन्मतवतीगरेनारी विनश्यति । नष्टप्रजावधिकसंज्ञेविष्ट्यां
बंध्याधनोज्झिता ॥ शुकुनौचचतुष्पादे नारी वैधव्यमाप्नुयात् । नागेनरमतेरामा किंस्तु
धेविधवा भवेत् ” इति । अयोत्पातफलम् । उत्पातस्त्रिविधः सत्नस्यात् । तथाचनार
दः “ संध्यासूपपूवेविष्ट्यामशुभं प्रथमार्तवे ” इति । अथ लग्नफलमाह । पापस्य लग्नमि
ति । पापग्रहस्य लग्नं न सत्स्यात् क्षीणं द्वर्कयमाराः पापास्तेपामन्यतमस्य लग्नमित्यर्थः । पा
पग्रहस्य मेपसिंहवृश्चिकमकरकुंभाः एतानि लग्नानि नशुभानीत्यर्थः अर्थादन्यानिशुभानि
कर्केलग्नशुक्रपक्षेशुभम् कृष्णपक्षेशुभम् स्वामिवशात् लग्नस्वामिनो वक्ष्यमाणाः । उ
क्तं च “ आत्मघ्नीघ्नहामेपेवृषेपुत्रवती भवेत् । द्वंद्वेकन्याप्रसूतारि मृतापत्याचकार्किणि ॥
सिंहवैधव्यमाप्नोति कन्यायां स्त्रीप्रसूते भवेत् । तुलायां बहुपुत्राब्वा दुष्टकर्मरतालिनि ॥ चा
पेपुत्रधनाढ्यास्यान्मकरेदुःखिनी भवेत् । सकृत्प्रजावतीकुंभे मीने- ॥ १७ ॥

रदोपि "कुलीरवृषचापांत्यनृयुक्न्यातुलाधनाः।राशयःशुभदाज्ञेया नारीणांप्रथमार्तवे" इति । अत्रापिकर्कलग्रस्यद्वैधेचंद्रस्यसौम्यत्वपापत्ववशाद्द्वयवस्थाज्ञेया । अथवस्त्रफलमाह । अरुणजरत्रीलचित्रांवरमिति नसत्स्पात् अरुणमारक्तं जरजीर्णं नीलंप्रसिद्धं चित्रंनानावर्णैरंजितम् एवंविधमंवरंनसत्स्पात् नशुभंस्यादित्यर्थः अर्थात् दृढंशुभ्रंपीतवस्त्रंशुभम् । उक्तंच " सुभगाश्वेतवस्त्राचरोगिणीरक्तवाससा । नीलांवरधरानारी विधवाप्रथमार्तवा ॥ भोगिनीपीतवस्त्राच दृढवस्त्रापतिव्रता । दुर्भगान्निर्णवस्त्राच सुभगाचारुवस्त्रिणी " अत्रानुक्तमपित्याज्यं प्रकरणोक्तमन्यददुष्टंविचारणीयम् । अत्रास्मिन्नुक्ते निषिद्धकालेरजोदर्शनेसति अक्षततिलघृतैर्देव्याईज्ययायजनंस्यात् । केनदेव्यागायत्रीमंत्रेणसंख्यानुपादानादक्षततिलघृतानामष्टोत्तरशतंहोमः यथाशक्तिस्वर्णगोभूतिलदानंचकार्यम् ॥ १ ॥ ॥ इतिस्वोक्तमु० प्रथमार्तवप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अत्र प्रथम ऋतुका फल कहते हैं-

भा०-पौष ज्येष्ठ-कार्तिक-चैत्र-असाढ-भाद्रपद-येमास-और विष्कुभ-अतिगण्ड-शूल-गण्ड-व्याघात-वज्र-व्यतीपात-परिष-वेधृति ये योग ॥ और पाषण्डोकावार-और ४ । ६ । १४ । ३० । १२ । ८ । ६ येतियां ॥ और दूसरेकाघरमें अर्थात् पतिकेघरसेवार-सुरेस्थानमें और रात्रिमें । और संध्यामें और दिनके तिगाभागमें-कृ० वि० पूर्वा ३ भ० म० मूलरहिततीक्ष्ण-और तिथिनक्षत्रादिकोंकी संधीमें और रुधिरकारंग लाल कम वा ज्यादा न होना चाहिये पहिलीवेरमें और गरसे आठकरणमें और उत्पातमें और पाषण्डोंके लग्नमें और लाल पुराण कृष्णविचित्ररंगके वस्त्रमें आद्यऋतुमें उक्तमासादिकसब अनिष्ट है ॥ इन्होसे और मासादिक शुभ है ॥

प्रायश्चंद्रत्यजांत्याष्टमरिपुतनुगंभांशकौमूढनाथोऋद्धात्तौखलांशं मृतिगतखचरंमृत्युतत्पौतनुस्यो ॥ सौम्याःकेंद्रत्रिकोणेज्वरिभव सहजेष्वन्यखेटाःप्रशस्ताः सर्वत्रैतत्प्रयोज्यंप्रकरणपठितांस्तद्विशेषान्विदित्वा ॥ २ ॥ इति साधारणलग्नवलप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अपसाधारणलग्नवलंघरावृत्तेनाह । प्रायइति । इहवक्ष्यमाणगर्भाधानादिकृत्येप्रायो बाहुल्येनचंद्रमंत्याष्टमरिपुतनुगं त्यजजहीति । अंत्येद्वादशं अष्टमंमन्दिर्भुः पष्टंतनुलं प्तान्प्रतिगतंचंद्रंत्यजेत । तथाभांशकौत्यज किंलक्षणौभांशकौ मूढनाथीमूढः नायोपयोस्ती तथाभस्त्रंगतस्यलग्ननांशावित्यर्थः । पुनःकिंलक्षणौ ऋद्धात्तौऋद्धांशं द्राणांमन्यतमेन युक्तौ । तयामलांशंत्यजपप्रकुत्रापिल्लभेषापप्रहननांशंत्यज । तयामृतिगतगचरंत्यज । अष्टादष्टमंइत्यजेत्यर्थः । तयामृत्युतत्पौतनुस्योत्यज । मृत्युर्ज्वराग्निज्वरमूत्रप्रभ्यामष्टमंत्यज । तत्परःस्तत्पतिस्त्यज पतीतनुस्योत्यजेत्यर्थः । अष्टमोपरमाह २-सौम्याइति । सौम्याःसौम्यमदाःकेंद्राजितप्रचतुर्थमत्तमदशमा

सुतार्थीस्वसतीमुपेयात् । दिनेष्वयुग्मेपुचकन्यकार्यां हित्वाचगंडांस्तिथिलग्रभागान्”
 ज्योतिषाके “ ऋतौयुग्मनिशिस्वर्त्तीगच्छेत्पुत्रायसद्विधौ । मयामूलांत्यपक्षांतभूतदर्शा
 धर्मास्त्यजेत्” इति । कैःईज्याकेंदुलग्नैः विषमभलवगैः ईज्यागुरुः अर्कःप्रसिद्धः
 इंदुश्चंद्रःलग्नप्रसिद्धम् एतैर्विषमभलवगैः भंराशिः लवोनवांशः विषमराशिर्विष
 मनवांशस्थितैरित्यर्थः । नकेवलं विषमभलवगैः अपितुउद्वलैः उत्तरकृष्टंवलं
 येपांतानितयातैः । अथ कन्याकामिनोविशेषमाह । भोःकन्यकेच्छो इहैव अनंतरो
 क्तलक्षणकाले अयुगहनिविषमदिनेमुदितः सन्ध्यांप्रातियाहि । कैः एतैर्व्यस्तेः
 एतैः ईज्याकेंदुलग्नैः व्यस्तैरितिषमभलवगैः समराशिसमांशस्यैः । तथाचबृह
 ज्जातके “ ओजक्षेपुरुपांशकेपुत्रलिभिलंशार्कगुर्विदुभिः पुंजन्मप्रवदेत्समांशकगतै
 र्युग्मेपुतैर्योपितः” इति । कस्मिन्सति सुचंद्रेशोभने चंद्रेसति गोचरणचंद्रयलेसतीत्यर्थः ।
 सुचंद्रेइति । अनन्यगतिकंविनासर्वत्रयोज्यम् पूर्ववल्लग्रवलम् ॥ १ ॥

अथ गर्भाधानका मुहूर्त कहते हैं-

भा०-गर्भाधानमें ऋतुके पेलिते ४ चारदिनत्यागके १६ सोलेदिन्दोमे आप प्रसन्नहोय
 औ स्त्री प्रसन्न होय जब गमनकरे तो पुत्र होय-यदि छटा आठमादशमावारमाचवद
 सोलमा ६ । ८ । १० । १२ । १४ । १६ दिनोंमेगमन करेता पुत्रहोय ॥ और विषमादिनो
 मे गमन नहीकरणा ॥ और दिनरात्रि नक्षत्रोंकी संधिमेंत्याज्यहै ॥ और मातापिताकेश्राद्ध
 कादिन और पूर्वदिन त्याज्य है ॥ और मूल मघा खेती त्याज्य है और ८ । १२ । तिथे
 त्याज्य है और जन्म नक्षत्र त्याज्य है ॥ और दिन और ३० । १५ । तिथों-त्यतीपातवे
 धृत-महापात-संक्रांति ये सब त्याज्य है-और गुरुसूर्य चंद्रलग्न ये विषमराशिके और विष
 म नवांशके और बलवान होयतो पुत्रहोय ॥ और कन्याकी इच्छा करे तो विषमदिन
 ५ । ७ । ९ । ११ । १३ । १५ । और गुरुसूर्यलग्न समराशिके और सम नवांशमें होयतो
 कन्याहोय और चंद्रमा बलवान होय ॥ ३ ॥

पुंभेऽर्केज्यारवारेविमिथुनविषमांगांशयोःपुंसवंस्या

त्सीमंताख्यंचसत्सुव्ययसुतगृहयोःपर्वरिक्तोनतिथ्याम् ।

मासेद्वित्रिप्रसंख्येप्रथमकमपरंतुर्यपष्टापष्टेपु

श्रोक्तंपुंगर्भलग्नग्रहवलमनयोर्योज्यमाद्यश्चपक्षः ॥ २ ॥

अथपुंसवनसीमंतोन्नयनेस्त्रग्धरयाह । पुंभेति । पुंभे “पुत्रक्षत्राणिचैतानि पुष्योहस्तः
 पुनर्वसुः । अभिजित्प्रोष्ठपाञ्चैवअनुराधाश्वियुक्तया” इति । प्रोष्ठपात्पूर्वाभाद्रपदा एषा
 मन्यतमेपुंनक्षत्रे अर्केज्यारवारे रविगुरुभौमवारे विमिथुनविषमांगांशयोःअर्गचअंशश्च
 अंगांशोविगतामिथुनयाभ्यांतौविमिथुनौतौचतौ अंगांशौचतथातयोः मिथुनरहितेविषम-
 लग्नै विषमनवांशेइत्यर्थः पुंसवंपुंसवनंसीमंताख्यंचसीमंतोन्नयनमिति सत्स्यात् । नामै-
 कदे श्रग्रहणेनाप्रदणं । कयोः सतोः सुव्ययसुतग्रहयोः सतोः पापग्रहरहितयोः व्ययसुत

भवनयोः सतोरित्यर्थः । पर्वरिक्तोनतिथ्याम् पूर्णिमामारिक्तातिथिरहिततिथ्यां । मासे द्वित्रिप्रसंख्ये प्रथमकं । पाठोक्त्याप्रथमकंपुंसवनं गर्भाधानात्तद्वित्रिप्रसंख्येमासिद्वितीये तृतीयेवामासिसत्स्यात् । अपरंसीमंतोन्नयनम् । तुर्यपष्टाष्टमेपु गर्भाच्चतुर्थपष्टाष्टमेपु मासेपुसत्स्यात् यत्पुंगर्भायलग्रबलमुक्तम् ईज्याकैन्दुलग्रैरित्यादिकंतदनयोः पुंसवनसीमंतोन्नयनयोर्योज्यम् । आद्यः पक्षः शुक्लपक्षश्चयोज्यः नकृष्णः । अत्रगर्भाद्यत्राशनांते पुगुरुशुक्रमौढ्यादिकंनचिन्त्यमित्यग्रेवक्ष्यति।लग्रबलंपूर्ववत्।जातृकरण्यः“द्वितीयेवा तृतीये वामासिपुंसवनंभवेत् । व्यक्तेगर्भेभवेत्कार्यसीमंतेनसहायवा ” ॥ नृसिंहः “रिक्तांचपर्वनवर्मात्पक्तापुंसवनेशुभाः” । वृत्तशते“ सीमंतोन्नयनंबुधैस्तुद्दिनगोपुत्रामधिष्ण्येस्थितेकुयार्त्पुंसवनंच सूर्यदिवसेभौमस्यजीवस्यवा” इत्यादि । बृहस्पतिः “ कुलीरंमिथुनंकन्यांहित्वाशेषाःशुभावहाः” इति । नारदः “ चतुर्थेमासिपष्टेवाप्यष्टमेवातदीश्वरे । बलोपपन्नेदंपत्योश्चंद्रताराबलान्विते ॥ अरिक्तापर्वदिवसेकुजजीवार्कवासरे । तीक्ष्णमिश्राग्रवर्ज्येपुपुंलग्रेपुंनवांशके ॥ शुद्धेऽष्टमेजन्मलग्नान्तयोर्लग्नेनैधने। शुभग्रहयुतेदृष्टेपापसे टायुतेक्षिते॥पंचेष्टिकेचतुर्भिर्वाइष्टिकेद्विज्यपूर्वकैः। स्त्रीणांतुप्रथमेगर्भेसीमंतोन्नयनंशुभम् ॥ शुभग्रहेपुधीधर्मकेंद्रेप्वरिभवत्रिपु । पापेपुसत्सुचंद्रैत्यनिधनाद्यरिर्वर्जिते ॥क्रूरग्रहाणामेकेपिलग्रादंत्यात्मजाष्टगः । सीमंतिर्नीवातद्रर्भबलीहंतिनसंशयः” इति ॥ २ ॥

अब पुंसवन और सीमंतके मुहूर्त कहते हैं-

भा०-इस्त-पुनर्वसु-पुष्य-अभिजित्-पूर्वाभाद्रपदा-अनुराधा-अश्विनी यह नक्षत्र होय-
और सूर्य गुरु भौम वार होय-और मिथुन रहित विषम लग्न और विषम नवांश होय तब
पुंसवन और सीमंतकरण श्रेष्ठ है-और बारमे १२ पांचमे ५ पाप ग्रह न होयतब ॥ और
-१५।३०।४।९।१४।येतिथीनहीलणा ॥ और गर्भसे दुजेतीजिमासमें करणा शुभ
है-और सीमंतोन्नयनको गर्भसे ४।९।८ मेमासोभि श्रेष्ठ है-और पुंगर्भके अर्थ लग्न
बल पेला कया सो पुंसवन सीमंतमे लेणा शुभ है-और शुक्लपक्ष शुभ है ॥

सूतौजातंविदध्यादपिजनिमरणाशौचकेवातदंते
क्षिप्रैर्त्राहोत्तराभिश्चरमृदुभिरथोनामवर्णाविदधुः ॥

सूतेःसूर्याष्टिविंशाकृतिमितदिवसेजातभैर्वाचरांगं

रिक्ताष्टम्यारमंदान्वययगतखचरंप्रोङ्ग्यरात्रिंपराह्णम् ॥ ३ ॥

अयजातकर्मविधिंस्त्रगधरावृत्तेनाह । सूतौप्रसूतौजातायांजातंजातकर्मविदध्यात्
कुर्यात्।अथकदाचित् सूतकमध्येप्रसूतौजातायांसत्यांस्मार्तकर्मपरित्यागो“राहोरन्यत्रसू
तक” इति शास्त्रेणजातकर्मणोवरोधेप्रासेतदपवादमाह । जनिमरणाशौचकेपि । अय
मर्थः । कदाचिज्जातकमृतसूतकयोः प्रसूतिर्भवाति । तदाजातकर्मविषयेसूतकांतरदो
षोनास्तीतिभावः । सूतकांतरेसत्यापिजातेपुत्रेपितासचैलंस्नानंकुर्यात् इतिस्वस्वगृहोक्तं

वर्जयेत्त्रामकर्मणि" इति । नृसिंहः "सायाद्देदुष्टयोगेचशनिभूमिजवारयोः । रिक्तापर्वाष्टमी
विष्टिः किंस्तुघ्नंचविशेषतः ॥ एतैर्दांपयुतेकालेरात्रावपिनकारयेत्" इति । बृहस्पतिः "शुभवा
रेचपङ्कगेशुभानानामसंपदे । राशयश्चस्थिराः श्रेष्ठा द्विःस्वभावाः शुभैर्युताः" । नृसिंहः "ल
ग्राद्रचायष्टमेसर्वेनशुभानामकर्मणि" इति केपानामकार्यमिति । संग्रहेउक्तम् "देवालयग
जांश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः । सर्वोपकारणानांचिह्नानां योपितां नृणाम् ॥ कां व्यादीनां
कवीनांचपश्वादीनां विशेषतः । राजप्रासादसंज्ञानां नामकर्मविशिष्यत" इति ॥ ३ ॥

अब जातकर्ममूहूर्त कहते हैं ॥

भा०-बालकके जन्मसमयमें जातकर्म करणो । और जाताशौच मृताशौच होने तो वी
करणो अथवा सूतकके अंतमें करणो-जो सूतकके अंतमें करे तो ओ मुहूर्त देखने करणो
क्षिप्र-रो०-उत्त०३ चर-मृदु ए नक्षत्र लेणा ॥

अथ नामकर्म

ब्राह्मण १२ में दिन पुत्रके वा कन्याके नाम करै-शत्रिय १६ सोलमें-वैश्य वीस २० में-
शूद्र २२ में करै-और काजपरो जायतो जात-कर्मोक्त क्षिप्रादिनक्षत्रमें करणो ॥ और १ ।
१।७।१० इन्हों लग्नोंमें अशुभ है-और १।१।११।८ मंगल शनि एतियोने वारनेष्ट हों । और
वारमें १२ कोई ग्रह नहीं लेणो ॥ और रात्रिमें और दिनका तृतीय भागमें नहीं करणो ॥ ३ ॥

जन्माहाद्वादशेह्निध्रुवमृदुलघुभैर्वान्यसेत्पालकेऽर्भसौम्याऽर्वाज्य
ध्रुवैर्द्रभुविशुभदिवसेपंचमेमासिदध्यात् ॥ एकत्रिंशदिनेवाशननि
गदितभैः कंबुनायोज्यमर्भेव्यग्वाशास्येपयोथास्यगमवदुदितोनि
ष्क्रमोमासितुर्यै ॥ ४ ॥

अथपालकारोहणंभूम्युपवेशनंदुग्धपानंनिष्क्रमणंचेत्तचतुष्टयंवृत्तैकेनाह । प्रसूतेः
सकाशात्द्वादशेदिवसेपालकेखट्वायांवा अर्भवालकंन्यसेत् निदध्यात् । उक्त
कालातिक्रमेध्रुवमृदुलघुभैर्वानक्षत्रैर्निदध्यात् । लग्नवलंपूर्ववत् " सूर्यभाच्छं
भंयावत् पंचपंचचतुर्दिशम् । मध्येचसप्तदेयानिवालकस्याहितायवै ॥ पूर्वभागेतुरोग
त्वंदाक्षिणेमरणंध्रुवम् ॥ पश्चिमेविकृतीवालउत्तरेव्याधिसंभवः ॥ शेषेतुमध्यनक्षत्रेवा
लकस्याहितायवै । " तथाचोक्तंबृहस्पतिनास्वसंहितायाम् " खट्वाारोहस्तुकर्तव्योदश
मेद्वादशेषिवा । षोडशेदिवसेवापिद्वाविंशेदिवसेपिवा । " तयोक्तंभविष्योत्तरे " अभीष्ट
दिवसेपुण्येचंद्रताराबलान्विते । मृदुध्रुवाक्षिभेतुमातावाकुलयोपितः ॥ शेषशापाधिनमाचि
त्यप्राक्श्रीर्षविन्यसेच्छिशुम्" इति । भूम्युपवेशनमाह । सौम्येति । सौम्योमृगः अश्विनी
प्रसिद्धा ईज्यः पुण्यः ध्रुवाणिपूर्वाक्तानि श्रुत्तरारोहिण्यः इंद्रोज्येष्ठा एभिर्नक्षत्रैः शुभदि
वसे रिक्तादिवर्जिते जन्मतः पंचमेमासि भुविभूम्यां अर्भनिदध्यात् उपवेशयेदित्यर्थः ।
तथाचोक्तं ब्रह्मपुराणे "पंचमेचतयामासिभूमौतमुपवेशयेत् । तत्रमर्वेग्रहाः शस्ताभौमोप्य

त्रविशेषतः॥तिथिविवर्जयेद्रिक्तांशस्तान्याःशृणुभानिमे।उत्तरात्रितयसंम्यंपुप्यर्क्षशुक्रदैव
 त्तम् ॥ प्राजापत्यंचहस्तश्वशस्तमाश्विनमित्रभम् । वराहंपूजयेद्देवंपृथिवींचतयाद्विजान् ॥
 भूभागमुपालिप्याथतत्रकृत्वातुमंडलम् । वाद्यपुण्याहशब्देनभूमौतमुपवेशयेत्” इति । उ-
 पवेशनमंत्रस्तत्रैवोक्तः “रक्षैर्नवसुधेदेविसदासर्वगतंशिशुम् । आयुःप्रमाणंसकलंनिक्षिपस्व
 हरिप्रिये ” इति । दुग्धपानमाह । एकत्रिंशद्दिनइति । एकत्रिंशमितेदिवसेअर्भेवालके
 कंबुनाशंखेनपयः दुग्धंयोज्यंपाययेदित्यर्थः । अन्ननृसिंहः “ एकविंशद्दिनेचैवपयःशंखे
 नयोजयेत् ” इति । अयमातुः स्वल्पपयस्त्वेपक्षांतरमाह । वाशननिगादितभैरिति ।
 अन्नप्राशननक्षत्रयोज्यम् भैरित्युपलक्षणम् । अन्नप्राशनोक्तं अन्यदपिविचार्यम् । किल
 क्षणे अर्भे व्यग्वाशास्ये विगतः अगुः राहुर्यस्याः साव्यगुः साचासौ आशाचतस्यां आ-
 स्यंमुत्तंयस्यसतथा तस्मिन् राहुवर्जितदिङ्मुखइत्यर्थः । लग्नचलंपूर्ववत् । व्यग्वा-
 शास्यइति उपलक्षणं तेनरुद्रयोगिन्यादिकमपिवर्ज्यं । तथाचोक्तंज्योतिर्निबंधे “घोषि-
 नीराहुरुद्रादिमुखंचैवविवर्जयेत्” राहुलक्षणं “गुरुभान्चोर्वसेत्प्राच्यामिदौशुक्रेचदक्षिणे ।
 कालराहुःकुजेप्रत्यगुत्तरेबुधमंदयोः” लक्षणांतरम् “ इंद्रेवायौयमेरीद्रेतोयाग्निशशिराक्ष-
 से । यामार्धमुदयाद्राहुर्भ्रमत्येवं दिगष्टके” इति । उदयात्सूर्योदयात् । रुद्रलक्षणं “हरिसौ-
 मवाहिराक्षसयमवरुणानिलहरालयेष्वेवम् । उदयादिभ्रमतिसदाघटिकारुद्रोमहालये-
 त्यादि” हरिरिंद्रः । अथ निष्क्रमणमाह । अथास्यगमवदुदितोनिष्क्रमोमासितुर्ये । तुर्ये
 चतुर्थेमासि अस्यार्भकस्यनिष्क्रमेनिष्क्रमणंगमवत् गमनवादेति यावत् । उदितःउक्तः
 पूर्वःअत्रयात्राप्रकरणोक्तं सर्वयोज्यमित्यर्थः । निष्क्रमणंवृहस्पतिनोक्तम् “अयनिष्क्रमणं
 नाम गृहात्प्रथमनिर्गमः । अकृतायां क्रियायांस्यादायुःश्रीनाशनंशिशोः ” इति ।
 यमः “ उपनिष्क्रमणंकुर्याच्चतुर्थेमासिसावने ” इति । कारिकायां “ चतुर्थेमासिपुण्य
 क्षंशुक्लेनिष्क्रमणंभवेत् । स्नातं स्वलंकृतंस्वाभिः कृतस्वस्त्यपनंशिशुम् ” इति । “ आ-
 दायगेहाग्निर्म्यगच्छेयुर्देवतालयम् । अभ्यर्च्यदेवतांसम्यगाग्निषोवाचयेदय ॥ कृत्वा
 प्रदक्षिणंगेहमानयंतिततः स्वकम् । मातस्वसृगृहंगत्वामातुलादेर्गृहंनयेत् ॥ तदाशी-
 र्वचनाद्यैश्चदीर्घायुरभिनादितः । जयंतस्यमतेनायंलिखितः शिशुनिष्क्रमः ” स्वगृह्यातु
 सारं योजयेत् ॥ ४ ॥

अथ बालकको पालणामें सोरावणे रोने पृथ्वीपर घेटाणे रोने
 दुग्धपानका और घरके बाहर निकालणेका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-जन्मसे चारवें दिन शिशुने पालणें वा मंचकमें सोरावणो शुभ है ॥ यदि १२में दिन
 न करता यह मुहूर्तसे सोरावणा-धुव-पृहु-लयु-इनामें शुभ होय ॥ १ ॥ और अश्विनी-पु-
 प्य-धुव-व्येष्ट नक्षत्र और शुभदिनमें और पांचमें महिनामें शिशुको पृथ्वीपर घेटाणा ॥२॥
 और अन्नप्राशन नक्षत्रमें इगतिमें दिनमें शिशुको शंखसे दूध पाणो शुभ है ॥३॥ और
 गृहको दिशामें बालकको मुख नही रखणो ॥

अथ राहुलक्षणं

गुरुसूर्यके दिनमें राहु पूर्वमें रहेहे ॥ और चंद्रशुक्रके दिन दक्षिणमें । और भौमवारके दिन पश्चिममें ॥ और बुधशनिके दिनमें उत्तरमें राहु रहे है ॥ और यात्राके मुहूर्तमें चौथे महीनेमें बालकको घरबारे फेरणी शुभ है ॥ ४ ॥

मैत्रैःक्षिप्रैःस्थिरभचरभैर्व्यानिलांभःपकर्क्षैश्चैकाफापौष्विनशानि
कुजर्क्षाशवारानपास्य ॥ रिक्तापर्वेश्वरवसुतिथीन्द्रात्रिसंध्येसमा
ब्दंपुंस्त्रीकर्णौसविधिपटुनादक्षवामादिवेधौ ॥ ५ ॥

अयकर्णवेधंमंदाक्रांतयाह । मैत्रैरिति । मैत्रैः अनुराधारेवतीमृगचित्राभिः क्षिप्रैः दक्षार्का भिजिदीज्यभैः स्थिरभचरभैः स्थिराणिउत्तरात्रयरोहिण्यः चराणि श्रवणत्रयपुनर्वसुस्वा त्यः तैः कर्णभूतैः स्थिरभचरभैः व्यानिलांभःपकर्क्षैः विगतानिवनिलांभःपकर्क्षाणिवेभ्य स्तानितयातैः अनिलंस्वाती अंभःपः शततारका कर्क्षरोहिणी तद्रहितैरित्यर्थः । चैकाफा पौषुचैत्रकार्तिकफाल्गुनपौषेवित्यर्थः । पुंस्त्रीकर्णौपुरुषस्त्रियोः कर्णौपटुनाकुशलेन सवि धियथास्यात्तथादक्षवामादिवेधौ पुरुषस्यदक्षिणकर्णादिः स्त्रियाः वामकर्णादिरित्यर्थः । कर्णवेधनेसूचीमाह बृहस्पतिः “सौवर्णाराजपुत्रस्यराजतीविप्रवेश्ययोः । शूद्रस्यत्वायसी सूचीमध्यमाष्टांगुलात्मिका ॥ ” कर्णवेधाविधिस्तुगृह्यपरिशिष्टेउक्तः । “ अयकर्णवेधोवर्षे वृत्तियेपंचमेवा पुष्येदुहरिचित्रारेवतीपुपूर्वाह्नि प्राङ्मुखवपविश्य दक्षिणकर्णमभिर्मंत्रये त् । भद्रंकर्णेभिरिति । स्वयंवश्यंतीवेदिति । कुमारायमधुरंदत्त्वायाभिवंध्यात्ततोब्राह्मण भोजनम् ” इति । किंकृत्वाइनशानिकुजर्क्षाशवारानपास्य रविशानिकुजानांक्रुक्ष्णाणिल ग्रानि अंशानवांशाः वाराः प्रसिद्धास्तांस्त्यक्त्वेत्यर्थः । पुनः किंकृत्वा रिक्तापर्वेश्वरव सुतियानपास्य रिक्ताश्वतुर्थानवमीचतुर्दश्यः पर्वपूर्णिमामावास्ये संक्रांतिश्च ईश्वरतिथि रेकादशी वसुरष्टमी एतानपास्य पुनः किंकृत्वारात्रिसंध्येअपास्य स्पष्टम् । पुनः किं कृत्वा समाब्दमपास्य समवर्षत्यक्तवाविपमेवर्षेकर्तव्यमित्यर्थः । लग्नवलं प्राग्वत् । अत्रर्त्सिंहः “ वेधौकर्णविदंतस्याविपमेव्देपिवाशिशोः । शुक्रपक्षेशुभेवारेचैत्रपुष्योर्ज फाल्गुने ॥ एकादश्यष्टमीपर्वरिक्तावर्ज्याः शुभावहाः । शिष्टाश्चतिययः सर्वा कृष्णेचां त्यत्रिकंषिना ॥ कर्णद्वयादितिक्षिप्रमृदुभैरुपायगैः शुभैः । गुरौलघ्नैचकेप्याद्गुरुत्तरामु श्रुतिंव्यधेत् ” इति । अगस्त्यः “ द्रयोश्चसंध्ययोर्लग्नेनकुर्यात्कर्णवेधनम् । रात्रावापितथा लग्नेनज्ञत्रतिथिसंधिपु ॥ कर्णवेधनकुर्वीतकुर्याच्चिच्छेदं भवेत् ” इति । बृहस्पतिः “ मं दार्काराशवाराः स्युर्वर्ज्याः कर्णस्यवेधने । गुरुशुक्रेदुजेदूनांपूज्यवारांशकोदयात् ” इति । संभ्रं “ शतकुंभमयीसूचीवेधनेपुशुभप्रदा । राजतीवायसीवापिययाविभवतः शुभा ॥ सुभ्रौमांगणेरम्येशुचौदशोऽपरेवौ । संस्यतेवेधयेत्कर्णांधीपुंसोर्वामदक्षिणौ ॥ शुक्रसूत्र समायुक्तताम्रसूच्यापेवधेयत् । वेधाचृतीयनक्षत्रेणालयेदुष्णवारिणा ” इति । देवलः “ कर्णरंभ्रेवदृष्टायानविशेदग्रन्मनः । तदप्राविलयंयात्रिपुष्यीयाश्चपु रात्रनाः ” इति ५

अथ कानविंदावणरो मुहूर्तं कहते हैं ॥

भा०-अनुराधा-रेवती-मृग-चित्रा-आश्विनी-दस्त-अभिजित्-पुष्य-उत्तरा ३-श्रवण-घनिष्ठा-पुनर्वसु-ए नक्षत्र-और कार्तिक-चैत्र-फाल्गुन-पौष-ए मास शुभ है ॥ सूर्यनेभाम् इन्द्रोका लग्न और नवांश और वार अशुभ है-और संक्रांति ४ । १ । १४। ३० । १५ । ११ । ८ । ए तिथियों अशुभ है-और रात्रिदिनकी संधि और समवर्ष द्वितीयादिक नेष्ट है-और पुरुषके प्रथमदाक्षिणकर्णने कन्याके प्रथमवामको वेध शुभ है ॥५॥

मासेपष्टमेतुनिंगदितमशनंपंचमेसप्तमेवाभी-

रोरुज्झंतिनंदाहारिवसुरजनीरिक्तकाःस्वर्क्षमेके ॥

संक्रांशाह्यचंद्रेश्रुवमृदुचरभक्षिप्रभेजालिमीनो-

नांगेकेंद्रत्रिकोणांत्यमृत्तिपुविमलास्विदुरिष्टेखिलंगे ॥ ६ ॥

अथअन्नप्राशनंवृत्तेकेनाह । जन्मतःपष्टमासे अष्टमेवामासे नुः नरस्यअशनम् अन्नप्राशनंनिंगदितंप्रोक्तं । भीरोःकन्यायाः पंचमेसप्तमेवामासे अशनंप्रोक्तम् । अन्ननंदाहारिवसुरजनीरिक्तकाः उज्झंतिमुनयः नंदाः प्रतिपत्पष्ट्येकादश्यः हरिर्द्वादशी वसुरष्टमी रजनीरात्रिः रिक्ताश्वतुर्योनवमीचतुर्दश्यः ताः स्वर्क्षजन्मनक्षत्रंच एके आचार्या अत्र उज्झंति । तथाचोक्तं “जन्मक्षेत्रीक्षयंविद्यात् ” इति । जन्मक्षेत्रुपुंविवाहान्नप्राशनादिपुत्रहुभिर्गृह्यते तदग्रेवक्ष्यते पुनः कस्मिन् सद्दृकांशाद्दि दृक्कःदृकाणः अंशोनवांशः अद्दोदिनं एपांसमाहारः सद्दृकांशाहः सतोगृहस्यदृकांशाहः सद्दृकांशाहः तस्मिन्कयंभूतेसद्दृकांशाद्दि अचंद्रे नविद्यते चांद्रदृकांशोयस्मिस्तदचंद्रं तस्मिन् चंद्रस्यदृकांशाहं निनिग्यानिष्ठीणश्चेत् पूर्णेतुनदोषः । अन्यशुभग्रहाणांशुभानीत्यर्थः । पुनःकस्मिन् ध्रुवमृदुचरभक्षिप्रभे ध्रुवादीनिप्रसिद्धानि पूर्वमेवाक्तानि तत्रेत्यर्थः । पुनः अजालिमीनोनां गे अजोमेषः अलिर्वृश्चिकः मीनः प्रसिद्धः एभ्योन्यलग्ने मेषवृश्चिकमीनलग्नान्यन्नप्राशने नशुभानीत्यर्थः । कासुसतीपु केंद्रत्रिकोणांत्यमृत्तिपु विमलासुसतीपु केंद्राणिप्रथमचतुर्यसप्तमदशमानि त्रिकोणेनवपंचमे अंत्यंद्वादशं मृत्तिरष्टमं । “परवल्लिंगं द्रंद्रतत्पुरुषयोः” एतासुविमलासु पापग्रहराहितासु सतीपु पापग्रहोत्र अनिष्टकारीत्यर्थः । इंदुश्चंद्रः आरिलः पूर्णः अंगलग्नेष्टः अन्नप्राशनेपूर्णचंद्रोलग्नेशुभइत्यर्थः । अन्यलग्नप्रचलंपूर्ववत् । अन्ननारदः “पष्टमास्यष्टमेवापिपुंसांस्त्रीणांतुपंचमे । सप्तमेमासिवाकार्येनवात्रप्राशनंशिशोः ॥ रिक्तांदिनक्षयंनंदाद्वादशीमष्टमीसप्तमा । त्यक्त्वान्यतिथयः श्रेष्ठाःप्राशनेशुभवासराः ” इति । ज्योतिर्विवरणे “जन्मक्षेत्रीक्षयंविद्यात्कर्मसंज्ञातिष्ठील्यकृत् । आपानक्षेत्र्यालानांप्राशनेरोगनाशनम्” ॥ वृद्धनारदः “जीवसौम्यासितानांतद्दृकाणदिवसांशकाः । बालान्नप्राशनेशस्तानचंद्राकार्कजासृजाम् ” इति । जर्णे “गोर्धोकुंभस्तुलाकन्या सिंहःकर्किसृगोपमः । एताश्चराशयशस्तानभेपक्षपृथिका ” इति नारदः “चरस्विरमृदुतिप्रनक्षत्रेपुननैधन” इति । रवीलग्नरुष्टीत्यह ॥ ६ ॥

अत्र अन्नप्राशनका सुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-पुरुषने छत्रा आटमें मासमें ९ । < अन्नप्राशन कराना ॥ और कन्याके पांचमें चा सातमें मासमें कराना ॥ जिसमें एनक्षत्र लेना-ध्रुव-शुक्र-चर-क्षिप्र शुभ है ॥ और १। २। १४। १। ६। ११। १२। < ए तिथियों और रात्रि और जन्मनक्षत्र अशुभ है-और शुभको द्रेष्काण नवांश दिन शुभ है। और क्षणचंद्रका द्रेष्काण नवांश और दिन अशुभ है- और १। <। १२ ए लग्न अशुभ है ॥ और १। १। १। १०। १५। १२। <। लग्नसे इण स्थानोंमें कोई ग्रह न चाहिये-और पूर्णचंद्रमा लग्नमें होयतो श्रेष्ठ है ॥ ६ ॥

गर्भाद्यनाशनांतेपुनगुरुसितयोर्वालयवाध्यैचमौड्यं
जह्यात्कालस्यरोधाद्धरिगुरुमयनंयाम्यमूनाधिमासौ ॥
एतच्चौलादिपूज्जेदथगुरुसितयोर्वालयवाध्यैनगाहे
चाथोशाखेशमौड्यैव्रतमपिनिगमारंभमार्योऽनिकुर्यात् ॥ ७ ॥

अथयेपुसंस्कारिपुगुरुशुक्रास्तादिदोषाभावः येषुदोषः बालत्ववृद्धत्वप्रमाणं शास्त्रेश्च
स्यमौड्यैकिंनकार्यमिति चतुष्टयं वृत्तैकेनाह । गर्भाद्यनाशनांतेपुगर्भाधानाद्यन्नप्राश
नांतेपु कर्मसु गुरुसितयोर्वालयवाध्यैच परंमौड्यंगुरुशुक्रमूढत्वजह्यात् । कस्माद्धेतोः
कालस्यरोधात् यतःशास्त्रेगर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतानां कर्मणां कालनिरोधः कृतोस्ति त
स्माद्धेतोः । तथाचमांडव्यः “ नित्ययानेगृहेजीर्णे प्राशनांतेपुसप्तसु । वधुप्रवेशमांग
ल्ये नमौड्यंगुरुशुक्रयोः ” इति । हरिगुरुं सिंहस्थितम् बृहस्पतिम् याम्यमयनं दक्षि
णायनम् । ऊनाधिमासौक्षयमासाधिमासौनत्यजेत् । कालस्यरोधादित्येतत्तदंबुद्ध्या
वगंतव्यम् । तद्यथा प्रसूतिसमयएव जातकर्मविहितम् तत्र कालनिरोधात् किमप्यस्त्रादि
कंनचित्यम् । अन्नप्राशनंतु मासेपष्टेष्टमेवेतिविकल्पेनमासद्वयेविहितम् तत्रयस्मिन्मान्ने
मौड्यादिकंनस्यात्तत्र कर्तव्यं कालस्यसावकाशात् । तयोरेपिमासयोरेपिदि तिद्दस्यगु
र्वादिनिरोधः स्यात् सोप्यत्रानुचितनीयः । एवंगर्भाद्यनाशनांतेपुविचारणीयम् “ अनेन
गतिंकुर्यान्नित्यंनैमित्तिकंतया ” इतिस्मरणात् । संस्कारक्रमस्तु कल्प्यायनगृहकारि
कायामुक्तः “ गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोन्नयनंततः । जात्रकर्नाभियेयंच निष्क्रमशाशनेक
मात् ॥ चूडोपनयनंवेदप्रतानांचचतुष्टयम् । गोदानंनेत्रदामोकी विवाहःपोहशक्रियाः ”
इति । अनेनक्रमेणगर्भाद्यनाशनांतेपुमौड्यादिकं बुद्ध्यायनं कर्तव्यं इत्यर्थः । तथाचबृह
स्पतिः “ मासप्रयुक्तकार्येषुमूढत्वंगुरुशुक्रयोः । नदोषवृत्तदामासुलक्षणावश्वानिनि ”
यमोपि “ गर्भवार्युपिकेभृत्ये श्राद्धकर्मणिमासिकं । सुविहीकरणेनित्यंनाधिमार्गविवर्ज
येत् ” श्रुत्युः “ सीमंतजातकार्दानिप्राशनांत्तानिचक्रमात् । कर्तव्यानिनदोषैस्त्रिंश
ननगतेगुरो ” इति । कात्यायनस्मृतौ “ गर्भाधानादिकाद्यन्नप्राशनांतामतिस्मृत्वे । आ
कर्णधेधाः कर्तव्यानान्याश्रयाद्भास्कर ” इति । अस्तादिकं चूडादिपुवर्जनीयमित्याह ।

एतच्चौलादिपूज्योदिति एतद्गुरुसितास्तादिकंचूडादिपुक्कर्मसुखज्ज्ञेत्यजेत् । अथवालत्ववृद्धत्वप्रमाणमाह । अथगुरुसितयोरिति । गुरुसितयोर्गुरुशुक्रयोर्वालत्ववृद्धत्वेनगाहे सताहे सताहंवाल्यंसताहंवाद्धर्चमिति । वालत्वंवृद्धत्वं बहुविधमस्तितत्रमध्यमःपक्षोत्रांगीकृतः । अथशाखेशस्यअस्तेवर्ज्यमाह । अथशाखेशमौढ्यइति । शाखेशोवेदपतिर्वक्ष्यमाणः तस्यमौढ्येअस्तेत्रतं मौजीबंधनंनिगमारंभमपिआर्यः श्रेष्ठोनकुर्यात् । तस्यास्तेत्रतादिकृतेसति वटोर्मूर्खत्वंस्यात् । ननुवेदारंभेर्मूर्खत्वंघटेवेदपतित्वात् व्रतेर्मूर्खत्वंकिमुक्तम् । उच्यते।त्रतबंधस्तुवेदाध्ययनार्थाक्रियते । तस्मात्त्रापिमूर्खत्वंघटे । तथाचयाज्ञवल्क्यः “ उपनीयगुरुःशिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्चशिक्षयेत् ॥ प्रतिवेदंब्रह्मचर्यं द्वादशान्दानिपंचवा । ग्रहणांतिकमित्येके केशांतश्चैवषोडशे ” इति ॥ “ यज्ञानांतपसांचैव शुभानांचैवकर्मणाम् । वेदएवद्विजातीनांनिःश्रेयसकरःपरः” तथाकात्यानगृह्यसूत्रे “ वेदंसमाप्यस्नायाद्ब्रह्मचर्यंवाष्टाचत्वारिंशकं द्वादशकेप्येकेगुरुणानुज्ञातः ” इत्यादि ॥ ७ ॥

अब जिन संस्कारोंमें गुरुशुक्रके अस्तादिकदोष नहीं हैं और जिनोंमें है सो और वालत्ववृद्धत्वका प्रमाण और शाखेशका मौढ्यमें क्या नहीं करणा सो कहते हैं ॥

भा०—गर्भाधानसे अन्नप्राशनतक गुरुशुक्रके बाल्य वृद्धत्व अस्तका त्याग नहीं करणा काल निरोधसे ॥ और सिंहका गुरुको दक्षिणायनको अधिमास क्षयमासकोवी त्याग नहीं करणो ॥ और ए गुरुशुक्रास्तादिकोंको चौलादिकमें त्याग करणा ॥ गुरुशुक्रका बाल्यत्व वृद्धत्व सात ७ दिनतक होता है ॥ और शाखापति अस्त होय तो यज्ञोपवीत नहीं करणा ॥ और वेदारंभवी नहीं करणो ॥ ७ ॥

चौलमाघादिपंचस्वमधुपुगादितं द्वित्रिपंचोन्मितेऽन्देस्वाचाराद्वास गर्भायदिभवतिजनन्यत्रनोकार्यमेतत् ॥ साकंयत्रोपनीत्याक्रियत इहतदायत्रिरोधोनहिस्याज्जह्यादंवातवेदोत्रतमुपयमनंचाविशुद्धेः शुभार्थी ॥ ८ ॥

अथचौलंसनिर्णयंवृत्तेकेनाह । चौलमिति।कार्यवर्णरित्यप्रिमहोकेनान्यपः । शूटाकरणं माघादिपंचमुमासेषु अमपुपुषेत्ररदितेषुगादितमुक्तम् । तथाचोक्तंनारदेन “ माघादिपंचकेचौलं हित्वासीणविधुंमधुम् ” इति । द्वित्रिपंचोन्मितेन्दे द्वितीयेतृतीयेपंचमेषंपंस्याचाराद्वा स्तुष्टाचारतोऽह । उत्तंचकात्यानगृह्ये “ सांत्सरिकस्यचूटाकरणंवृत्तीविनाप्रतिइतेषोष्टावपस्यकेऽतोपयामंगलंषासंपंपाम् ” इति । सांत्सरिकस्यअतिप्रान्तान्द्रस्योतहरिहरमिश्रेण्यारत्यानंगृह्यम् । तथाचचट्टरशिष्यः “ आयेऽन्देऽर्क्येतेके पितृपंभेऽप्योद्वितीयेके । उपनीत्यासर्दपति विरस्यःशुद्धमंत ” इति । सगर्भापदिम

वतिजनन्यत्रनोकार्यमेतत् । अत्रउक्तवर्षेपुद्गिन्निपंचाब्दकेपुजननीकुमारस्यमाताय
दिसगर्भाभवतिस्थात्तदा एतच्चौलनोकार्यम् पंचमाब्दाद्दूर्ध्वगर्भिण्यांसत्यामपिकार्य
मित्यर्थसिद्धम् ॥ अत्रनारदः “सूनोर्मातरिर्गर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत् ।
पंचाब्दात्प्रागथोर्ध्वतुर्गर्भिण्यामपिकारयेत् ॥” उपनयनेनसहक्रियमाणेनदोषइत्या
ह । “साकंयत्रोपनीत्याक्रियतइहतदायन्निरोधोनहिस्यात्” इति । यत्रउपनीत्यासा
कमुपनयनेनसहक्रियते तदाइहास्मिन्चौले अयमुक्तोनिरोधश्चैत्रमासमातृगर्भलक्ष
णोनहोवस्यात् । तदुक्तं तैनेव “सहोपनीत्याकुर्याच्चैत्तदादोषोविद्यते ” इति ।
अंबार्तेवेनिषेधमाह । जह्यादंबार्तेवेऽदोषत्रतमुपयमनंचाविशुद्धेःशुभार्थीति । अंबार्तेवे
मातृरजसि अदः अनंतरोक्तं चौलमित्यर्थः । व्रतंमौंजी उपयमनंविवाहः आविशुद्धेः
शुद्धिपर्यंतं शुभार्थीनरःएतन्नयंजह्यात् नकुर्यादित्यर्थः । तथाचमनुस्मृतौ “उद्वाहव्रतचू
डासुमातायदिरजस्वला । तदानमंगलंकार्यंशुद्धौकार्यंशुभेच्छुभिः” ॥ अन्यमुहूर्ताला
भेकारिकानिवंधेशांतिकमुक्तम् । “अलाभेसुमुहूर्त्तस्यरजोदोषेतुसंस्थिते । श्रियंसंपूज्य
तत्कुर्याद्ब्रह्मत्याभयंकरी ॥ हेर्मापमितांपद्मांश्रीसूक्तविधिनाचर्चयेत् । प्रत्यूचंपायसंहृत्वाऽ
भिषिच्यशुभमाचरेत् ॥ सूतिकोदकययोःशुद्धौगांदद्याद्धेमपूर्वकम् । प्राप्तेकर्मणिशुद्धिः
त्यादितरस्मिन्नशुद्धयति” इति । उदक्यारजस्वला ॥ < ॥

अव चौलका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-माघ-फाल्गुन-वैशाख-ज्येष्ठ इन्हों मासोंमें चौल करणा शुभ है ॥ और २ । ३ ।
५ इन्हो वर्षोंमें करणा शुभ है ॥ अथवा कुलाचारसे करणा ॥ और माता गर्भिणी होयतो
नही करणा ॥ और पांचवर्ष ५ उपरसे माता गर्भिणी होयतोबी करणा ॥ और व्रतबंधके
साथ करे तो चैत्रमासने माता गर्भिणी होयतोबी करणा-और माता रजस्वला होयतो
चौल व्रतबंध विवाह नही करणा शुद्धिके बाद करणो ॥ < ॥

कार्यवर्णैरिनारार्किशनिपुनिखिलैर्ज्ञत्रयेशुकुसोमेद्रचंत्यद्र्यादित्य
शाक्रंदुभिरिनहरितस्त्रिभैश्चौलकर्म ॥ द्यूनेर्कारार्किशुक्रागतक
विनिखिलामृत्युगामृत्युदाःस्युर्व्यब्जाः संतांत्यइष्टास्त्यजगुहश
शिनौरात्रिसंध्येचरिक्ताः ॥ ९ ॥

अथवर्णविशेषणवारविशेषंतथानक्षत्राणिलग्रबलंचवृत्तैकेनाह । कार्यमिति । वर्णब्राह्मणा
दिभिः ययाक्रमेण इनारार्किशनिपुचौलकर्मकार्यमित्यन्वयः । इनः सूर्यः आरोभौमः
आर्किःशनिः शनिःप्रसिद्धः तेष्वित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । विभ्रेणरविवारे क्षत्रियेण
भौमवारे वैश्येनशनिवारे शूद्रेणापिशनिवारे चौलकर्तव्यमित्यर्थः । शूद्रस्यद्वादशसंस्का
राउक्ताः । “वेदोद्यतोपनयनंमहानाप्त्रीमहाव्रतम् । विनाद्वादशशूद्राणांसंस्कारानाममं
व्रतः ” इति । निखिलैश्चतुर्भिवर्णरविशेषेण ज्ञत्रयेबुधत्रये शुकुपक्षगतसोमवारकार्यम् ।
कृष्णपक्षसोमवारोर्तिनिदितः क्षीणत्वात् । अत्रनारदः “अपर्वरिक्तातिथिपुशुक्रेज्यज्ञे

दुवासरे” इति । बृहस्पतिः “ सोमवारःसितेपक्षे कृष्णपक्षेतिगार्हितः । बुधवारःशुभः प्रोक्तः पापग्रहयुतेबुधे ॥ पापग्रहाणां वारादीविप्राणां शुभदेारविः । क्षत्रियाणां क्षमास्तु विद्शुद्राणां शनिःशुभः” इति । कैः द्यंत्यद्यादित्यशक्रं दुभिः अंत्याद्देइति द्यंत्यं रेवत्य भिन्यौ द्यादित्यं पुनर्वसुपुष्यौ शाक्रं ज्येष्ठा इंदुर्मृगः तैः पुनःकैः इनहरितास्त्रिभैः इनो हस्तः हरिःश्रवणःताभ्यां त्रिभैः हस्तात्रिभिः श्रवणात्रिभिरित्यर्थः । “तथाचनारदः “दक्षा दितीज्यचंद्रेद्रूपमानिशुभान्यतः । चौलकर्मणिहस्तक्षीघ्रीणित्रीणिचविष्णुभात्” इति । घ्नेकार्कार्किशुक्राः अत्रचौलेमृत्युदाः स्युः घ्नेसप्तमे अकार्कार्किशुक्राः अर्कःसूर्यः आरौ भौमः अर्कस्यापत्यमांकिःशनिः शुक्रःप्रसिद्धः एतेचत्वारोमृत्युदाइति । चतुर्णांसमानफलमुक्तम् । वसिष्ठेनात्रविशेषफलमुक्तम् “ जामित्रेभास्करेक्षौरेमृत्युः स्याद्रामिजेत या । शुक्रेसौख्यविनाशःस्यान्मंदभाग्यंशनैश्चरे” इति । अत्रचतुर्णामपिसामान्येनमृत्युफलमुक्तम् । तदारिद्र्यानमरणंवरमितिन्यायेननदोपः । गतकविनिखिलामृत्युगामृत्युदाः स्युः गतःकविःशुक्रःभेभ्यस्तेगतकवयःतेचतेनिखिलाश्चशुक्ररहिताः सर्वेमृत्युगाःअष्टमगा मृत्युदाः । अत्रबृहस्पतिः “ अष्टमस्थानगाःसर्वेनेष्टाः शुक्रविवजिताः । शुक्रस्तुनिधने क्षौरं सर्वसंपत्प्रदःशिशोः” इति । व्यञ्जाःसंतोत्यष्टाः विगतःअञ्जः चंद्रेभ्यस्ते व्यञ्जाः एवंविधाः संतोसद्गहाः चंद्ररहिताःसद्गहाः अंत्येद्वादशे इष्टाःशोभनाःस्युः । तथाचनारदः “चौलान्नप्राशनेशस्ताःसौम्यारंभ्रव्ययोपगाः” इति । अन्यच्च “ननैघनेभे शीतांश्रीपष्टाष्टांत्यविषजिते” इति । तस्यैववचनम् । अन्यल्लग्रबलं पूर्ववत् । त्यजगृहशशिनौ रात्रिसंध्येचरिक्ताः । गृहः पष्ठी शशी पौर्णिमा । स्पष्टमन्यत् । “कूरवारंनिशांरिक्तां पष्ठीसंध्यांचजन्मभम् । सद्भिर्विबर्जयेदेतन्नारदस्पवचोयया” इति ॥ ९ ॥

भा०-ब्राह्मण सूर्य वारको और क्षत्रिय भौमको और वैश्य शुद्ध शनिवारको चौल करै तो शुभ होय ॥ और ब्राह्मणादि संपूर्णवर्ण बुधगुरु भृगुवारोंमें तथा शुक्लपक्षमें सोमवारके दिनमें चौल करै तो शुभ होय ॥ और रेवती-अश्विनी-पुनर्वसु-पुष्य-ज्येष्ठा-मृग-हस्त-चित्रा-स्वाती-श्रवण-धनिष्ठ-शतभिषा-ये नक्षत्र शुभ हैं-अथ लग्नशुद्धिः । और सातमें शुक्र शनि सूर्य भौम होयतो मृत्यु करै-और शुक्र विना सारा ग्रह ८ आठमें मृत्युदायक है । और चंद्र विना शुभग्रह वारमें १२ श्रेष्ठ है ॥ और ६ । १५ । ४-९ । १४ ए ति-थोंने रात्रिसंध्या अशुभ है ॥ ९ ॥

भुक्ताभ्यक्तोपवासीश्वरजनयुवतीप्राग्वयस्काश्चयोगीयात्रायुद्धो
न्मुखायेकृतदिनविधयोस्त्यं वकास्तेनमुंडयाः ॥ सीमंतोर्ध्वनप
त्युर्नखकचलवनंदूरदेशप्रयाणंवृक्षच्छेदःसमुद्राप्तिमृतहरणस्या
दृतेवश्यकार्यात् ॥ १० ॥

क्षौरंचौलोक्तभादौगदितमथरविक्षेत्रगंगाध्वरा-

ग्न्याधानेपित्रोर्विनाशोद्विजनृपकथनेसर्वदाक्षौरमिष्टम् ॥

मित्रत्रयकादितींद्रांतिमहरितुरगैःपंचमेऽब्देव्रतात्प्रा

ग्विद्यारंभोक्तकालेऽक्षरविधिरघटेसौम्यसंज्ञेऽयनेऽर्के ॥

अथप्रसंगात् क्षौरनिर्णयसार्द्धवृत्तेनाह। भुक्तइति। भुक्तः कृतभोजनः अभ्यक्तः कृताभ्यंगः
उपवासी प्रसिद्धः ईश्वरजनो राजशेवकः समर्थो वा युवतिः स्त्रीसौभाग्यवती प्राग्व्य
स्काः प्रथमवयस्काः पंचाशद्वर्षपर्यंतपूर्ववयः योगीराजयोगीगीतादौ प्रसिद्धः यात्रायुद्धो
न्मुखाः यात्राप्रयाणं युद्धं प्रसिद्धं तौ प्रति येऽन्मुखाः प्रचलिताः यात्रोन्मुखा युद्धोन्मुखा
श्चेत्यर्थः । कृतः दिनविधिः आह्निकं ये स्ते कृतदिनविधयः अस्त्यंबको जीवत्पितृकः ते न
मुंब्याः मुंडनार्हान् भवन्ति । अवश्यकार्यादृते इत्युत्तरार्द्धोक्तमत्रानुमंथयम् यत्रावश्य
मुंडनकारणं भवति तत्रावश्यं मुंब्याः । अथक्षौरनिषेधप्रसंगाद्गुर्विणपितेर्निषिद्धं साप
वादमाह । सीमंतोर्ध्वमिति । सीमंतोर्ध्वं सीमंतोन्नयनादूर्ध्वं पत्युः कृतसीमंतसंस्का
रायाः पत्युः भर्तुरवश्यकार्यादृते नखकचलवनादिकं न स्यात् । नखकचलवनं नखकेशच्छे
दनम् । अन्यत्सुगमम् । आवश्यकार्यादृते न स्यादित्यनेन आवश्यके न दोष इत्यर्थात्सि
द्धम् । यथापितृमरणे क्षौरादिदेशविष्वेदेशांतरगमनमित्यादिविचारणया आवश्यके न
दोष इत्यर्थः । कृताभ्याधानस्य मुंडनपक्षांगीकारे मुंडनमावश्यकं “ मासिमास्युपासनी
कस्यपक्षेपक्षेऽग्निहोत्रिण ” इति ॥ १० ॥ अथेत्किभ्यो न्येपां क्षौरार्थेन क्षत्रादिकमाह ।
क्षौरमिति । चैलोक्तभादौ क्षौरंगदितं प्रोक्तम् । चौलार्थमुक्तश्चैलोक्तः सचासौभादिश्चत
स्मिन्नक्षत्रतिथ्यादिकाले क्षौरंगदितं प्रोक्तम् । अथक्षौरनिमित्तान्याह । रविक्षेत्रंगंधरा
ग्न्याधाने पित्रोर्विनाश इत्यादि रविक्षेत्रं भास्करक्षेत्रं गंगाप्रसिद्धा अध्वरोयागः अग्न्याधान
मग्निहोत्रंतस्मिन् पित्रोर्विनाशो मरणंतस्मिन् द्विजनुपकथने ब्राह्मणाज्ञायां राजाज्ञायांच स
त्यांसर्वदाक्षौरामिष्टं स्यात् । क्षौरनिषेधेऽदिनियमो नास्तीत्यर्थः । तदुक्तं वृत्तशते “ भुक्ताभ्य
क्तनिरासनैः ” इत्यादि । रत्नमालायाम् “ आज्ञायानरपतेर्द्विजन्मनाम् ” इत्यादि । वृह
स्पतिः “ राजकार्ये नियुक्तानं नराणां भूपसेविनाम् । इमश्च लोमनखच्छेदेनास्तिकालविशो
धनम् ” ॥ ज्योतिर्निबंधे “ राजा योगी पुरंध्री च माता पित्रोश्च जीविनोः । मुंडनं सर्वतीर्थेषु न
कुर्याद्दुर्विणीपतिः ” ॥ स्मृत्यंतरे “ सिंधुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् । विदेशगमनंचैव
नकुर्याद्दुर्विणीपतिः ॥ क्षौरं नैमित्तिकं कुर्यान्निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ॥ पित्रोः प्रेतविधानंच न
दोषस्तत्र विद्यते ॥ गंगायां भास्करक्षेत्रे माता पित्रोर्भूते हनि । आधाने सोमपाने च पट्सु
क्षौरं विधीयते ॥ अंतर्वत्न्यां तु जायायां तीर्थे क्षौरं न कारयेत् । प्रेतवाहादिकं नैव सीमंतो
न्नयनादनु ॥ पंचाशद्वायनात्पूर्वं क्षौरं नैमित्तिकं विना । न कुर्यात्तत्त ऊर्ध्वं तु स्वेच्छया वपनं
चरेत् ” इति । अथाक्षरारंभे वृत्ताद्धेनाह । मित्रत्रयकेति । मित्रादिभिर्नक्षत्रैः जन्मतः पं
चमेवर्षे व्रतात्प्रतबंधात् प्राक्प्रथमं विद्यारंभोक्तकाले वक्ष्यमाणलक्षणे अक्षरविधिः शुभः
स्यादित्यध्याहारः । कस्मिन्सति सौम्यसंज्ञेऽयने अर्के सति कथं भूते सौम्यसंज्ञेऽयने

अघटे नविद्यतेघटोयस्मिन्तथातस्मिन् कुंभराहितउत्तरायणे इत्यर्थः । ब्रह्मतुल्ये अय
नलक्षणं “कर्किमृगादिपट्टकेतेचायनेदक्षिणसौम्यायनेस्त ” इति । मित्रमनुराधा ऽप
कैहस्तत्रयं आदितिःपुनर्वसुः इंद्रोऽज्येष्ठा अंतिमरेवती हरिःश्रवणः तुरगोऽश्विनी । शेषं
प्रथममेवव्याख्यातम् । व्रतात्प्रागित्यनेनव्रतवन्धादुपरिनिषेधोर्थसिद्धः । पंचमेवपेपठ
नरुच्याव्रतबंधोभेवक्ष्याति । तथाचोक्तंबृहस्पतिना “द्वितीयजन्मतः पूर्वमारभेताक्षरान्मु
धीः ” इति । नृसिंहः “ अक्षरस्वीकृतिःप्रोक्ता प्राप्तिपंचमहायने । उत्तरायणगेसूर्यकुं
भमासंविबर्जयेत् ” इति ॥ २१ ॥

अब क्षौरका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-भोजन करके-तेल लगाके-उपवासकरके और राजसेवक-सौभाग्यवती स्त्री पचा
सवर्षोंकेभीतरकी-राजयोगी-यात्राजाणेवाला-युद्धमें जाणेवाला-और नित्यकर्म करके-
जिसका पिता विद्यमान होय वह-इतनाजिणा अवश्य कार्यविना मुण्डन नदिहोवै-और
गर्भिणीपति सीमंत होणेरेवाद नखकेश कटावे नही-और वृक्षको नही काटे और दूर
देशमें जावे नही और समुद्रमें स्नान नही करे-और प्रेतानुगम नही करे ॥ १० ॥

भा०-चौलमें कयेभये नक्षत्रोंमें क्षौर करावणो ॥ और भास्करक्षेत्रमें गंगापर यज्ञमें
आग्निहोत्रमें मातापिताकी मृत्यु होनेपर ब्राह्मणकी वा राजाकी आशासे सदैवक्षौरकराणो ॥

अब बालकको अक्षर मांडावणेका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-अनुराधा-हस्त-चित्रा-स्वाती पुनर्वसु-ज्येष्ठा-रेवती-श्रवण-अश्विनी ए नक्षत्र
लेना-व्रतबंधसे पूर्व पांचमें वर्षमें विद्यारंभके मुहूर्तमें अक्षरारंभ करणा श्रेष्ठ है-और
कुंभसंक्रांति विना उत्तरायणमें करणा ॥ ११ ॥

विप्रादेर्गर्भतोऽब्देऽष्टशिवरविमितेजन्मतोवाव्रतंस्याद्
त्रानिष्टेपिजीवेऽनिमिपरविमधौकार्यमब्दस्यदाढर्चात् ॥

स्वाब्दाद्दूर्ध्वैक्रमादाद्विगुणितशरदोनिद्यमब्दक्रमेण

पंचाष्टांकाब्दतोवाप्रपठनरुचितःशस्तमेपांतदाहुः ॥ १२ ॥

अयब्रह्मक्षत्रविशांमुख्यंगौणंचव्रतबंधकालंवृत्तेनाह । विप्रादेरिति । गर्भतःगर्भाधा
नाजन्मतोवा अष्टशिवरविमितेअब्देविप्रादेर्व्रतंस्यात् । विप्रस्याष्टमे क्षत्रियस्यशिवमिते
एकादशेषस्यात् वैश्यस्यरविमितेद्वादशेषस्यात् । अत्रस्वस्ववर्षे जीवेगुरीअनिष्टेअशु
भेसत्यापिब्रतंकार्यम् । ऋअनिमिपरविमधौ अनिमिपेरविः अनिमिपरविः अनिमिपरविणा
विशिष्टोमधुःअनिमिपरविमधुःतस्मिन्मीनस्थेरवौसति चैत्रव्रतंकर्तव्यमित्यर्थः । अब्द
स्यदाढ्यात्वर्षवलात् । तदुक्तंअत्रे “शुद्धिर्नविद्यतेयस्य वर्षंप्राप्तेऽष्टमेयदि । चैत्रेमीनगते
भानोत्तस्योपनयनंशुभम् ॥ जन्मभादष्टमोसिंहे नीचिवाशुभेगुरौ । मौजीबंधःशुभःप्रोक्त
श्रैत्रेमीनगतेरवौ ॥ अशुभेऽब्देअहाःसर्वे शुभगोचरगाअपि ॥ शांतिभावाच्छुभंनैव यात्यब्दः

कालमृत्युवत्” इति । अयगौणकालफलमाह । स्वाब्दादूर्ध्वक्रमादिति । स्वाब्दात्स्ववर्षा
दूर्ध्वक्रमात् आद्विगुणितशरदः द्विगुणिताचासौशरच्चद्विगुणितशरद्वर्षतांमर्यादीकृत्येति
तथातस्याःअब्दक्रमेणनिघम् । तद्यथाब्राह्मणस्याष्टमवर्षमुख्यं तद्विगुणितंपोडशंअष्टवर्षा
स्योडशवर्षपर्यंतंब्राह्मणस्य एकादशवर्षाद्वाविंशवर्षपर्यंतंक्षत्रियस्य द्वादशवर्षाच्चतुर्विंशति
वर्षपर्यंतवैश्यस्य । अब्दक्रमेणोत्तरोत्तरंनिघम् । अर्थादत ऊर्ध्वमनधिकारिणोभवंति । तदुक्तं
संग्रहे “ नृपा १६ कृति २२ जिना २४ व्दांतं नातिकालस्ततःपरम् । पातित्यंस्याद्
अजादेर्वात्यस्तोमोविशोधनम् ” इति । तथाचकात्यायनगृह्ये “आपोडशाद्ब्राह्मणस्यान
तीतःकालआद्वाविंशत्क्षत्रियस्याचतुर्विंशद्वैश्यस्यात ऊर्ध्वपतितसावित्रीकाभवांत । नै
नानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहरेयुः कालातिक्रमेनियतवत् त्रिपुरुपंप
तितसावित्रीकाणामपत्यसंस्कारोनाध्यापनंतेपां संस्कारेप्सुर्वात्यस्तोमेनेष्टाकाममधीयी
रन्व्यवहायाभवांत ” इति । वचनादिति अयस्वाब्दात्प्रागपिअध्ययनौत्सुक्यादुपनयन
कालमाह । पंचाष्टाकाब्दतोवेति । पंचमाष्टमनवमवर्षेभ्यःसकाशादेपांब्रह्मक्षत्रविशांक्र
मेणप्रपठनरुचितः वेदादिपठनरुच्यातद्भतंशस्तमाहुर्मुनयः । उक्तंचसंग्रहे “ब्रह्मवर्षसमू
र्जश्चविद्यायुःश्रीर्यशःसुखम् । विप्रादेरुपनीतस्यपंचाष्टाकाब्दतःफलम् ” ॥ १२ ॥

अव व्रतबंधका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०—ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्योंके जन्मसे वा गर्भसे क्रमसु ८ । ११ । १२ वर्षमें उपवीत
होय—और उक्त समयमें गुरु आनिष्ट होयतोवी शुभ है—और मीनका सूर्य चैत्रमें होयतो
व्रतबंध शुभ है—इण वर्षो लु जो दुणा काल निकले तो गौण है—और वाकके पठनकी रुची
होयतो ब्राह्मणादि क्रमसे पांचमें आठमें नवम वर्षमें उपवीत शुभ है ॥ १२ ॥

राशेःपद्भ्याद्यखस्थोगुरुरिहशुभदः पूजयास्यात्तयापिप्रांत्योऽबु
स्थोऽष्टमोनोयदिनिजगृहगस्तुंगोत्रापिशस्तः ॥ एवंकन्यर्क्षतः
स्यादतितरगुणिनोलब्धयेवातिकालेऽनिष्टोपीहद्विरर्च्योऽष्टमभवन
गतःशोभनःस्याद्विरर्च्यः ॥ १३ ॥

अयात्रगुरुवलावलंघृत्तैकेनाह । राशेरिति । राशेःजन्मराशेः सकाशात् पद्भ्याद्यख
स्थोगुरुः इहास्मिन्व्रतबंधेपूजयाशुभदःस्यात् । पद्पष्ठं त्रिवृतीयं आद्यंजन्मराशिः
संदशमं एषुतिष्ठतीतितया तयापिपूजयापि प्रांत्योद्वादशः अंधुचतुर्यः अष्टमःनशुभदः
स्यात् पूजयापिअशुभदःस्यादित्यर्थः । सपदिनिजगृहगः स्वगृहगः धनुर्मानगइत्यर्थः ।
तुंगोवावायिदिभवांत । तदाइहदुष्टस्यानेपुवर्तमानःशस्तःस्यात् अस्पतुंगंकर्कटः । तदु
क्तंयद्ब्रह्मातके “अजगृपभमृगांगनाकुलीराज्ञपवीणजौचदिवाररादितुंगाः । दश १०
शिसि ३ मनुयुक्त २८ तिर्यां १५ द्वियांशै ५ छिनवक २७ विंशतिभि २० श्रतेस्त
नीचाः” इति । अर्पादुक्तस्यानेभ्योन्यस्यानगःशुभदःस्यात् एवंकन्यर्क्षतःस्यात् कन्यर्क्ष

तःकन्याराशेःसकाशात् एवमुक्तवत् शुभाशुभःस्यात् । अतितरगुणिनोवरस्यलब्धयेअ
तिकालेवाभनिष्टोपिगुरुर्द्वादशचतुर्थाष्टमःद्विरर्च्यः षट्पाद्यस्यस्यशास्त्रेयापूजोक्तात्
त्प्रमाणतोद्विरर्च्यः तेनद्विगुणार्चनेनशोभनःस्यात् एवंसामान्येनोक्त्वाअष्टमस्यविशेषमा
ह । अष्टमभवनगतःत्रिरर्च्यः तेनशोभनःस्यात् । अत्रबृहस्पतिः “ झषचापकुलीरस्थो
जीवोप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतांदद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥ व्रतेजन्मत्रिसवारिस्यो जी-
वोपीष्टोर्चनात्सकृत् । शुभोतिकालेतुर्याष्टम्यस्थोद्विगुणार्चनात्” ॥ उद्धाहृतत्वे “कन्य
र्शाद्दिसुतद्युनायनवमेश्रेष्टोगुरुश्चान्यथापूज्योष्टांत्यसुखेतिकालइहतुप्राज्ञोद्विरर्च्यःशुभः ।
रिःफांवात्रिधनाभ्रगैर्यदिग्रहैः श्रेष्टोपिबिद्धोह्यसन्वामाद्विद्धइहेष्टदोननिधनेवेषत्रिरर्च्यःशु-
भः ” इति ॥ १३ ॥

अथ गुरुका बल कहते हैं ॥

भा०—जन्मराशिसे ३।६।१।१०। इन्हों स्थानोंमें गुरु होयतो पूजासे शुभ है-
और १२।४।८। इन्हों स्थानोंमें होयतो पूजासेवी शुभ नहीं होय ॥ और ४।८।१२
इन्हों स्थानोंमें गुरु जो धनका वा मीनका वा कर्कका होके होयतो शुभ होता है—ऐसै कन्याकी
राशिसेवी देखणा—और वरप्राप्तिके लिये वा अवस्था निकलजानेके बाद ४।८।१२
इन्हों स्थानोंमें वा द्विगुणपूजासे अच्छा होता है और आठमें ८ होयतो त्रिगुणितपूजासे
शुभ होता है ॥ १३ ॥

द्वीप्वायागांकसंस्थोव्ययजलनिधनत्रयभ्रगैश्चेन्नविद्धः शस्तोनिष्टो
पिवामंशुभइहखचरैर्वेधितोनोऽष्टमस्थः ॥ शुक्लेमाघादिपंचस्विन
शुभदिवसेप्राग्दलेहोत्रतंसत्यक्तानध्यायरिक्तातिथिसुनिमदनांश्च-
द्रभागंप्रदोषम् ॥ १४ ॥

अथगुरोर्वाभवेधमाह । द्वीप्विति । द्वीप्वायागांकसंस्थोगुरुस्तदाशुभःस्यात् तदाक
दायदिव्ययजलनिधनत्रयभ्रगैःखचरैर्नोविद्धःस्यात् द्विर्द्वितीयं इपुपंचमम् आयएकादशं
अगाःसप्तमं अंकःनवमं एतत्संस्थोगुरुः व्ययंद्वादशं जलंचतुर्थं निधनमष्टमं
तृतीयं अष्टदशमं, एतत्संस्थैः खचरैः यदिनोविद्धोभवति । तदाशुभःस्यात् । २।
५।१२।७।९।१२।४।८।३।१०। वेधितश्चेदशुभइत्यर्थः । अनिष्टे
पिव्ययजलनिधनत्रयभ्रगोपिवामंविद्धः सन्नद्वीप्वायागांकसंस्थैः खचरैर्वेधितः सन्नित्यर्थः।
इह अस्मिन्त्रतबंधेविवाहेवाशुभः नोष्टमस्थः अष्टमस्थो वेधितोनशुभदःस्यादित्यर्थः ।
सोत्तिकालादौत्रिगुणार्चनेनैवशुभः स्यात् । तथाचबृहस्पतिः ॥ “रजस्वलायदाकन्या
गुरुशुद्धिर्नार्चितयेत् । अष्टमेपिप्रकर्तव्योविवाहद्विगुणार्चनात्” ॥ अथोपनयनेमासादि
कमाह । शुक्लइति । शुक्लेशुक्लपक्षेमाघादिपंचमासेषु ज्येष्ठांत्येषु इनशुभदिवसे इनः
सूर्यःशुभाःवर्धमानंदृगुरुबुधशुक्राःएषादिवसे तस्मिन् अह्नःप्राग्दले दिवसस्यपूर्वाह्ने

व्रतमुपनयनं सत् शुभं स्यात् । किं कृत्वा अनध्याय रिक्तातिथिमुनिमदनान् चंद्रभागं प्रदोषं त्यक्त्वा अनध्यायाः वक्ष्यमाणाः रिक्तातिथयश्चतुर्यनिवमीचतुर्दशयः मुनिः सप्तमी मदन स्रयोदशी एतान् चंद्रभागः कर्काशः पापांशादिकंपुरेव निषेधितम् प्रदोषोऽनध्यायप्रकरणोक्तः संत्यक्त्वा ॥ १४ ॥

अथ गुरुका वामवेधको कहते हैं ॥

भा०—यदि जो गुरु २।५।११।७।९ इन्ही स्थानोंमें होयतो शुभ होता है परंतु १२।४।८।३।१० इन्हीं स्थानोंमें रहनेवाले ग्रहसे विद्ध नहीं होयतो शुभ होय—अर्थात् द्वादशादि स्थानोंमें कोई ग्रह नहीं होयतो द्वितीयादि स्थानोंमें शुभ होय—और १२।४।८।३।१० इन्ही स्थानोंमें गुरु अनिष्ट होके २।५।११।७।९ इन्ही स्थानोंमें बैठनेवालेसे विद्ध होयतो वामवेध होता है यह वामवेध शुभ है ॥ और जो गुरु आठमें होयतो वामवेधसे शुभ नहीं होता है यह वामवेध व्रतबंधमें और विवाहमें देखना चाहिये और उपनयनका शुक्ल पक्षमें करणा—और माघसे पांच महीनोंमें व्रतबंध करणे—और सूर्य गुरु बुध शुक्र पूर्णचंद्रका वार लेणा—और पूर्वाह्न लेणा—और वक्ष्यमाण अनध्याय—और रिक्तातिथि ४।९।१४ और कर्कका नवांश और प्रदोष इन्हींका व्रतबंधमें त्याग करणा ॥ १४ ॥

शस्तोद्गीशामिश्रां तक्रांतकपितृरहितैः सर्वभैर्मांजिवंधोवेदेशे ज्ञेयवला
ठये गुरुसितकुजवित्संज्ञकावेदपाः स्युः ॥ स्वर्शांश्चांशेषु सौम्याः श्रु
तिपतिरपिचेत्केन्द्रकोणस्थिताः स्युर्वर्णावेदार्थवेत्तापशुगृहधनवान्
त्रमंदंत्यसेवी ॥ १५ ॥

अथ व्रतबंधनक्षत्राण्याह । स्पष्टम् । उक्तं च “मघाचमरणीज्येष्ठाविशाखाचैव कृत्तिका । नक्षत्रपंचकंप्राज्ञैर्नग्राह्यं व्रतबंधने ” ॥ वेदेशे वेदपतौ ज्ञेयवेदवलाश्च्यसति स्थानादिनावल समृद्धे सति तेके वेदेशा इत्यपेक्षायामाह । गुरुसितकुजवित्संज्ञकाः क्रमात् वेदपाः वेदाधिपतयः स्युः । गुरुः ऋग्वेदस्य शुक्रोपजुर्वेदस्य कुजः सामवेदस्य धितुर्बुधोऽथर्वणवेदस्य पतिरित्यर्थः । लग्नगोचरवलमाह । स्वर्शांश्चांशेषु सौम्या इति । सौम्याः स्वोच्चस्वभागांशे वर्तमानाः श्रुतिपतिरपि वेदपतिरपि स्वोच्चस्वभागांशे वर्तमानश्चेद्यदि केन्द्रकोणस्थिताः स्युस्तदा वर्णाद्भ्रजचारी वेदार्थवेत्ता स्यात् । न केवलं वेदार्थवेत्ता स्यात् । अपितु पशुगृहधनवान् स्यात् । अत्र केन्द्रकोणेशानामंदं सति अंत्यसेवी अंत्यजसेवकः स्यात् । तस्मात्केन्द्रकोणेशानिर्भवितव्यः । उक्तंच संप्रदे “केन्द्रस्थितैरिनाद्यैर्नृपसंवी विदक्रियः भवृत्तिश्च । वेदाभ्यासी यज्वाक्रतुकर्ता हीनसेवको भवति” इति ॥ १५ ॥

है-और यजुर्वेदका शुक्र-और सामवेदका भौम-और अथर्ववेदका बुध है और सौम्यग्रह और वेदपतिस्वराशिके वा उच्चके वा स्वनवांशके होके १ । ४ । ७ । १० । १५ इन्हों स्थानोंमें होंवें तो ब्रह्मचारी वेदार्थवक्ता होय और पशुधनवाला होय-और जो केंद्रत्रिकोणमें शनि होयतो ब्रह्मचारी नीचसेवक होय ॥ १५ ॥

चंद्रक्रूराविलग्नेशशिसिततनुपाःपष्टगेहेसितोत्येसर्वे रंश्रेवटुघ्नाःक्वच
तनुगइनःश्रेष्ठउच्चदुरेके ॥ विद्यामौंज्युक्तकालेस्थिरचरहरिज्यु
त्तरत्राह्महीनेमौंज्याऊर्ध्वगणेशंगिरमपिविधिवत्पूजायित्वारभेत ॥ १६

अथलग्नभंगानाह । चंद्रइति । चंद्रः क्रूराः क्रूरग्रहाः विलग्नतनौ शशिसिततनुपाः पष्टगेहे शशीचंद्रः सितः शुक्रः तनुपोलग्रपः पष्टगेहे सितः शुक्रः अंत्येद्वादशस्थाने शेषसुगमम् सर्वे रंश्रे अष्टमस्थाने एकेप्रत्येकं वटुघ्नाः वटुमारका भवन्ति । किंच क्वचित् अन्यलग्नाभावेतनुगः इनः रविः श्रेष्ठः । उक्तंचमौंजीपटले ॥ “शुभदोषवलवान्भानुर्ल ग्गोदशमस्तथा । सर्वशाखाधिपोयस्मात्सर्वेपांत्रतबंधने ॥ सर्वशाखाधिपोभानुः केचिद् चुर्महर्षयः । तस्माद्गत्यंतराभावे लग्नस्योर्कः प्रशस्यते ” ॥ उच्चदुरेकइति । एकेमुनयः उच्चदुः उच्चस्यश्चंद्रः तनुगश्च श्रेष्ठइति वदन्ति तद्वाक्यं “चंद्रोदये भिशस्तः स्यात्क्षयरो गीसिते तरे ॥ सिते पक्षे भवेद्यज्वास्वभेतुंगे विज्ञेयतः ” इति । अस्वार्थः सिते तरे कृष्णपक्षे चंद्रोदये चंद्रयुक्तलग्नस्येति त्रतीया भिशस्तः स्यात् क्षयरो गी च स्यात् अभिशस्तो नामामि थ्या भिशस्तः मिथ्या भिशंसी अनेनेदं पातकं कृतमिति यल्लोकामिथ्या वदन्ति सोऽभिशस्तः क्षयरो गी स्यादिति कृष्णपक्षे लग्नस्य चंद्रफलमुक्तं सितपक्षे भवेद्यज्ज्वेति वाक्यं स्पष्टम् । अयं श्लोकः पुनः संस्कारविषय इव भाति । यतः कृष्णपक्षे त्रतबंधे चंद्रस्य फलमुक्तम् तस्य दिवा असंभवात् । पुनः संस्काराईस्य तु कर्मलोपभयाद्वात्रावपि संस्कारो विहितो नान्यस्य । प्रथमत्रतबंधस्तु सर्वे ग्रंथकारैर्दिवैव पूर्वाह्नि विहितो नरात्रौ । अतः कारणादि दंबचनं पुनः संस्कारविषयं प्रतिभाति । पुनः संस्कारनिमित्तानिरासभारो हणादीनि धर्म शास्त्रप्रसिद्धानि । तादृशं वाक्यं रत्नमालायाम् ॥ “त्रिपद्वगोर्केस्त्रिधनास्तकर्मगश्चंद्र द्विपष्टाः शनिराहुभौमाः ॥ सर्वे चलाभे द्वित्रिकोणकेंद्रगाः शुभाशुभाः स्युर्ग्रतबंधकाले ” इति । अत्र तृतीयस्य पष्टस्य सूर्यस्य राशिगतलग्नसंभवः । नारदेन तु लग्नस्य चंद्रो निर्दि तएव तद्वाक्यमेवं “स्वोच्चसंस्थोपिशीतांशुर्ग्रतिनोर्यदिलग्रगः । तं करोति शिशुनिः स्वस ततं क्षयरो गिणम् ” इति । कन्यालग्नफलं पूर्ववत् । अथ विद्यारंभं वृत्ताद्धेनाह । विद्यामौंज्युक्त काले इति । मौंज्याऊर्ध्वमौंज्युक्तकाले विद्याप्रारभ्यते मौंज्यर्थमुक्तः मौंज्युक्तः सचासौ कालश्च तस्मिन् विद्यावेदमारभेत । मौंज्याऊर्ध्वमित्यनेन मौंज्याः प्रागनधिकारः सूचितः । किंकृत्वा गणेशंगिरमपिसरस्वतीमपिविधिवद्विध्युक्तमार्गेण पूजायित्वा । कर्मभूते मौंज्यु क्तकाले स्थिरचरहरिज्युत्तरत्राह्महीने स्थिरचरहरिजं स्थिरलग्नं चरलग्नं तिसृणामुत्

राणांसमाहाररुयुत्तरब्राह्मंरोहिणी एभिर्हीनिरहिते मौज्यर्थमेतानिगृहीतानि विद्यारंभ
अग्राह्याणीत्यर्थः । “ जाड्यांस्थिरेद्रचंगलग्रे सुविद्यातिश्वरेभ्रमः ” इति श्रवणात् ॥ १६ ॥

अथलग्नभंगाः ॥

भा०-चंद्र और मूर ग्रह लग्नमें होय-और चंद्र शुक्र लग्नपति६ छठे होय-और शुक्र१२
में होय-और आठमें कोई बी ग्रह ब्रह्मचापको मारक होय-और दूसरा लग्न नहीं होय तो
लग्नमें सूर्य कोईके मतमें श्रेष्ठ है-और कोईके मतमें वृषका चंद्र लग्नमें होयतो श्रेष्ठ होय
अथ विद्यारंभमुहूर्तम् ॥

गणेश सरस्वतीकी पूजन करके व्रतबंधके मुहूर्तमें व्रतबंधके पश्चात् विद्यारंभश्रेष्ठ है-और
विद्यारंभमें स्थिरचर लग्न और उत्तर ३ नेष्ट हैं ॥ १६ ॥

केशांतंचौलवत्स्यानृपमितशरदीत्याहुरार्याव्रतोक्तिकालेमौजीवि
मोक्षंशुरुवलमनयोर्नावलोक्यंसुधीभिः ॥ शूद्राणामौज्यभावात्तदु
दिततिथिभेऽनस्तभौमेज्यशुक्रेव्यारेवारेलवेमास्युपयमविहितेच्छू
रिकाबंधमाहुः ॥ १७ ॥ इतिमुहूर्तमार्तडेउपनयनसंस्कारप्रकरणम् ॥

अथकेशांतंमौजीविमोक्षंचवृत्ताद्धेनाह । केशांतमिति । तदुक्तंमनुना “ केशांतः
पोडशेवर्षेब्राह्मणस्पविधीयते । राजन्यबंधोर्द्वाविंशैश्यस्यद्व्यधिकेततः ” इति । केशां
तं कर्म नृपमितशरदि पोडशेवर्षेचौलवत्स्यादित्यार्याआहुः । सर्वचौलोक्तमत्रग्राह्यामि
त्यर्थः । व्रतोक्तिकालेमौजीविमोक्षमाहुः । स्पष्टम् । अनयोः केशांतमौजीविमोक्षयोः
शुरुवलंसुधीभिर्नावलोक्यम् । अथशूद्राणामौज्यभावाच्छूरिकाबंधंवृत्ताद्धेनाह । शू
द्राणामौज्यभावात्तदुदिततिथिभेऽन्युक्तनक्षत्रे अनस्तभौमेज्यशुक्रेः उदितैःभौ
मशुरुशुक्रेः व्यारेवारे आरोभौमः तद्रहितवारे लवेनवांशे यत्र कुत्रापिलग्रे
भौमनवांशवर्जितइत्यर्थः । उपयमविहितेमासि विवाहोक्तमासे “ विवाहोपय
मौसमौ ” इत्यमरः । आरोभौमइत्यर्थः । छूरिकाबंधंकटिप्रदेशेच्छूरिकाबंधं
घनमाहुः । तथाचसंग्रहे “ शूद्राणाराजपुत्राणामौज्यभावेऽस्रबंधनम् । मौजीबंधोक्ततिथ्यादौ
कार्यभौमादिनंविना ॥ ” नारदः “ छूरिकाबंधनं वक्ष्ये नृपाणांप्राक्करग्रहात् ॥ विवाहोक्ते
पुमासेपुशुकुपक्षेप्यनस्तमे ॥ जीवशुक्रेचभूपुत्रेचंद्रतारावलान्विते ॥ मौजीबंधंक्षतिथिषु
कुजवर्जितवासे ॥ तेषानवांशकेर्तुरष्टमोदयवर्जिते । शुद्धेदमेविधौलग्नपट्टांत्यविवाजिं
ते ॥ धनत्रिकोणकेंद्रस्यैः शुभैरुध्यायारिगैः परैः ॥ छूरिकाबंधनंकार्यमर्चयित्वापुरा
नृपितृन् ॥ अर्चयेच्छूरिकांसम्पद्देवतानांचसत्रिधौ ॥ ततः सुलग्नेवप्रीयात्कट्यांलग्नसं
युताम् ॥ तस्यास्तुलक्षणंवक्ष्येयदुक्तं ब्रह्मणापुरा ॥ संमितंछूरिकायामंविस्तारेणैवताड
येत् ॥ भाजितंगजसंरूपेश्चअंगुलान्परिकल्पयेत् । शेषबंधफलंवक्ष्येध्वजायधनवान्भवेत् ।
धूमायेमरणंसिंहेजयंश्वायेतिरोगिता ॥ घनलाभोवृषेत्वंतंदुःखीभवतिगर्दभे ॥ गजायेत्यंत

संप्रीतिर्ध्वाक्षिविचविनाशनम्" इति । सर्वत्रत्याज्यप्रकरणोक्तविलोक्यम् । अस्मिन्प्रकरणेकर्णवेधवृत्तविनासर्वाणिस्रग्धरावृत्तानि । इतिस्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायांमार्तंडवल्लभायांगर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणम् ॥ १७ ॥

अब केशांतका और मौंजीत्यागका मुहूर्त कहते हैं-

भा०-केशांत कर्म सोलमें वर्षमें चोलके मुहूर्तमें करणा-और व्रतबंधका मुहूर्तमें मौंजीका त्याग करणा-और इन्हों दोनोंमें गुरुका बल नहीं देखणा-और भोगगुरु शुक्र इतने ब्रह्म उदय होय तो श्रेष्ठ है-और मंगलवार नेष्ट है-और मंगलके नवांशका लग्ननेष्ट है-और शूद्रोंके नहीं होती है जिससे विवाहके मासमें छूरिका बंधन श्रेष्ठ है ॥ १७ ॥

इति मुहूर्तमार्तंडटीकायां गर्भाधानादिसंस्काराः ॥

अथ विवाहप्रकरणम् ॥

शुद्धांगोत्रकुलादिभिर्गुणयुतांकांतांवरश्चोद्भेद्गुणोवश्यभयोनिखे
चरगणाःकूटंचनाडीक्रमात् ॥ वर्णाद्यावलिनोयथोत्तरमर्हीदूर्ध्वगुणे
क्यंशुभं वर्णाविप्रमुखाज्ञपादिहवरो वर्णोत्तमःस्याच्छुभः ॥ १ ॥

अथविवाहप्रकरणंविबभुस्तावत्घटितगुणविचारंद्वादशभिवृत्तैराह । अतःपरं अत्रप्रथेसर्वाणिशार्दूलविक्रीडितानि । वरः गोत्रकुलादिभिः शुद्धांकांतांकमनीयाकन्यामुद्भेत् चकाराद्दुरोपिपंधोभाव्यः गोत्रशुद्धिर्यथांतराज्ज्ञातव्या । कुलमपिपंचसप्तनिर्णयमपि एतद्व्यंथांतराज्ज्ञात्वाअन्यदत्रावलोकयेत् । अथयथोत्तरंवल्लिष्टघटितक्रममाह । वर्णइति । वर्णः १ वश्यं २ भं ३ योनि ४ खेचर ५ गणः ६ कूटं ७ नाडी ८ क्रमाद्यथोत्तरंवलिनः स्युः अर्हीदूर्ध्वमष्टादशाधिकंगुणैक्यंयथोत्तरंस्याच्छुभम् । तत्रादौवर्णलक्षणमाह । ज्ञपात्मीनात्सकाशात् विप्रमुखाः ब्राह्मणादयोवर्णाः पुनर्गणनयाज्ञेयाः तद्यथा मीनोब्राह्मणः मेघः क्षत्रियः वृषोवश्यः मिथुनः शूद्रः पुनः कर्कोब्राह्मणः सिंहः क्षत्रियइत्यादि इहास्मिन्राशिमेल्नेवर्णोत्तमोवरः शुभः स्यात् नान्यथेत्यर्यात्सिद्धम् ॥ १ ॥

अब गुणविचार करते हैं-

भा०-प्रथम तो कन्याका शुद्ध गोत्रकुलादिक देखके गुणयुक्त सुंदर कन्यासे विवाह करणा ऐसेही गोत्रादिक वरकाभी देखणा-और वर्ण १ वश्यं २ भं ३ योनि ४ खेचर ५ गण ६ कूट ७ नाडी ८ क्रमसे एकसे दूजा बलवान है-जैसे वर्णसे वश्य बलवान है और वश्यसे भ बलवान है इत्यादिक समझणा ॥ और गुणोंकी ऐक्य १८ अठारहसे ऊपर शुभ होय-और मीनसे ब्राह्मणादिक वर्ण गिणना-जैसे मीन १२ ब्राह्मण है-मेघ १ क्षत्रि-वृष २ वश्य-मिथुन ३ शूद्र ऐसे त्रिरावृत्ते करणा-ऐसे पुरुषका उत्तम वर्ण चाहिये हीनवर्णकी कन्या चाहिये ॥ १ ॥

नुर्भक्ष्याजलजावशाविहरयोवश्याविकौर्प्याहरेरस्यालिर्नशुभोतुर
व्जहरयोनेष्टाःस्युरन्यज्जनात् ॥ भेगण्येऽकहतेमिथरुयगशराः
शेषंनसच्चाश्विभादश्वेभाव्यहिभोगिनःश्वृपभुङ्क्तेपाखुभुग्द्व्यंदुराः २

अथवृत्ताद्धेनवश्यमाह । नुः नृराशेः मनुष्यराशेः जलजाजलचराभक्ष्याः । तस्यैव
विहरयः सर्वेशाः विगतः हरिः सिंहोयेभ्यस्तेविहरयः सिंहरहिताः सर्वेश्याइत्यर्थः ।
हरेः सिंहस्यविकौर्प्यावश्याः कौर्प्यांवृश्चिकः विगतः कौर्प्यां येभ्यस्तेविकौर्प्याः सिंह
स्यवृश्चिकरहिताः सर्वेराशयोवश्याः अथानंतरोक्तस्यहरेः अलिर्वृश्चिकोनशुभः वैरी
त्यर्थः । नुः मनुष्यराशेः अब्जहरयः नेष्टाः स्युः । अब्जाः जलजाः हरिः सिंहः एतेने
ष्टाः मेलनंनकर्तव्यमित्यर्थः । अन्यज्जनात् अन्यतुभ्यभक्ष्यादिकं जनाज्ज्ञेयम् ।
तद्यथा नुः पुरुषस्यगौर्वश्याभवति । अत्रपरस्परंमित्रत्वंदृश्यते तस्मादनयोर्मेलनंशुभं
स्यात् । इदमेवम्लेच्छजातीयवधूवरयोर्नशुभम् म्लेच्छानांगौर्भक्ष्यम् । इत्येवंलोकप्रचारतो
विचारणीयमित्यर्थः । राशिस्वरूपंवृहज्जातकवशादवगंतव्यम् । वृहज्जातके "मत्स्यौघटीवृ
मिथुनंसगदंसवीणंचापीनरोश्वजघनौमकरोमृगास्पः ॥ तौलीससस्यदहनाप्लवगाचकन्याशे
पाः स्वनामसदृशाः स्वचराश्चसर्वे " ॥ अथभयोनीद्वावपिवृत्तैकेनाह । भेगण्येइति ।
मिथः परस्परंवधूवरयोर्भेनक्षत्रे वधूनक्षत्राद्वरनक्षत्रंगण्यं वरनक्षत्रात्कन्यानक्षत्रं गण्यम्
उभे अपिनवभिर्भाजितेकार्ये । शेषंन्यगशराः त्रिसप्तपंच भवति तदानसत्स्यात् । अथयोनि
माह । अश्विभादिति । अश्विभात्सकाशाद्रानानक्षत्राणाम्श्वाद्योयोनयोभवति ।
अश्वोअश्विन्याः इभोभरण्याः अविर्मेपःकृत्तिकायाः अहिःसर्परोहिण्याः भोगीसर्पोमृ
गस्य श्वाश्वानआर्द्रायाः वृषमुंडुरुंभुनक्तीतिवृषभुग्मार्जारःपुनर्वसोः मेघःप्रसिद्धः पुष्य
स्य आसुभुग्मार्जारःआष्टेपायाः द्रुचुंदुरौद्वौउंदुरौमघापूर्वाफाल्गुन्योः ॥ २ ॥

अथ वक्ष्य कहते हैं ॥

भा०-मनुष्यराशिके जलचरराशितो भक्ष्य है ॥ और मनुष्यके सिंह विना सब वक्ष्य है ॥
और सिंहके वृश्चिक विना सब वक्ष्य है । मनुष्यके जलजसे और सिंहसे मिलाना नेष्ट है ॥
अर्थात् वरकन्याके परस्पर वैराशि नहीं लेणी-और विचार लौकिकसे देखना ॥

अथ भयोनि कहते हैं ॥

वरके नक्षत्रसे कन्याका नक्षत्रतक गणके-कन्याके नक्षत्रसे वरके नक्षत्रतक गणना, फेर
दोनोंको नवका भाग देना सो ३ । ५ । ७ । शेष रहें तो अशुभ है ॥ २ ॥

गोःकालीपशुभुङ्क्तेहिप्यथपशुद्विद्वौमृगोश्वाकपिद्वौवभ्रूकपिसिंहवा
जिहरिगोनागाःक्रमाद्योनयः ॥ सिंहभंमहिपाश्वमोतुस्रनकंश्वेणंच
कीशाविगोव्याम्रंभ्रुफणीतिभीरुवरयोःप्रेप्येशयोश्चत्यजेत् ॥३॥

गौरुत्तराफाल्गुन्याः कालीमहिषीहस्तस्य पशुभुग्व्याघ्रश्चित्रायाः महिषीस्वात्याः
पशुद्विड्गव्याघ्रोःविशाखायाः द्वौमृगौवनुराधाज्येष्ठयोः श्वाभूलस्य कपिर्वानरःपूर्वाषाढा
याः द्वौषभूउत्तराषाढाभिजितोः बभ्रूनकुलौ कपिर्वानरःश्रवणस्य सिंहोधानिष्ठायाः वाजी
अश्वःशततारकायाः हरिःसिंहःपूर्वाभाद्रपदायाः गौरुत्तराभाद्रपदायाः नागोहस्ती
रेवत्याः । इतियोनिमभिधाययोनिवैरमाह । सिंहश्चइभश्चसिंहैर्भंसिंहगजं महिषाश्वं ओतु
खनकंमार्जारंरौद्रं श्वैर्णश्वानमृगौ कीशाविवानरमेपं गोव्याघ्रं बभ्रुफागिनकुलसर्प
इतिवैरंभीरुवरयोः वधूवरयोः प्रेप्येशयोः प्रेप्यः सेवकः ईशःस्वामी एतयोश्चत्यजेद्र
जयेत् ॥ ३ ॥

भा०-ओर योनि वैरयोनिचक्रं देखणी ॥ वर कन्यके ओर स्वामीसेवकके यैयोनी नही लेणा.
योनिचक्रम् ॥

वै.	यो.	न.
भेसा	अश्व	अ.
सिंह	गज	म.
वेदर	मोढा	कृ.
नालिया	सर्प	ते.
नालिया	सर्प	मृ.
हिरण	स्वान	आ.
उदर	मार्जार	पु.
वानर	मोढो	पु.
उदर	मार्जार	आ.
मार्जार	उदरा	म.
मार्जार	उदरा	पु.
व्याघ्र	गो	उ.
अश्व	भेसा	ह.
गो	व्याघ्र	वि.
अश्व	भेसा	स्वा.
गो	व्याघ्र	वि.
स्वान	हिरण	अ.
स्वान	मृग	ज्य.
हिरण	स्वान	मृ.
मोढो	वानर	पु.
सर्प	नकुल	उ.
सर्प	नकुल	अ.
स्वान	कापि	श्र.
मोढो	वानर	घ
गज	सिंह	श.
भेसा	व्याघ्र	पु.
सिंह	गज	उ.
व्याघ्र	पशु	र.

भेशामंशुबुचंरवूशुमगुशाःशोगुःक्रि
यात्सूरवेमित्राणिज्यकुजेदवःशानिसि
तौशत्रूविधोर्नोरिपुः ॥ मित्रेसूर्यबुधौ
कुजस्यविदरिःसूर्येदुजीवाहिताज्ञस्या
कास्फुजितौहितौविधुररिःसुरैःसित
ज्ञावरी ॥ ४ ॥ मित्राप्यर्ककुजेदवो
थभृगुजस्याररिर्वाद्दहितौमंदज्ञौचश
नेःकुजेदुरवयोनेष्टाःसितज्ञौहितौ ॥
पूर्वाद्रातककोत्तरंनरिसुरैर्कात्यादिती
ज्यानिलेदुश्रुत्यश्विनिमित्रमन्यदसुरैर्दे
त्यैर्नृणांस्यान्मृतिः ॥ ५ ॥

अथग्रहवैरवैरंविबभ्रुस्तावद्राशिनाथानाह ।
क्रियान्मेपाद्धानाराशीनामीशाः भेशाः एतेक्रमे
णस्युः । मंगलोभेपस्य शुशुक्रोवृषभस्येत्या
दिस्पष्टम् । रवेःसूर्यस्यईज्यकुजेदवोमित्राणि
ईज्योगुरुःकुजोभौमः इंदुश्चंद्रः एतेरवेमित्राणि
सुत्तदः स्युः । शानिसितौशत्रू शनिःप्रसिद्धः
सितशुक्रः एतौशत्रूवैरिणौ अर्थादन्धेउदा
सीनाः विधोर्नोरिपुः विधोश्चंद्रस्यरिपुर्नोस्ति
सूर्यबुधौमित्रे अन्येसर्वेउदासीनाः । कुजस्यभौ

मस्यवित् बुधः अरिः । सूर्येदुर्जीवाः । हिताः मित्राणि अन्यैसमौ । ज्ञस्यबुधस्य
 अर्कास्फुजितौरविशुक्रौहितौमित्रे विधुश्चंद्रः अरिः वैरी अन्ये समाः । सूरः गुरोः
 सितज्ञौशुक्रबुधौअरीवैरिणौ ॥ ४ ॥ अर्ककुजेंदवःरविभौमचंद्राःमित्राणिअन्येसमाः ।
 भृगोःजातःभृगुजःतस्यभृगुजस्यशुक्रस्पर्वीदूसूर्यचंद्रौशत्रूमंदज्ञौशनिबुधौहितौमित्रे अ
 न्येसमाः । शनेःकुजेंदुरवयः अरयः सितज्ञौमित्रे अन्येसमाः । अयगणमाह । पूर्वार्द्रां
 तत्र भा०) पूर्वास्तिस्रः आर्द्राप्रसिद्धा अंतकोभरणी कःरोहिणी उत्तरास्तिस्रः एतन्न
 क्षत्रनवकंनरिभवति । नृगणमित्यर्थः । अर्कोहस्तः अंतपरेवती अदितिःपुनर्वसुः ईज्यः
 पुष्यः अनिलःस्वाती इंदुर्मृगः श्रुतिः श्रवणः अभिनीप्रसिद्धा मैत्रमनुराधा एतन्नक्ष
 त्रनवकंसुरेदेवभवति । देवगणमित्यर्थः । अन्यत्कृत्तिका आश्लेषा मघा चित्रा
 विशाखा ज्येष्ठा मूलं धनिष्ठा शततारका एतन्नक्षत्रनवकमसुरेभवति । रक्षोगणमित्य
 र्थः । दैत्यैर्नृणांमृत्तिर्भवति ॥ ५ ॥

भा०-मेषका १ स्वामी भौम है । ऐसे वृषका २ शुक्र है-मिथुनका ३ बुध-४ चंद्र
 मा । ५ सूर्य-बुध ६ का-शुक्र ७ का-मंगल ८ का-गुरु ९ का-शनि १० । ११ का-
 गुरु १२ स्वामी है-और ग्रहोंके मित्रसमशत्रुका विचार चक्रमें देखना-कन्यावरके
 राशि पतिके शत्रुता न चाहिये-पू० ३ आ० भ० रो० उत्तरा ३ यह ९ नक्षत्र मनुष्य-
 गणके हैं, इ० रे० पु० पुष्य-स्वा० मृ० अ० आश्वि० अनु० यह ९ देवगणके है-और कु०
 आश्ले० म० चि० वि० ज्ये० मू० ध० श० राक्षसगण हैं-कन्यापुरुषके दैत्यमनुष्य होय तो
 मृत्यु होय ॥ ४ ॥ ५ ॥

मैत्रीचक्रम् ॥

सु.	चं.	मं.	बु.	वृ.	शु.	श.	ग्रहाः
सू.चं.नं. शु.	सू. बु.	सू.चं.गु.	सू. शु.	सू. चं.मं.	बु. श.	बु.शु. शं.	मित्राणि.
बु.	मं. शु. श. गु.	शु. श.	मं. गु.श.	श.	मं. गु.	गु.	समाः
श. शु.	०	श. बु.	चं.	बु. शु.	चं. सू.	सू. चं.मं.	शत्रवः

स्याद्देवासुरयोःकलिर्नृसुरयोर्मध्यंस्वयोःसौहृदनैःस्त्व्यंद्विव्ययकेप
 डष्टसुविपद्वैपुत्र्यमर्थाकके ॥ शेषेर्थाविविधाविभेकचरणेभिन्नक्षरा
 श्येककंभिन्नांश्चेकभमेतयोर्गणखगौनाडीनृदूरंनच ॥ ६ ॥

देवासुरयोर्देवदैत्ययोःकलिःस्यात् । नृसुरयोर्नृदेवयोर्मध्यस्यात् । स्वयोर्मेलनेसाह
 दंस्यात् । अथकूटमाह । नैःख्यमिति । द्विव्ययकेद्विर्द्वादशेनैःस्व्यनिःस्वस्यभावांनैः
 स्व्यनिर्धनत्वंस्यात् । पडष्टपुविपत्मरणंस्यात् । वैपुत्र्यमर्थाकके अर्थाककेपंचमेनवमे
 वैपुत्र्यमनपत्यत्वंस्यात् । शेषेउर्वरितेतृतीपैकादशेचतुर्थदशमेउभयसप्तमे एकशैविविधा
 र्याःधनपुत्रपश्वादयःस्युः। कथंभूतेशेषे विभैकचरणे विगतंभैकचरणं नक्षत्रैकचरणं यथा
 तथातस्मिन्नक्षत्रैकचरणेकूटे अनिष्टफलंश्रूयते “एकराशौशुभोद्वाह एकभांशैर्मृत्फलस्य”
 इति । एकऋक्षस्यचत्वरोभेदाः एकराशिभिन्नक्षमेकक्षैभिन्नराशिःएकराशिनक्षत्रभिन्न
 चरणम् एकराशिनक्षत्रचरणंचेतिचत्वरोभेदाः तत्रएकराशिनक्षत्रचरणंनिन्दितम् । वि
 भैकचरणइति । अथशुभकूटेयद्भिन्नक्षराश्यैककराश्यैकत्वंयच्चभिन्नांश्र्यैकभमेतयोर्गणत्वं
 गौनाडीनृदूरंचन अत्रकिमपिनावलोक्यम् शुभमित्यर्थः । नृदूरंवक्ष्यमाणम् । भिन्नांश्र्यैक
 भमित्यत्रभेदद्वयमागतंभवति । एकक्षैभिन्नराशिकम् अपरभेकराशिनक्षत्रभिन्नचरणंत
 स्मात् एकराशिनक्षत्रचरणंत्यक्त्वात्रिपुभेदपुगणादिकंनचिंतयेत् तत्रगणादिदोषेसत्य
 पिशुभंस्यादित्यर्थः । उक्तंचवृहस्पतिना “एकराशौपृथक्पृथ्ये पृथग्नाशौतयैकभे । गण
 नाडीनृदूरंच ग्रहवैरंचिंतयेत् ॥ ” कालनिर्णये “दंपत्योरेकनक्षत्रे भिन्नपादे शुभाव
 हम् । दंपत्योरेकपादेतुवर्षातेमरणंशुभम् ॥” इति ॥ ६ ॥

भा०—और देवदैत्योके कलह होय—और देवमनुष्योंके मध्य है—वरकन्याका एक गण
 होयतो प्रीति होय ॥ अब कूट कहते हैं—वरकन्याकी दुर्जावारभी राशि होवे तो २ । १२ ।
 निर्धन होय ॥ और ६ । ८ छठी आठमी होवे तो मरण होय—और नवी पांचमी ९ । ५ । होय
 तो संतान नहीं होय ॥ और ३ । ११ । ४ । १० । और दोनोंकी सातमी वा एकभी शुभ
 हैं, और दोनोंका एकनक्षत्रका एक चरण नहीं होयतो ३ । १० । ११ । ४ । १ । ७ ।
 यह शुभ है—और जो शुभकूटमें भिन्न नक्षत्र होय ने राशि एक होय तो—और जो न-
 क्षत्र एक होय ने चरण पृथक् होय तो, गणखगनाडीनृदूरोंको नहीं देखणा । नृदूरको आगे
 कहेंगे ॥ ६ ॥

पद्माष्टसमभंचपष्टसहितंचेच्छोभनस्यात्समभंद्भिर्द्वादशकेद्वितीय
 सहितंश्रेष्ठस्त्रियायुग्घरिः ॥ मूलेंद्रार्कभपाश्यैकचरणादित्यार्थमे
 शाश्विभैर्याग्नेद्वीज्यभमित्रभाग्यवसुभत्वाष्ट्रांत्वहिवुंश्र्यभैः ॥ ७ ॥

अथग्राह्यपद्माष्टकंद्भिर्द्वादशंचाह । पद्माष्टइति । समभंकर्कन्यादिचेद्यादिपष्टसहि
 तंस्यात्तदाशोभनंस्यात् ग्राह्यंस्यादित्यर्थः । तथा । वृषःसमभंतस्मात्सकाशात् पष्टेनतु
 लाधारेणसहितंयदिभवतितदाग्राह्यंस्यादित्यर्थः । तत्स्वामिनोभैत्र्यभावात् समभं अष्टमे
 नसमंनग्राह्यम् । एवमेवग्राह्याग्राह्यंवलोक्येत् । अथग्राह्यंद्भिर्द्वादशंचाह । द्विर्द्वादशकेत
 मभैद्वितीयसहितंयदाभवतितदाश्रेष्ठशोभनंस्यात् विपरीतमसत् । अत्रसिद्धेविशेषमाह ।
 स्त्रियायुग्घरिरिति । विषमोपिसिद्धःस्त्रियाकन्ययायुग्युक्तःश्रेष्ठः । अयनाडीमाह । मूलैति ।

अत्रश्लोकेतृतीयांतैस्त्रिभिःपदैःतिस्रोनाव्यःसूचिताः । मूलंप्रसिद्धम् इंद्रोज्येष्ठा अर्कभंह
स्तः पाशीशततारका अजैकचरणपूर्वाभाद्रपदा आदित्यंपुनर्वसुः अर्यमाउत्तराफाल्गु
नी ईशआर्द्रा अश्विभमश्विनी एभिर्नवनक्षत्रैरेकनाडीभवति । याम्यंभरणी इंदुर्मृगः इ
ज्यभंपुष्यः भिन्नमनुराधा भाग्यभंपूर्वाफाल्गुनी वसुभंधनिष्ठा त्वाष्ट्रंचित्रा अंशुपूर्वाषाढा
आहिर्बुध्न्यमुत्तराभाद्रपदा एभिर्नवनक्षत्रैरेकनाडीभवति ॥ ७ ॥

भा०-समपट्टकाष्टकका दोष नहीं है-जैसे वृषसम है इससे छठा तुल है इससे जो
पट्टकाष्टक होयतो दोष नहीं है ॥ और द्विर्द्वादशमें २ । १२ । सम जो दूजासहित होयतो
दोष नहीं है ॥ सिंहमें विशेष कहते हैं-विषम जो सिंह कन्या जो स्त्री उससे युक्त श्रेष्ठ है ॥

अत्र नाडीको कहते हैं ॥

भा०-मू० ज्ये० ह० श० पूर्वाभाद्रपदा-पुन० उत्तराफाल्गुनी-आर्द्रा-अश्विनी९यह एक-
नाडीके ९ नक्षत्र है ॥ म० मृ० पुष्य-अनु० पूर्वा फा० ध० चि० पूर्वाषाढा-उत्तराभाद्रपदा
ग्रह ९ दूजानाडीके ९ नक्षत्र है ॥ ७ ॥

अन्यैर्नाव्यइहैकनाडिनवकेस्यातांद्विभेचेन्मृतिर्गोदादक्षिणतः क
चिन्नृपमुखेपार्श्वेकनाडीहिता ॥ मैत्र्याद्विव्ययमर्थनंदमपिसत्पट्टा
ष्टकंवश्यतःपद्भिःस्त्रीनृगणावरोस्रपगणःसत्कूटमैत्र्योस्तदा ॥ ८ ॥

अन्यैरुर्वरितैर्नक्षत्रैरेकनाडी एवंतिस्रोनाव्योभवति । इहविवाहविषयेपदाएकनाडीनवके
द्विभेवध्रुवरयोर्भेनक्षत्रेचत्स्यातांतदामृतिर्भरणस्यात् । अथगौतम्यादिदक्षिणेदेशेक्षत्रिया
दीनांचअन्यवध्वाअलाभेगतिमाह । गोदादक्षिणतः गोदागौतमीतस्याःदक्षिणतः द
क्षिणेदेशेसर्ववर्णेनृपमुखेक्षत्रियादींसर्वदेशस्थेकचित् अन्यकन्याया अलाभेसतिपार्श्वेकना
डीहिताशुभास्पान्नमध्यनाडी । उक्तंचरत्नकोशे “ अग्रनाडीव्यधेभर्ता मध्यनाडीव्यधे
द्वयम् । पृष्ठनाडीव्यधेकन्या त्रियतेनात्रसंशयः ॥ समासत्रेव्यधेशीर्षं दूरवेधेचिरेणतु ।
व्यधांतरभमानेन वर्षेदुष्टंजयायते ” इति ॥ ब्राह्मणविषयम् ॥ “ जठरेनिर्धनत्वंच गर्भे
मरणमेवच । पृष्ठदौर्भाग्यमाप्नोति तस्मात्तांपरिवर्जयेत् ” इति ॥ ज्योतिःप्रकाशे“नि
धनंमध्यनाड्यांचदंपत्योर्नैवपार्श्वयोः ” ॥ अथव्यवस्यातत्रैवोक्ता “ करग्रहेपृष्ठनाड्यौ
ननिघेद्यदितिद्वचः । तत्क्षत्रियादित्रिपयंगौतमीयाम्यतस्तथा ” इति ॥ अथपूर्वोक्तानां
द्विर्द्वादशानांशुभवत्तमाह । मैत्र्येति । मैत्र्याग्रहमैत्र्या द्विव्ययंद्विर्द्वादशं अर्थनंदंपंचमनव
मं सत्शुभंस्यात् वश्यादिपद्भिःपट्टकाष्टकंशुभंस्यात् । वश्यमयोनिस्त्रेचरणनाडीभिःप
ट्टकंशुभंस्यादित्यर्थः । अथपदास्त्रीनृगणावरोस्रपगणोःक्षीणःस्यात्तदातन्मेलनंस
त्कूटमैत्र्योःसत्योःशुभंस्यात् ॥ ८ ॥

भा०-और शेषरहै कूः रो० आश्रे० म० स्वा० विःउत्तराषाढा श्र० रे० इन्द्रो९नक्षत्रोंकी
तीनों नाडी है ॥ विवाहमें स्त्रीपुरुषका नक्षत्र एकनाडीमें होवेतो मृत्यु होय ॥ और दूसरी

कन्या नहीं मिले तो गौतमीनदीके दक्षिणवासी क्षत्रियादिकोंके मध्यनाडी विना दोनोंके एक-
नाडी शुभ होती है-और कन्यापुरुषके राशिस्वामियोंके परस्पर मित्रता होयतो २ । १२ ।
५ । १ । यह अशुभकृत्यी शुभ होय-और वश्यादि छसे ६पटाष्टक ६ । < शुभ होता है ॥
और स्त्री मनुष्यगणकी होय नंतर राक्षसगणका होयतो सत्कृतमित्रतासे शुभ होता है ॥<

**रक्षःस्त्रीनृपुमान्यदावशमुखैःपद्भिर्युतंशोभनंस्त्रीभात्रानिकटेनृदूरम
शुभंखेटोडुमैत्र्योःशुभम् ॥ व्यकंताम्रसुवर्णमष्टरिपुकेगोयुग्ममर्था
ककेरौप्यंकांस्यमथैकनाडियुजिगोस्वर्णादिदत्त्वोद्भहेत् ॥ ९ ॥**

अथयदारक्षःस्त्रीरक्षोगणास्त्री नृपुमानृगणःपुरुषःस्यात् तदावशमुखैःपद्भिःवश्य
भयोनिस्त्रेचरकृटनाडीत्येतैःपद्भिर्भियुतं तन्मेलनंशुभंस्यात् । अथनृदूरंसापवादमाह । स्त्री
भास्त्रीनक्षत्रात्तनाडितिनृनक्षत्रं यदिनिकटेसमीपेभवति । तदानृदूरंस्यात् । कथंभूतंनृदूर
म् अशुभम् अशुभफलदम् । इदंनृदूरंखेटोडुमैत्र्योःसत्योःशुभंस्यात् उडुमैत्रीनक्षत्रमैत्रीयो
निमैत्रीतियावत् । अथसंकटेदुष्टकृतादीदानमाह । व्यकंइति । व्यकंद्भिर्द्वादशेताम्रसुवर्णादि
दत्त्वाउद्भहेत् । अष्टरिपुकेषट्पकेगोयुग्ममिथुनंदत्त्वाउद्भहेत् अर्थाककेपंचमनवमैरीप्यंकां
स्यंचदत्त्वोद्भहेत् । अथएकनाड्यांदानमाह । एकनाडीयुजिगोस्वर्णादिदत्त्वोद्भहेत् एक
नाडीयोगोस्वर्णात्रवस्त्राणिवह्निदत्त्वोद्भहेत् । राजमार्तढे ॥ “षट्पकेगोमिथुनंप्रदद्या
त्कांस्यंशरौप्यंनवपंचमेच । नाड्यांतुधेनवत्रसुवर्णपखं द्विर्द्वादशेत्राह्नतपंपंच” ॥ उद्भा
हतत्वे “ ताम्रंहेमधनव्यथेरजतयुक्कांस्यंशरंकेवृषं गांदद्याच्चषट्पकेद्विजभुजिस्वर्णच
नाडीयुतौ ” इति ॥ ९ ॥

भा०-और रक्षोगणकी स्त्री और मनुष्यगणका पुरुष होयतोवी वश्यभयोनिस्त्रेचरकृट-
नाडीयोंसे युत मेलन शुभ है ॥ और स्त्रीके नक्षत्रसे पुरुषका नक्षत्र नजीक होयतो उनको
नृदूर कहते हैं-नृदूर अशुभ है-और खेटमैत्रीसे और योनीकी मैत्रीसे नृदूर शुभ होता है ॥
अथ संकटमें दुष्टकृतादिकोंका दान कहते हैं-दूजा चारमा कृत होयतो तांवा सोनाकां देके
विवाह करणा-और ६ । < होयतो गोमिथुनका दान देके विवाह करणा ॥ और ९ । ५
होयतो रूप्यकांसी देके विवाह करणा ॥ और एकनाडीमें होयतो गो सुवर्ण वस्त्र
अन्नादिक बहुत दान करके विवाह करणा ॥९ ॥

**भूर्वेणक्यवरोत्तमेथवशभक्ष्येऽर्द्धद्वयमित्रयोःखैवैराशनकेधरारिव
शकेथोसद्भयोरग्रयः॥ मिथ्रेतच्छकलंत्वथातिसुहृदोर्वेदास्त्रयोमि
त्रयोरेकःस्याद्विपतःस्वभावगुणयोर्द्वास्त्रिमहद्वैरिणोः ॥ १० ॥**

अथगुणविचारंभिभिवृत्तेराह । तत्रादौषणगुणविचारमाह । वर्णक्यवरोत्तमेभूरेकोगु
णोज्ञेयः वर्णयारैक्यंयस्मिन्घटिते तद्वर्णक्यंवरउत्तमोयस्मिन्स्तद्वरोत्तमंच उभयत्रापि एक
कीगुणोज्ञेयः अर्थाद्धीनवरेगुणाभावः । उत्तंचज्योतिर्निबंधे “एकोगुणः समवेणेतथाव

र्णोत्तमेवरे ॥ हीनवर्णे गुणः शून्यंकेप्याद्गुः सहशेदलम्” इति । अथवश्यगुणविचारमाह ।
 वशभक्ष्येअर्द्धमेकस्यार्द्धगुणः वशभक्ष्यंययामनुप्याणांजलजावशा भक्ष्याश्च तत्रअर्द्धगुणो
 ग्राह्यः । एतत्तुद्विजादौज्ञेयं द्विजातयस्तुकदाचिच्छ्राद्धेपाठीनजातीयमत्स्यभक्षकामवन्ति ।
 नसर्वेषाम् । तस्माद्बधूवरजातिं विचार्ययोजनीयम् हीनजातीशून्यंयतः खंवैराशनकेइत्य
 स्मिन्नेवश्लोकेउक्तत्वात् एवमेवसिंहस्यसर्वेवश्याः भक्ष्याश्चभवन्ति । तत्रमनुप्याः धैर
 भक्ष्यं वृश्चिकस्तुर्वीर्यं अन्येवशभक्ष्यम् अथमित्रयोः परस्परंसुहृदोः द्वयंगुणद्वयंज्ञेयं । तत्र
 विचारः । स्वजातीमित्रत्वंप्रकटं मनुप्याणामिपवृषाश्वगृधैः सहामित्रत्वं तत्रहीनजातीयानां
 पशवोवशभक्ष्यं तत्रर्द्धगुणः अन्यत्रद्वयम् । अथअरिवशकंधरा एकोगुणः अरिवशकंधरा
 मनुप्याणांवृश्चिकः सिंहवृश्चिकयोर्नित्यंवैरम् वृश्चिकदष्टः सिंहोमरणमाप्नोतीतिलोकेप्र
 सिद्धम् तस्मादत्रगुणाभावः । प्रथमंवशभक्षणे अन्यज्जनादित्युक्तम् तस्मात्सुबुद्धिभिर्वि
 चार्यवक्तव्यम् । ममात्रवश्यविचारणेबुद्धिरेवंस्फुरिता अत्रयद्विरुक्तंतद्बुधैः शोधनीयम् ।
 ननुवश्यभक्षणेकौप्योन्नवश्योहरेरित्येवोक्तम् । त्वयाकयमुक्तंसिंहस्यमनुप्यावैरिभक्ष्यामि
 तिसत्यं । तच्छ्लोकोक्तलक्षणंसर्वसामान्यमस्ति । अतएवोक्तंग्रंथकर्त्रा अन्यज्जनादिति।सिंह
 स्तुनरगजादिप्रतापिमारेणेत्युत्सुकः अन्येषामारेण उदासीनः असदृशत्वात् । उक्तंच
 “वैरवश्येगुणाभावो द्वयोः सख्येगुणद्वयम् । वशवैरेगुणश्चैकोवशभक्ष्येगुणार्द्धकम् ”
 इति । अथतारागुणविचारमाह । सद्भयोः उभयतः सत्तारयोः सतोः अग्रयः
 त्रयोगुणाः । एतदुक्तंचभवति । भेगण्येकहृतेइत्यनेन प्रकारेणउभयतोपिपदिसत्तारिभवत
 स्तदात्रयोगुणाइत्यर्थः । मिश्रेतच्छकलमिति । मिश्रेएकतः शुभातारा एकतः
 अशुभा एवंविधेमिश्रसति तच्छकलंतेपांत्रयाणांशकलं साद्धैकोगुणइत्यर्थः ।
 अन्यथागुणाभावइत्यर्थात्सिद्धम् । उक्तंच “एकतोलभ्यतेताराशुभाचैवाशुभान्यतः ॥ त
 दासाद्धैगुणश्चैकस्ताराशुद्धौमिथेद्यः ॥ उभयोर्नशुभातारातदाशून्यंसमादिशेत् ” ॥
 अथयोनिगुणविचारमाह । अतिसुहृदोर्वेदाश्चत्वारोगुणाः मित्रयोद्ययः द्विपतंवि
 रिणोरेकः स्वभावगुणयोर्द्वौ महद्वैरिणोः संशून्यंगुणः स्यात् । एवंपंचप्रकारे
 णयोनिगुणाः । अस्याविवेकः अष्टाविंशतिनक्षत्राणांअश्वाद्यःसर्वाश्चतुर्दशयोनयः तत्र
 सिंहेभेमहिषाश्वमित्यादियदुक्तं तन्महद्वैरं तत्रापिमहद्वैरेमहिषाश्वं वानरमेपकम् एतद्वय
 मुदासीनं स्वभावगुणं परस्परघाताभावात् । अयंकयोनिपुत्रतिमित्रत्वंज्ञेयम् एकयोनिष्य
 पिगजयोः श्वानयोः मार्जारयोः व्यात्रयोः सिद्धयोः एकयोनिष्येपिनमित्रत्वं परस्परकण्डह
 कारणात् एतद्युग्मपंचकंस्वभावगुणम् एतद्युग्मपंचकंतुमहद्वैरस्यं महिषाश्वंवानरमेपम् ए
 तद्वयमित्येतद्युग्मसत्कंस्वभावगुणं व्यात्रस्तुमुपादुरुर्नकुंउपुटदासीनः सिंहाप्येषंमउदा
 सीनः तथाएतौव्यात्रसिंहौ अन्येपावैरिणौ संपमानारयोर्वैरं श्वमेपयोः मैत्रं गोमहि
 प्योर्मेत्रमुंदुरुसर्पयोर्वैरम् एवंशुभमित्रादिकम् उदासीनत्वंचविचार्यउक्तवद्गुणाज्ञातव्याः ।
 औदासिन्ये स्वभावगुणवन्गुणप्रदंनम् उदासीनानांगुणाययापेनांकास्वयापिस्वभावगुणं

महिपान्धमेपवानेरचऔदासीन्यं दृश्यते तस्मादेतद्वयम् उदासीनेगुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्था
ज्जायते । उक्तं च “महावैरेचवैरे च स्वभावेचययाक्रमम् ॥ मैत्रेचैवातिमैत्रेचखंदुद्रिचि
चतुर्गुणाः ” इति ॥ १० ॥

भा०—जो वर उत्तमवर्णका होय अथवा दोनोंका एक वर्ण होवे तो गुण एक १ होय ॥
और वर हीनवर्णका होयतो गुण नहीं होय ॥ अथ वश्यगुणविचारः ॥ जो एकका वश्य और
दूसराका भक्ष्य होयतो अर्द्ध गुण होय ॥ और दोनु मित्र होवे तो गुण २ होय ॥ और
शत्रुवश्य होयतो एक गुण होय ॥

अथ तारागुणविचारः ॥

जो दोनोंकी शुभतारा होय तो तीन ३ गुण होय ॥ और एककी शुभ और एककी
अशुभ होयतो डेढ १ ॥ गुण होय ॥ अथ योनिगुणविचारः ॥ दोनोंके अत्यंतमित्रतासे
४ चार गुण होय और मित्रतासे तीन गुण होय ॥ और दोनोंके वैर होयतो १ गुण होय ॥
और स्वभाव गुणसे २ गुण होय ॥ और दोनुमद्वैरी होयतो ० गुण होय ॥ १० ॥

एकेशोभयमित्रयोः शरमिता अर्द्धसमारातिके चत्वारः सममित्रके
रिपुहिते भूमिद्वयुदासे त्रयः ॥ नादेवो मनुजावधूरिहरसास्तद्वैपरी
त्येशराः पट्टसाम्ये सप्तपूरुपः सुरवधूरत्रैककोन्यत्र खम् ॥ ११ ॥

अथ खेचरगुणविचारमाह । एकः ईशो यस्मिन् तदेकेशम् उभयप्रमित्रे यस्मिन् तदुभय
यमित्रम् एकेशं च उभयमित्रं च एकेशोभयमित्रे तयोः शरमिताः पंचगुणाग्राह्याः उभय
त्रापि पंचपंचग्राह्या इत्यर्थः । अर्द्धसमारातिके समः उदासीनः अरातिः शत्रुः एवं यस्मि
न्मेलने तत्समारातिकं तत्र अर्द्धमेकस्यार्द्धगुणाः स्युः । रिपुहिते अरिसुहृदिभूमिः एकः
द्रयुदासे त्रयः द्वौ उदासीनो यस्मिन् तत्र त्रयो गुणाः अनुक्ते गुणाभावः । उक्तं च “ यत्रैका
धिपति त्वेचामित्रत्वे गुणपंचकं ॥ चत्वारः सममित्रे च द्वयोः साम्ये त्रयो गुणाः ॥ मित्रवैरे
गुणश्चैकः समवैरे गुणार्द्धकम् ॥ परस्परं खेदवैरे गुणः शून्यं समादिशेत् ” इति । अथ गुण
विचारमाह । नादेव इति । यत्र नरो देवगणः वधूर्मनुजामनुष्यगणा भवति । इहरसाः
पट्टगुणाग्राह्याः तद्वैपरीत्ये तयोर्वैपरीत्यंतद्वैपरीत्यंतस्मिन् शरमिताः पंचगुणाग्राह्याः एतदु
क्तं भवति यत्र नरो मनुष्यगणः वधूर्देवगणा अत्र पंचगुणाग्राह्या इत्यर्थः । पट्टसाम्ये गणसाम्ये
पट्टगुणाग्राह्याः यत्र अस्त्रपः पूरुपः दैत्यगणः पूरुपः सुरवधूर्देवगणास्त्री भवति तत्रैकः
एकगुणो ग्राह्यः अन्यत्र उक्तादन्यत्र खं शून्यं स्यात् ॥ ११ ॥

अथ खेचरगुणविचारः ॥

भा०—दोनोंका स्वामी एक होय अथवा परस्पर मित्रता होवे तो पांच ५ गुण होय ॥ और
समशत्रू होंवेतो अर्द्धगुण होय ॥ और शत्रुमित्रसे १ गुण होय ॥ और परस्पर समतासे
तीन ३ गुण होय ॥ अनुक्तमें गुण नहीं होता है ॥

अथ गणगुणविचारः ॥

भा०-जो पुरुष देवगणका और कन्या मनुष्यगणकी होयतो छ ६ गुण होय ॥ विपरीतसे पांचगुण ५ होय ॥ समगणसे ६ गुण होय ॥ और राक्षसगणका पुरुष होय ने कन्या देव-गणकी होयतो एक गुण होय ॥ अन्यथा शून्य गुण होय ॥ ११ ॥

दुष्कूटेयदियोनिमैत्रमवलादूरंतदांभोधयोनोचेत्खंत्वनयोर्यदैकमि
हभूर्भाण्ड्यैक्यकेखंगुणः ॥ सत्कूटेवरदूरताभरिपुतापङ्क्तिन्नराश्यैक
भेपंचान्यत्रसुकूटकेचगिरयोथोनाडिभेदेगजाः ॥ १२ ॥ ॥
इति श्रीमुहूर्तमार्तण्डेविवाहप्रकरणेघटितसमाप्तम् ॥

अथकूटेगुणविचारमाह । दुष्कूटेद्विर्द्वादशादौसतियदियोनिमैत्रमवलादूरंस्त्रीदूरंस्यात्
तदांभोधयश्चत्वारोगुणाग्राह्याः नोचेद्यदियोनिमैत्रमवलादूरंनस्यात्तदाखंशून्यंगुणःस्यात्
अनयोर्पोनिमैत्रस्त्रीदूरयोर्मध्ये यत्रएकंस्यात् इहभूरेकोगुणः भाण्ड्यैक्यकेनक्षत्रैक्यच
रणेखंशून्यंगुणोग्राह्यः । अथसत्कूटेसति यदिवरदूरताभरिपुताभयंविं योनिवैरंचस्यात्
तदारसाः षड्गुणा ग्राह्याः भिन्नराश्यैकभेपंचभिन्नराशिश्चएकभतच अत्रपंचगुणाग्राह्याः
सर्वरित्तसुकूटेगिरयः सप्तगुणाग्राह्याः । अथनाडीविचारमाह । अयोनाडीति । नाडि
भेदेगजाः अष्टौगुणाग्राह्याः । अनुक्तेगुणाभावः ॥ इतिमुहूर्तमार्तण्डेघटितम् ॥ १२ ॥

अथ कूटगुणविचारः ॥

भा०-और जो कूट २ । १२ होय ने योनीकी मित्रता होय और स्त्रीदूर होयतो ४ चार
गुण होय ॥ और योनीकी मित्रता ने स्त्रीदूर नहीं होयतो ० शून्यगुण होय ॥ और जो योनि-
मित्र और स्त्रीदूरमेंसे एक होयतो एकगुण होय ॥ और दोनोंके एकनक्षत्रका एक पाद
होयतो शून्य ० गुण होय ॥ और जो सत्कूट होवे ने वर दूर होय और नक्षत्रकी शत्रुता होय
ने दोनोंकी योनिमें वैर होयतो ६ गुण होय ॥ और दोनोंकी भिन्नराशि होवे ने नक्षत्र एक
होयतो ५ पांच गुण होय ॥ और शेष सत्कूट होयतो सात ७ गुण होय ॥

अथ नाडीविचारः ॥

भा०-भिन्ननाडीसे अष्ट ८ गुण होय ॥ और अनुक्त होवेतो गुणबो नहीं ॥ १२ ॥

स्त्रीणामष्टमवर्षतस्त्रिपुनृणांचीर्णव्रतानामयुक्ष्वब्देष्वत्रचराधमाय
युगयोर्मागैविवाहःशुभः ॥ ज्येष्ठपूर्वजयोस्त्यजेद्धिमरुचिज्ञेज्यो
नखेटान्वितंयन्मासादिजनुर्भवंप्रथमकेगर्भेत्यजेन्नानुजे ॥ १३ ॥

अथस्त्रीणांविवाहकालमाह । स्त्रीणामष्टमवर्षतःसकाशात्त्रिपुनृपुर्वंपुविवाहःशुभः
स्यात् । अष्टमनवमदशमेपुशुभःस्यादित्यर्थः । तथाचसंवर्तः “अष्टवर्षाभवेद्गौरीनववर्षा
चरोहिणी । दशवर्षाभवेत्कन्याद्वादशश्रेष्ठपत्नीमता ॥ गौरीदानान्नाकलोकेवैकुण्ठेरोहिणीदि

दत् । कन्यादानाद्ब्रह्मलोकेरौरवंतुरजस्वलाम् ॥ इति ॥ रजस्वलेतिवृषलीपर्यायः । तथाच कारिकायामुक्तम् “ पडब्दमध्येनोद्वाह्याकन्यावर्षद्वयंयतः ॥ सोमोभुंकेततस्तद्द्वंद्वंश्वत यानलः ॥ ” इति । अस्यवाक्यस्यसहायिनीश्रुतिरपि “सोमःप्रथमोविदिद” इत्युपक्रम्य सोमोददद्वंधर्वायगंधर्वोदददग्रयेइत्यंता । नन्वस्यविरोधोब्रह्मपुराणेगौतमीमाहात्म्येभानु तीर्थवर्णनेविष्टिभानुसंवादेदृश्यते विष्टिभानुरुवाच “चतुर्थाद्वत्सरादूर्ध्वंयावन्नदशमात्ययः । तावद्विवाहःकन्यायाःपित्राकार्यःप्रयत्नतः ॥ ” इति । सत्यम् । अत्रपुराणवाक्यंशूद्रादिविषयं श्रौतंस्मार्तब्राह्मणादिविषयमित्यविरोधः । सप्तमवर्षविषमत्वान्नारदादिभिःस्त्रीविवाहेनांगी कृतम् तस्माच्छास्त्रतत्त्ववेदिनाआचार्येणसर्ववर्णानामविरुद्धमेवोक्तम् । स्त्रीणामष्टमवर्षतः खिष्विति । कथितकालादूर्ध्वंकदाचिद्ब्रालाभनिमित्तादौसमवर्षेपुद्गादशचतुर्दशपोडशे पुविवाहोऽग्रंथांतरेउक्तः । कालनिर्णयदीपिकाविवरणेस्वयंवरार्थकालद्रूपमुक्तम् । जी वत्पितृकायाऋतौवर्षत्रयानंतरंस्वयंवरकालः अदातृकायाअपिऋतौवर्षत्रयानंतरंस्वयं वरकालः । अदातृकायाइत्येतत्सर्ववर्णसाधारणं । कन्याप्रदातारःकालनिर्णयदीपिकायामु क्ताः “पितापितामहेभ्रातामाताबंधुर्यदानदि । ऋतौवर्षत्रयादूर्ध्वंकन्याकुर्यात्स्वयंवरम् ॥ ” इति । बोधायनोप्याह “वर्षाणित्रीण्यृतुमतीकांक्षेतपितृशासनं ॥ ततश्चतुर्थेवर्षेपुर्विदेतसदृ शंपतिम्” इति । अथपुंसांविवाहकालमाह । नृणांचीर्णत्रतानां कृतविसर्गानां अयुग्मे पुविषमेपु अन्देपुवर्षेपु विवाहःशुभःस्यात् । विशेषतउक्तवर्षेपुकर्तव्यइत्याह । अत्रराध माययुगयोः अत्रविषमवर्षेपु राधोवैशाखः माघःप्रासद्धःअनयोर्धुगेयुगुले राधयुगवैशा खज्येष्ठौ माघयुगं माघफाल्गुनावित्यर्थः । मार्गमार्गशीर्षेविवाहःशुभःस्यात् । एतेपंचमा साःबहुसंमताःएपुज्येष्ठेज्येष्ठमासपूर्वजयोःप्रथमजातयोःद्वयोस्त्यजेत् । अर्धादेकतरेज्ये ष्ठेसतितन्यजेत् । दोषांतरमाह । हिमरुचिचंद्रं ज्ञेज्योनखेटान्वितंशुघरुः(हितान्यग्रहयु क्तं पापग्रहयुक्तं शूद्राणां अन्यतमयुक्तंत्यजेत् अनिष्टफलश्रवणात् “मासाद्यंजनिसंभवम्” इति न्याय्यप्रकरणोक्तंयत्रस्यविशेषनिर्णयमाह । यन्मासादितिस्फुटार्थम् । नारदः “नजन्ममासेनक्षत्रेनजन्मदिवसेपिवा । आद्यगर्भेऽसुतस्यापिदुहितुर्वाकिरग्रहः” इति ॥ १३ ॥

अथ कन्याका विवाहकाल कहते हैं ॥

भा०-कन्याके विवाह आठमें वर्षमें वा नवमें वर्षमें वा दशमें वर्षमें करणा । पुरुषके व्रत समाप्त होनेसे विषमवर्षमें विवाह करणा ॥ और वैशाख-माघ-ज्येष्ठ-फाल्गुन-मार्गशीर्ष ए मास विवाहमें श्रेष्ठ हैं ॥ जो वर कन्या दोनों प्रथमसंतानका होय तो ज्येष्ठमासमें विवाह नहीं करणा । और एक ज्येष्ठ होयतो ज्येष्ठमास अशुभ नहीं है-और जो चंद्रमा शुभपिना दुजे ग्रहेंसि संयुक्त होयतो अशुभ है ॥ और प्रथमसंतानके विवाहमें जन्ममासादिकोंको नहीं लेणा ॥ दुजे संतानके दोष नहीं है ॥ १३ ॥

मूलांत्याकर्मघास्थिरेंद्वनिलयुद्धेऽविवाहेशुभंभा
पत्यक्तमनिदुभुक्खलयुतंभोग्यंचविद्धंचभम् ॥

विश्वेन्द्रोर्यममित्रयोर्द्विकभयोः पैत्र्यक्षहयोर्मिथो
त्यार्यम्णोःपुनरस्रपोर्वरुणभस्वात्योरुभाहस्तयोः ॥ १४ ॥

अथ विवाहनक्षत्राणिसवधान्याह । मूलांत्याकेति ॥ मूलंप्रसिद्धम् अंत्यरेवती अर्को
हस्तः मघाप्रसिद्धा स्थिराणिरोहिण्युत्तरात्रयमइंदुमृगःअनिलंस्वाती एभिःसाहितंमैत्रमनु
राधा विवाहेशुभंशुभफलदम् । अथएतेपूक्तेपुनिद्यमाह । पापत्यक्तमसत् अनिंदुभुक् चं
द्रभुक्तंनशुभम् एतदुक्तंभवति । पापग्रहत्यक्तंनक्षत्रंचंद्रभुक्तिरहितंनशुभंस्यात् । खलयु
क्तंपापग्रहयुक्तंभोग्यंविद्धंनशुभंस्यात् । अथवेधमाहविश्वेन्द्रोः उत्तरामृगयोः यममित्रयोः
भरण्यनुराधयोः द्विकभयोः कस्यभेकभेद्वेचतेकभेचद्विकभेरोहिण्यभिजितौतयोः पैत्र्य
क्षहयोः मघाश्रवणयोःमिथःपरस्परम् अंत्यार्यम्णोःरेवत्युत्तराफाल्गुन्योः पुनरस्रपोः पुन
र्वसुमूलयोः वरुणभस्वात्योः शततारकास्वात्योःउभाहस्तयोः उत्तराभाद्रपदाहस्तयोः मि
थः परस्परंवेधः स्यात्दित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ १४ ॥

अथ विवाहनक्षत्रांको कहते हैं ॥

भा०-मू०रे०ह०म०स्थिर-मृ०स्वा०अनुराधा-ये नक्षत्र शुभ हैं ॥ और जो नक्षत्र पाप-
ग्रहसे युक्त होय अर्थात् पापग्रहने छोडा होय वह अशुभ हैं ॥ और चंद्रमाने नही भोगा
होयतो अशुभ है और पापयुक्त होय और पापभोग्य होय वा विद्ध होयतो अशुभ है ॥

अथ वेधविचारः ॥

भा०-उत्तर और मृगके परस्पर वेध होय ॥ ऐसेही भरणीके और अनुराधाके रोहिणी
अभिजितके-मघाश्रवणके-रेवती उत्तराफाल्गुनीके-पुनर्वसुमूलके-शतभिषास्वातीके उत्तरा-
भाद्रपदा हस्तके-वेध है ॥ १४ ॥

वेधोयंकरपीडनेनिगदितोनान्येपुतेपुस्मृतोवेधः सप्तशलाककेशि
वदिशःकार्शानवाद्यैर्युते ॥ वेधोऽत्यादिमयोर्द्विकत्रिमितयोरंध्यो
मिथःसद्द्रहैर्विद्धेभेचरणंत्यजेत्खलखगैःसर्वैस्त्विहांधिकचित् १५

अथकर्मविशेषेणवेधनिर्णयमाह । वेधोयमिति । अयंवेधःकरपीडनेविवाहेपूर्वमुनिभिर्निग
दितः । नान्येपुअन्येपुंशुभकर्मसुअयंवेधो नोक्तइत्यर्थः । तेषुविद्यादान्यकर्मसुसप्तशलाक
केस्मृतः किंभूतेसप्तशलाककेचक्रे शिवादिशःईशान्याःसकाशात् कार्शानवाद्यैर्युते कृशा
नुर्देवतायस्येतिकार्शानवंकृत्तिकासाआद्यायेपांताभितैर्युते ईशान्यादिप्रदक्षिणंकृत्तिकादि
नक्षत्रयुक्तइत्यर्थः । विवाहादृतेसर्वकर्मसुसप्तशलाकाचक्रेवेधोऽवलोकनीयइति । अथपाद्
वेधमाह । वेधोऽत्यादिमयोरिति । अंत्यादिमयोः चतुर्थप्रथमयोः द्विकत्रिमितयोः द्वितीय
तीययोः अंध्योश्चरणयोः मिथः परस्परंवेधः स्यात् । अथास्मनिर्णयमाहासत्तरगैःशुभग्रहैः
भेनक्षत्रेविद्धेसतिचरणंत्यजेत् खलखगैः पापग्रहैः विद्धेसतिसर्वनक्षत्रंत्यजेदित्यर्थः ।

अथसंधिदोषमाह । पठिते । ऋतुसंधितः षसंतादिऋतुप्रवृत्तेः पदपाष्टिः पदभिरधि
कापाष्टिः ६६ घटीनांपदपाष्टिस्त्याज्येत्यर्थः । ऋतुप्रवृत्तिलक्षणरत्नमालायाम् “ मृगा
दिराशिद्वयभानुभोगात्पठितवः स्युः शिशिरोवसंतः । ग्रीष्मश्रवर्षाचशरच्चतद्वेदमंतना
माकायितोत्रपष्ठः ” इति । तिथिभयुक्तसंधीतिथिनक्षत्रयोगानांसंधीदिनाज्यैपृथक्त्वेद्रेप
टिकेत्याज्ये अथपूर्वमुक्तग्रहजनिप्रांतोद्भवसूतकमिति । तत्रग्रहणसूतकालक्षणमाह ।
ग्रहादिति । ग्रहात्ग्रहणतः सकाशात्परितत्पादैस्तच्चरणैः ग्रहवादिः त्रिवेदपडिभान्
३ । ४ । ६ । < दिवसान्त्यजेत् । एतदुक्तंभवति “ पादैकमात्रग्रहणेत्रीन्दिवसान्त्य
जेत् अर्धग्रहणेचतुरोदिवसान्त्यजेत् त्रिपादग्रहणेपददिवसान्त्यजेत्सर्वग्रहणेअष्टदिवसा
न्त्यजेत् ” प्राग्रहणात् प्राक्प्रथमः अर्द्धितान्त्रिवेदादीन्दिवसान्त्यजेत् एतदुक्तंभवति
पादग्रहणेत्रयाणामर्द्धं तद्यथापादग्रहणेग्रहणात्पूर्वसार्द्धैकदिवसं ९० नवतिघटिकास्त्या
ज्याः अर्द्धं ग्रहणेचतुर्णामर्द्धम् द्वौदिवसौ पादत्रयग्रहणेपण्णामर्द्धं त्रीन्दिवसान्त्सर्वग्रहणेअ
ष्टानामर्द्धं चतुरोदिवसान्ग्रहणात्पूर्वत्यजेत् “ उपरागोग्रहोराहुग्रस्तोत्विदौचपूष्णिच ” इत्य
मरः ॥ शार्ङ्गीयविवाहपटले “ सर्वग्रासेदिनान्यष्टौशुभकार्येषुवर्जयेत् ॥ त्रिभागोनेपद
दिवसानर्द्धग्रासेचतुर्दिनम् ॥ चतुर्यांशेत्रात्रतुग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ” इति । अत्राप्यंत
रालेतुपातोज्ञेयः । तथाचाष्टिपेणः “ ग्रहणात्रिदिनपूर्वपरतोदिनसप्तकामि ” तिसर्वग्रहणवि
षयम् । ज्योतिःप्रकाशेपि “ स्रग्रासेसर्वपादीनसंखंडाध्यल्पेतुवासराः । गजाश्वेष्व
ब्धिरामाब्जेनेष्टाः स्युः प्राग्दलेगृहाः । ” इति । अथोत्पातेवर्ज्यकालमाह । उत्पातेव्यह
मिति । उत्पातेभूकंपनिर्घातमहोल्कानिपातादिके अव्यहमाद्रिमितानामह्नांसमाहारः
अव्यहंससाहमित्यर्थः । उत्पातेजातेसतिसहाहंशुभकर्मणित्यजेदित्यर्थः । दोषांतरमाह ।
उद्गमंचशिखिनः शिखिनः केतोः उद्गममुदयंत्यजेत् यावत्केवदयस्तावन्भंगलंनकुर्या
दित्यर्थः । तथाचाष्टिपेणः “ परंससाहमुत्पातित्यजेत्केवदयेशुभम् ” इति भद्राकालमा
ह । राकाष्टमीप्राग्दलेविद्वस्यात् । राकापौष्णिमा अष्टमीप्रसिद्धा अनयोस्तिथयोः प्राग्द
लेपूर्वाद्धिं विद्विष्टिः स्यात् । कृतरुद्रयोः प्रांत्येकृतंचतुर्थीरुद्रएकादशीअनयोः प्रांत्ये
विद्वस्यात् । एतद्द्राचतुष्टयमवहुलेशुक्लपक्षेस्यात् । कृष्णोन्निरेकेष्विह उक्तेपुतिथिपुनि
रेकेषुएकरहितेषुकृष्णकृष्णपक्षेविद्वस्यात् । भद्रापवादः शार्ङ्गीयविवाहपटलेदूषितोतः
कारणात्रोक्तः ॥ २८ ॥

अथ संधिदोषको कहते हैं-

भा०-ऋतुसंधिकी ६६ घटियों अशुभहै ॥ तिथिनक्षत्रयोगोंके संधीकी दे । य दोष घटि
अशुभहै ॥ पादग्रहण होयतो पीछेके तीनदिन अशुभहै ॥ और अर्द्धग्रास होय तो चार
दिन पीछेके अशुभहै ॥ और त्रिपादहोयतो छदिन ६ पीछेसे अशुभहै । और संपूर्ण ग्रास
होयतो आठदिन पीछेका त्याज्यहै ॥ और पादग्रासादिकांके पूर्वका आधादिन त्याज्यहै ॥
जैसे पादग्रासमे दिन १ ॥ पूर्वका अशुभहै ऐसे सर्वत्र समझलेणा ॥ और उत्पातसे होय
तो ऊपरके सातदिन अशुभहै । औरकेतुदीखेजहांतक अशुभहोय ॥ १८ ॥

अब भद्राको कहते हैं ॥

भा०-शुक्लपक्षमें अष्टमी पूर्णिमाको ८। १५ पूर्वाध भद्रा होताहै ॥ शुक्लपक्षमें चतुर्थी एका-
दशीको परार्द्ध भद्रा होताहै ॥ और कृष्णपक्षका ७। १४ पूर्वार्द्ध और ३। १०। को परार्द्ध
होताहै ॥ १८ ॥

सापेद्रांतिमभात्ततोऽब्धिघटिकंपूर्णांततोऽध्यर्द्धकंकीटांत्यालिवि
रामतः कुघटिकंगंडांतमूर्ध्वाधरम् ॥ सावैशूव्यहगाख्ययोगविर
तौभंतत्रचंडायुधंदुयोगेदिनभाच्चसाभिजिदयुग्मेकस्तदैकार्गलः १९

अयगंडांतलक्षणमाह । सापेद्रांतिमभेति । सार्पमाश्लेषा इंद्रोज्येष्ठा अंतिमभरेवती
एषामंतः तस्मात्कालात्प्राक्परंपूर्वापरतः अब्धिघटिकंगंडांतकस्यात् । अब्धयश्चतस्रोघं
टिकायस्मिन्नित्यब्धिघाटकं चतुर्घटिकमित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । उक्तनक्षत्रात्पूर्वतो
घटिकाद्वयं परतोघटिकाद्वयं एवंघटिकाचतुष्टयंनक्षत्रगंडांतम् । अथतिथिगंडांतमाह ।
पूर्णांततोऽध्यर्द्धकम् पूर्णांपंचमीदशमीपूर्णिमातासामंततः अब्ध्यर्द्धकं द्विघटिकंगंडांतं
पूर्वापरतः स्यात् । अथलग्नगंडांतमाह । कीटांत्यालिविरामतः कुघटिकं कीटःकर्का
टकः अंत्योमीनः अलिर्घृश्चिकः एषांविरामोवसानंतस्मात्कुघटिकं प्रागर्द्धघ
टिका । परतोर्द्धघटिका एवमेकघटिकंलग्नगंडांतंस्यात् । अथचंडायुधमाह । सावैइति ।
सासाध्ययोगः वैवैधृतिः शूशूलः व्यव्यतीपातः हर्षणः गगंडः एतदाख्ययोगानां
विरतिरवसानंतत्रयद्रनक्षत्रंतस्माच्चंडायुधंस्यात् । चंडंप्रचंडंमहत् एवंविधमा
युधंस्यात् । आयुधंघातकंस्यात् । तस्मात्तत्रक्षत्रवज्यामित्यर्थः । अथैकार्गलमाह ।
दुयोगेदिनभादिति । विष्कंभातिगंडशूलगंडव्याघातवज्रव्यतीपातपरिधवैधृतयोनवदु
योगाः एषामन्यतमेसतिदिनभादिननक्षत्रात्साभिजिदयुग्मेअभिजितासहअयुग्मेविषम
नक्षत्रेयदार्कः सूर्योभवतितदाएकार्गलःस्यात् । एकाअर्गलाशुभावरोधिनीयस्मिन्नित्येका
र्गलः शुभफलावरोधकइत्यर्थः ॥ १९ ॥

अत्र गण्डांतको कहते हैं ॥

भा०-आश्ले० ज्ये० रे०इन्हों नक्षत्रोंके पूर्वापरकी दोयदोय घडियों मिलके ४ घडी अंत-
की नक्षत्रंगंडांत होय ॥ और ५। १०। १५। इन्हों तिथियोंके अंतकी २ घडी पूर्वापरकी
तिथिगण्डांत है ॥ और ४। १२। ८। इन्होलग्नोके अंतकी पूर्वापरकी १ घडी
लग्नगण्डांत होय ॥

अबचंडायुध कहते हैं ॥

भा०-साध्य-वैधृति-शूल-व्यतीपात-हर्षण-गण्डइन्हों योगोंके अंतका नक्षत्र चण्डायुध
है सो वह चंडायुधाख्य नक्षत्र त्याज्य है ॥

अब एकार्गल कहते हैं ॥

भा०-विष्कम्भ, आतिगण्ड-शूल-गण्ड-व्याधात-वज्र-व्यतीपात-परिध-वेधृत योगमिसै कोई योग होय और दिननक्षत्रसै अभिजितसहित विषमनक्षत्रपर सूर्य द्वैतौ एकार्गल-योग होय ॥ यह एकार्गल त्याज्य है ॥ १९ ॥

सूर्याद्यामदलंदिवैवनिगमद्व्यथीपुनागत्रिपट्संख्याकंकुलिकंदिवेन्द्र
रविदिङ्नागर्तुवेदद्विकम् ॥ व्येकंतत्रिशिपोडशांशमपरेतिथ्यंश
मुज्झंति तैः कालंकंटकमैनिघंटममरेज्यज्ञास्फुजिद्व्यः क्रमात् २० ॥

अथवारदोपमाह । सूर्यादिति । सूर्यात्सकाशाद्वारेपुक्रमेणनिगमादिकंयामदल्या
मार्द्धमुज्झंति त्यजंतिः मुनयइतिशेषः । निगममितरवौ सप्तमितंशोमे अश्विनौद्वौतन्मितं
भौमे इषुमितं बुधे नागाष्टौतन्मितंशुरौ त्रिमितंशुके पाण्डितंशनौ एतद्यामदलंदिवैवउज्झं
तिनरात्रौ । अथकुलिकादीनाह । इनादौसूर्यादौवारेदिवाइन्द्रादिकंपोडशांशंदिनमान
स्यपोडशांशोग्राह्यः तेनगण्यास्तेपोडशांशाग्राह्याइत्यर्थः । तंकुलिकमुज्झंति अपरेतिथ्यं
शंपंचदशांशंकुलिकमुज्झंति तत्रिशितद्रात्रौचव्येकमेकरहितचंद्रादिकंपोडशांशंपंचदशां
शमुज्झंति । तद्यथा “ रवौदिवाइन्द्रमितंचतुर्दशं तद्रात्रौत्रयोदशं सोमेदिवाद्वादशं त
द्रात्रौएकादशम् ” इत्यादि । अथैतरेवइन्द्रादिभिर्मुहूर्तैः अमरेज्यज्ञास्फुजिद्व्यःसकाशात्
क्रमात्कालंकंटकमैनिघंटम् इनस्यापत्यंपुमानैनिःयमःतस्यघंटोयमघंटइत्यर्थः । तमुज्झं
ति । एतदुक्तंभवति । अमरेज्योगुरुः तस्मात्सकाशात्तैरेवइन्द्रादिभिर्मुहूर्तैःकालमुज्झं
ति ज्ञाद्दुधात्तैरेवइन्द्रादिभिःकंटकमआस्फुजिच्छुक्रःतस्मात्सकाशात्तैरेवइन्द्रादिभिर्मुहूर्तै
निघंटयमघंटमुज्झंति ॥ २० ॥

वार्तापथीः- अब वारदोपको कहते हैं ॥

भा०-सूर्यवारके दिन चोथाप्रहरका आधा प्रहर-और चंद्रके दिन ७ मेका-और
भौमेके दिन २ जेका-बुधके दिन ५ का-गुरुके दिन ८ मेका-शुक्रके दिन ३ का, शनिके
दिन छठका आधाप्रहर दिनमें त्याग करणा ॥

अब कुलिकको कहते हैं ॥

दिनमानके पोडशांशको वा पंचदशांशको मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-सूर्यके दिनमें १४ चवदमा मुहूर्त और रात्रिमें १३ तेरमा मुहूर्त कुलिकका है ॥
सोमके दिनमें १२ रात्रिमें ११ कुलिकका मुहूर्त है । भौमेके दिनमें १० रात्रिमें ९ मुहूर्त
कुलिकका है ॥ बुधके दिनमें ८ रात्रिमें ७ और गुरुके दिनमें ६ रात्रिमें ५ ॥ और शु-
क्रके दिनमें ४ रात्रिमें ३ शनीके दिनमें २ रात्रिमें १ कुलिक है ॥ सो कुलिक त्याज्य
है ॥ और गुरुसे उक्त इन्द्रादि मुहूर्त करिके काल होता है ॥ और बुधसे उक्त इन्द्रादि
मुहूर्तकरिके कंटक, होता है, और शुक्रसे यमघंट होता है यह त्याज्य है ॥ २० ॥

शुकेंद्रीज्ययमेषुगोंकरविभूतुल्यामुहूर्तादिवाद्युष्टाः स्युःकुजनिश्य
गोयइतरेसंत्यर्द्धयामादिषु ॥ प्रेक्ष्यःसंप्रतिवृद्धितुर्यचरणेब्रह्मद्विती
येऽपमःसूर्याद्याअनुविश्वपाशियमलेंद्रह्यर्कभैर्मृत्युदाः ॥ २१ ॥

अथदुर्मुहूर्तानाह । शुकेंद्रीज्येति । शुकःप्रसिद्धः इंदुश्वंद्रः ईज्योगुरुः यमःशनिः ए
पुक्रमेणगोंकरविभूतुल्यामुहूर्तादिवाद्युष्टाःस्युः दुर्मुहूर्ताइत्यर्थः । कुजनिशिअगःसप्तमोमु
हूर्तोदुर्मुहूर्तः।ग्रंथांतरे “अयंम्णोकेतुहिनकिरणेराक्षसब्राह्मचसंज्ञौ” इत्यादिबहवोदुर्मुहूर्ता
उक्ताः । अत्रस्वल्पाउक्तास्तेषांपरिहारमाह । यइतरेदुर्मुहूर्ताग्रंथांतरेपठितास्तेसर्वेअर्द्ध
यामादिपुसंति अतोत्रमयानोक्ताः यतअर्द्धयामादीनांत्यागेतेपित्यक्ताःस्युः । किंग्रंथ
विस्तरेणेतिभावः । एतत्तुमुज्ञाज्ञास्याति यथारवौचतुर्दशोमुहूर्तोदुर्मुहूर्तः कुलिकोपिचतुर्द
शोमुहूर्तः तयोरेकत्रसद्भावइत्यन्येपिविचारगम्याः । नन्वेवंचेत्तर्हिपूर्वैर्व्यर्थपठितमेवंतैस्त्व
नाधिकाधिकदोषविवक्षयोक्तमितिनदोषः । अथपातसंभवकालमाह । प्रेक्ष्यगति । संप्र
तिसांप्रतं वृद्धितुर्यचरणेवृद्धियोगस्यचतुर्यचरणे तथाब्रह्मद्वितीयेत्थवंप्रारिगः२४
णे अपमःक्रांतिःपातोविलोक्यः ब्रह्मसिद्धांताद्युक्तप्रकारेष्वन्द्रश्चखलाश्चतेचन्द्रखलाः
सर्वत्रवर्जयेदित्युक्तत्वान्मृत्युयोगमाह । सूर्याद्याइष्टिवधुसितौचन्द्रशुकौ तथासर्वंशु
दिभिर्नक्षत्रैःसहमृत्युदाःस्युः।अनुअनुराधा, तथाअब्जश्वंद्रोऽत्ये अगुःराहुःसुखगश्चतु
श्विनी, इन्द्रर्मलः, नकिर्णाःयस्यैत्यगुःराहुः“तमोगुरसुरश्च”इतिवृहज्जातकेराहुनामानि।
तथाअष्टमाःकुजशुभाःकुजश्चशुभाश्चतेतथा शुकस्त्वृतीयइतिस्पष्टार्थः । एतेप्रत्येकमुक्तं
स्थानगाःशुचेशोकायभवन्ति । अथइष्टानाह । लाभइति । लाभेएकादशेशर्वखगाः तथा
सौम्याःशुभग्रहाः अखिलगानिद्यंविनासर्वस्थानगाः तथाखलाःक्रूराख्यष्टारिगास्त्वृती
याष्टपष्टगाः तत्रअष्टमेभौमोनिंदितः तंविनापापाअष्टमाग्राह्याः चंद्ररूपंबुधने तृतीय
चतुर्यद्वितीयेचंद्रः एतेप्रत्येकंश्रियैलक्ष्म्यैभवन्ति । श्रीकारकाइत्यर्थः । एवंशुभांशुभग्रहा
नुत्तवातत्रविशेषमाह । अंशभद्रेगेद्रअष्टारिगः सन्मृत्यवेस्यात् अंशोनवांशः भंलग्रं
दकोदृक्काणः एषामिदस्वामी नवांशस्वामी लग्नस्वामी दृक्काणस्वामी एतेप्रत्येकमष्ट
पष्टगाः मृत्युहेतवो भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कन्यातौक्षिकशत्रुगेहगभृगुःपष्ठोपिनोभंगकृद्भौमोमृत्युगतोपिशत्रु
शशिनोर्गेहस्थितोवार्कगः ॥ शुक्लेंत्यारिविधुःसुवर्गद्विगतःस्वोजो
युजीज्येतनौशुक्रेवाशुभदोथकंटकनिजांशेज्येक्षितःसग्रहः ॥२६॥

अथकतिचिहोपाणामपवादमाह । तत्रप्रथमंभृगुपष्ठापवादमाह । कन्यातौक्षिकेति ।
कन्याप्रसिद्धा शुक्रस्यनीचं तौक्षिकोधनुर्धरः शत्रुगेहपूर्वांक्तं “भृगुभुवःशशुरवीदू”इति तत्र
रवेर्गृहसिंहः इंदोर्गृहकर्कः एषांकन्यादीनामन्यतमगेहगतोभृगुःपष्ठोपिनोभंगकृत्स्यात् ।
लग्नभंगकरोनभवतीत्यर्थः । तथाचकश्यपः ॥ “ नीचगेतुतुरीयेवाशुक्षेत्रगतेपिवा ।
भृगुपष्ठोद्भवोदोपोनास्तीत्यत्रनसंशयः ॥” अथकुजाष्टमदोपापवादमाह । भौमोमृत्युग
तोपिशत्रुशशिनोर्गेहस्थितोयदिभवति । वाइत्यथवा अर्कगःअस्तंगतोपियादिभवति
तदानोभंगकृत्स्यात् । अस्यशत्रुर्वुधः । कुजस्यविदरिरितिप्रागुक्तस्तस्यगृहंकन्यामिथुनंचा
शशिशुक्रकंटकस्तस्यनीचं एषामन्यतमस्योस्तंगतोवा अष्टमगतोपिवाललग्नभंगकरोनभव
तीत्यर्थः ॥ अस्तगेनोच्चगेभौमेशुक्षेत्रगतेपिवा ॥ कुजाष्टमोद्भवोदोपोनकिंचिदवशिष्य
तइति ॥ अथद्वादशपष्ठचंद्रापवादमाह । शुक्लेति । शुक्लेशुक्लपक्षेअंत्यारिविधुःद्वादशः
पष्ठश्चंद्रःसुवर्गद्विगतः वर्गाश्चदशश्चवर्गदशःशोभनानांवर्गदशःसुवर्गदशः ताइतः प्रातः
सुवर्गद्विगतः शुभवर्गशुभदष्टियुक्तइत्यर्थः । एवंविधोविधुः शुभदःस्यात् । कस्मिन्सति
इज्येगुरौशुक्रेवातनौलग्नसति । कथंभूतेगुरौ स्वोजोयुजि सुतरांअजः स्वोजः उत्कृष्टवलंते
नयुनक्तीतिस्वोजोयुक्तस्मिन्स्वोजोयुजि अतिबलिष्ठेसतीत्यर्थः । शुक्रस्याप्येतद्विशेषणं ।
एतदुक्तंभवति । बलिष्ठेगुरौशुक्रेवाललग्नस्येसतिशुक्लपक्षेचंद्रमाः सुवर्गद्विद्विहितः यदिभवति
तदाद्वादशपष्ठगोपिशुभदइतिभंगकरोनस्यात् अन्यथान । मुहूर्तदर्पणे “ कवौगुरौवाबलि
मिस्थितेतनौशुभेनदष्टःशुभवर्गगःशशी ॥ विवर्धमानःशुभकृच्चनशुभंकरोतितिष्ठन्नपिरिःफ
पष्ठयोः”इति । अथसग्रहचंद्रदोपापवादमाह । सग्रहःग्रहेणग्रहाभ्यांग्रहैर्वासहवर्तमानःसग्रहः
बुधगुरुवर्ज्यअन्यग्रहयुक्तइत्यर्थः । यतःपूर्वमुक्तम् “ हिमरुचिर्ज्ञेयोनक्षेत्रान्वितम्”इति ।
एवंविधःसग्रहोविधुःकेंद्रनिजवर्गज्येक्षितःसन्शुभदःस्यात् । केंद्रंप्रसिद्धम् निजवर्गोनि
जांशःस्तत्रवर्तमानोइज्यःतेनईक्षितःअवलोकितःसग्रहःचंद्रमाःशुभदः भंगकरोनस्यात् ।
उक्तंच “ गुरुःस्वकीयवर्गस्येअलवानकंटकाश्रितः । पश्यन्सग्रहशीतांशुंतदोपंविलयं
येत्”इति ॥ २५ ॥

शर छटेस्थानका दोष नहीं करे ॥ और चंद्रमाको स्ववर्गगत गुरु देखता होय तो ग्रहयुक्त चंद्रका दोष नहीं होय ॥ २५ ॥

**दोषाणांशतमिंदुजःशतयुगंशुक्रोगुरुवातयेल्लक्षंकटककोणगोंगमि
नचंद्रौजस्विपातादिकान् ॥ भंगायेविवलानतेत्रसफलाःसंध्यंशतु
ल्योफलःस्याद्भावांशसमोप्रहोखिलफलःसंध्यूर्ध्वगःस्यात्परः॥२६॥**

अथसामान्यदोषापवादमाह । दोषाणामिति । कटककोणगःकेंद्रकोणगः इंदुजोबुधोदोषा
णांशतंघातयेत् तस्यः १, ४, ५, ७, ९, १०, शुक्रःदोषाणांशतयुगंद्विशतंघातयेत् तस्यः
१, ४, ५, ७, ९, १०, बृहस्पतिःदोषाणांलक्षंघातयेत् । अपवादांतरमाह । अंगलग्रमिनचं
द्रौजस्विपातादिकान्घातयेत् । इनचंद्रयोःसूर्यचंद्रयोः ओजोबलमस्यास्तीतिइनचंद्रौज
स्वि एवंविधंलग्रपातादिकान् घातयेत् । उक्तंचवसिष्ठेन “ एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रक
र्तयुदयादिदोषाः । नश्यंतिचंद्रार्कबलोपपन्नेलग्रेयथार्कभ्युदयेधकारः ” इति । अथदोषापवा
दभंगमाह । भंगाइति । येभंगादोषभंगाविवलागतबलानिर्बलास्तेत्रदोषभंगविषयेसफलान
भवन्ति । दोषभंगसमर्थानभवन्तीत्यर्थः । तस्माद्दोषभंगकृतांबलविचार्यदोषभंगमादिशेदि
तिभावः । उक्तंच “ सामान्येनोदितादोषाभंगास्तेपांतुतद्विदैः । यदितेबलहानाःस्युःप्रध्वंसा
भावतांययुः ” । अथभावशुद्धिमाह । संध्यंशतुल्योफलइति । संध्यंशतुल्यःसंधिभागसमानोप्र
होऽफलःस्यात् । सदसत्फलदोषभवति । भावांशतुल्योप्रहोखिलफलदःस्यात् । संपूर्णफ
लदोभवति । अर्थान्मध्येअनुपातात्फलवेद्यम् । विशेषफलमाह । संध्यूर्ध्वगःस्यात्परइति । सं
ध्यूर्ध्वगःसंध्यंशाधिकोप्रहःपरः स्यात् । परभावफलदःस्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अब सामान्यदोषोंका अपवाद कहते हैं ॥

भा०-केंद्रमें और त्रिकोणमें १ । ४ । ७ । १० । ११ । ५ । बुध होयतो एकशत १००
दोषोंका नाश करे ॥ और उक्तस्थानोंमें शुक्र होयतो द्विशत २०० दोषोंका नाश करते
हैं ॥ और उक्तस्थानोंमें गुरु होवेतो लक्ष दोष नष्ट होते हैं ॥ अब दूसरा अपवाद कहते
हैं ॥ यदि लग्न सूर्यचंद्रसे बलवान् होय तो पातादिकदोष नष्ट होते हैं ॥ और दोषभंगक-
रणवाला ग्रह निर्बल होयतो दोषभंग नहीं करता है ॥ अथभावशुद्धिः ॥ जो ग्रहसंधिके
अंशतुल्य होयतो निष्फल होता है ॥ और भावके अंशतुल्य होयतो संपूर्ण फल देता है ॥
और संधिके उपर होयतो द्वितीयभावका फल देवे ॥ २६

भागाःस्युर्नतनाडिकारसहतास्तद्धीनयुक्प्राक्परे सूर्यःखंसरसंसु
ंकथितवैल्लग्नसपङ्गमदः ॥ व्यस्ताभ्रत्रिलवोऽथदृक्च्युतउभौयो
कुहग्रौपृथग्लग्रेचांबुनितेसपट्त्तनुमुखाःसंधिर्द्वियोगोर्धितः॥

पाठांतरं-व्यस्ताभ्रारिलवोथभूच्युतइमौभूयोगपातालयोःक्षेप्यौपद्
तनुतःससंधयइमपङ्गान्विताःस्युःपरे ॥ २७ ॥

संधंशतुल्यइत्याद्युक्तंत्रकेतेसंधयःकेतेभावाइत्यपेक्षायांतत्साधनंकिंचित्स्थूलमंकेन
वृत्तेनाह । भागाःस्युरिति नतनाडिकारसहताभागाःस्युः । नतसाधनंजातकपद्धतावुक्तं
“रात्रेःशेषमितंयुतंदिनदलेनाद्दोगतंशेषकंविश्लेष्यंखलुपूर्वपश्चिमनतं त्रिंशच्च्युतंचोत्र
तम्” इति एतदुक्तंभवति सूर्येष्टकालान्यामिष्टकालसाधयित्वानतंचसाधयित्वात
दिष्टकालभवंनतंपद्गुणंनतभागाःस्युरित्यर्थः । प्राक्पश्चिमेनतेनक्रमेणतद्धीनयुक्सूर्यः
तैर्भागैर्न्यूनयुक्पूर्वनतेसतिन्यूनःपश्चिमनतेषतियुक्क्युक्तः तत्कालिकःसूर्यःखंस्यात् । दश
मभावः स्यादित्यर्थः । तत्खंदशमभावं सरसंपङ्काशियुक्तंस्तसुखंचतुर्थभावःस्यात् क
यितवच्छ्रंमोक्तवच्छ्रंज्ञेयम् । तत्सपङ्कं पङ्काशियुक्तंस्तमदःसप्तमभावः स्यात् । एवं
भावचतुष्टयसांधयित्वाअंतर्भावसाधनमाह व्यस्ताभ्रारिलवइति । विगतः अस्तः सप्तमभा
वोयस्मात्तत्तुव्यस्तंतच्चतदभ्रंच व्यस्ताभ्रंसप्तमभावरहितदशमभावइत्यर्थः । तस्यत्रिलवो
राश्यादिकोग्राह्यः अथदृक्च्युतःद्विपतितःकार्यः एतौउभौकेवलत्रिलवदृक्च्युतत्रिलवौपृ
थक्पृथक्कुहग्रौसंतौपृथक्पृथक्लघ्रेअंभुनिचयोज्यौ । अयमर्थः । कुम्भःत्रिलवोलघ्रेयोज्यः
सद्वितीयभावोभवति । हृन्मोलघ्रेयोजितःवृतीयभावोभवति । अथदृक्च्युतः त्रिलवःकुम्भःअं
भुनिपूर्वसाधितेचतुर्थभावेयोजितः पंचमभावोभवाति । तत्रैव हृन्मोलघ्रेयोजितःपष्ठभावी
भवति । तेषडनंतरसाधिताभावाः पङ्काशिसहिताःकार्याःतेतुसप्तमाज्ञेयाः । लग्नंपद्भं
मदइतियावत् । तेतुलग्नमुखालग्रादयोभावाःस्युः । अथसंधिसाधनमाह । संधिर्द्वि
योगोर्द्वितइति । द्वयोर्भावयोर्योगःअधितःसंधिःस्यादितिस्पष्टम् । अथपाठांतरस्य
व्याख्या । व्यस्तेति । सप्तमभावरहितस्यदशमभावस्यअरिलवः पद्भावीरा
श्यादिकः सपृथक्पृथक् भूच्युतःएकस्मात्पतितः इमौउभौ भूयःवारंवारं अंगपाताल
योःप्रथमचतुर्थभावयोःक्षेप्यौ तनुतःलग्नात् ससंधयःसंधिसहिताःपद्भावाःस्युः । इमे
भावाः पद्भावान्विताःपरिससंधयोभावाःस्युः । एवंभावसंधिसाधनंकृत्वासंध्यंशतुल्योऽ
फलइतिप्रागुक्तंग्रहफलंविचार्यम् । अंतरेअनुपातः “ भावसंध्यंतरेणात्तंखेटसंध्यंतरात् फ
लम्”इतिजातकपद्धतेः”इति।एतत्स्थूलभावानयनं सूक्ष्मंतुजातकपद्धतावगंतव्यम् २७

अथ संधिसहित भावसाधन कहते हैं ॥

भा०-सूर्येष्टकालसे इष्टकालको बनाके नतको बना लेनी-फेर इष्टकालसे हुईभई नतको
दृष्टगुणी करणी-तब नतभाग होता है-फेर पूर्वनत होयतो उनसे सूर्यको न्यून करणा-
और पश्चिमनत होयतो युक्त करणा । जिससे दशमभाव होय-और दशममेदशशि
जोडे तो चतुर्थभाव होय । और उक्तरीतीसेही लग्न करणा-लग्नमें ६ राशि जोडेतो
सप्तम होय । और दशममेंसे सप्तमको निकालना और उनका राश्यादित्रिलव लेना
फिर एक जागा त्रिलवको दोपसे निकालना-फेर एकगुणा त्रिलवको लग्नमें जोडनेसे

द्वितीय भाव होय-और छगुणा त्रिलवको लग्नमें जोडनेसे तृतीय भाव होय ॥ और दृक्च्यु-
त त्रिलवको कुम्भकरके चौथाभावमें जोडनेसे पंचमभाव होय ॥ और दृग्गको चौथे
भावमें जोडनेसे षष्ठ भाव होय ॥ और लग्नादि छ भावोंमें छराशि जोडनेसे सप्तमादि छ-
भाव होय ॥

अथ संधिः ।

भा०-द्वेय भावोंको भेला करिके आदा करणेसे संधि होय; यहस्थूल साधन है-सूक्ष्म
साधन जातक पद्धतीमें देखणा ॥ २७ ॥

इंदोर्वाहरिजाद्रचयस्वगतयोः स्यात्क्रूरयोः कर्तरीस्वेवत्रचंत्यऋजु
र्महत्यथगुरौरिःफेशुभेवातनौ ॥ स्वेब्जेसौम्यखगेपिवागुरुभृगुज्ञैःकें
द्रकोणेषुवाचेत्स्तःकर्तरिकारकौदिविचरौनीचस्थितौसानहि ॥२८ ॥

अथकर्तरीदोषलक्षणंसापवादवृत्तैकेनाह । इंदोर्वेति । इंदोश्चंद्रात्सकाशात् वाइत्य
यवा हरिजाल्लग्नत्सकाशात् व्ययस्वगतयोः व्ययोद्वादशंस्वद्वितीयंतदुभयत्रगतयोः
क्रूरयोः पापग्रहयोःसतोःकर्तरीस्यात् । अथमहाकर्तरीलक्षणमाह । स्वेद्वितीयेस्थितः
क्रूरःयदिवक्रीस्यात् अंत्येद्वादशेस्थितःक्रूरोऋजुर्मार्गगामीस्यात् तदामहतीकर्तरी
स्यात् । एवंकर्तरीलक्षणमुक्त्वातद्गंगमाह । गुरौरिःफेश्रांत्येसतिसाकर्तरीनस्यादेवेत्येको
भंगः । वाइत्यथवा शुभेगृहेबुधगुरुशुक्राणामन्यतमेतनौलग्नेसतिसानेतिद्वितीयोभंगः।स्वे
द्वितीयेअब्जेचंद्रेसतिसानेतिद्वितीयोभंगः । वाइत्यथवा सौम्यखगेद्वितीयेसतिसानेतिच
तुर्योभंगः । वाइत्यथवा केंद्र १, ४, ७, १० त्रिकोणेषु ५, ९ भृगुविदीज्यैःशुक्रबु
धगुरवःतैःसद्भिः । कालाच्चेतिसप्तम्यर्थेतृतीया । साकर्तरीनस्यादेवेतिपंचमोभंगः । वाइत्य
यवा कर्तरिकारकौक्रूरौदिविचरौनीचस्थितौयादास्थातांतदासानस्यादितिषष्ठोभंगः ।
हिअवधारणे ॥ २८ ॥

अब सापवादकर्तरीदोषका लक्षणको कहते हैं ॥

भा०-लग्नसे वा चंद्रसे २ । १२ दुजे वारमें पापग्रह होयतो कर्तरीयोग होय ॥ और
द्वितीयस्थानमें क्रूरग्रह वक्र होके होय-द्वादशमें पापग्रह मार्गी होके होवैतो महाकर्तरी
होय ॥

लग्नसेततिथिग्रहैर्हृदिभट्टवेदतुभूशेषकैरोगाग्निहरात्ययास्त्यजरु
जंरात्र्यर्कमौंजीपुच ॥ अग्निभौमगृहद्युपुशनिसेवेंदुष्विनंहारमी
ज्यारोतिष्वपरंविवाहसितवित्संध्यासुहीनेतनौ ॥ २९ ॥

अथपंचकदोषंसापवादमाह । लग्नमिति । लग्नमिष्टलग्नं सेततिथि इताचासौतिथिश्च
इततिथिःगततिथिः तयासहवर्तमानंसेततिथि ग्रहैर्हृत्नवभक्तंकार्यं इभट्टवेदतुभूशेषकैः
इभाअष्टौ दशौद्वे वेदाश्चत्वारः ऋतवःपद् भूरेकः एतन्मितैःशेषकैःकृत्वाक्रमेणरोगाग्नी
नहरात्ययाःस्युः । रोगःप्रसिद्धः अग्निःप्रसिद्धः इनोराजा “राजाधिपःपतिःस्वामीनाया
परिवृद्धःप्रभुः ॥ ईश्वरोविभुरीशानोभक्तंद्रइन्ईशिता”इतिधनंजयः । हरश्चौरः अत्ययो
मृत्युः एतेपंचकाःस्युरित्यर्थः । एतदुक्तंभवाति । लग्नंशुक्रप्रतिपदादिगततिथियुक्तंशु
त्वानवभिर्हृत्वा अष्टशेषरोगः द्विशेषेअग्निः चतुःशेषेराजा पदशेषेचौरः एकशेषेमृत्युः ।
अथैतेकुत्रवर्ज्याइत्याह । रात्र्यर्कमौंजीपुरुजंत्यज रात्रौ अर्केआदित्यवारे मौंज्यां रुजं
त्यज । भौमादयःप्रसिद्धास्तेषु द्युशनिसेवेंदुपुइन्त्यज सृदिवा शनिःशनिवारः सेवास्वा
मिसेधनं इंदुःसोमवारः एपुइन्तराजानंराजपंचकंत्यज । ईज्यारोतिपुहरंत्यच चौरंत्यज
ईज्योगुरुवारः आरोभौमवारः इतिर्गतिर्पात्रेतिथावत् आसुचौरंत्यजेत्यर्थः । विवाहसि
तवित्संध्यासुअपरमुर्वरितं मृत्युमित्यर्थः । विवाहः प्रसिद्धः सितःशुक्रवारः वित्तबुध
वारः संध्यासंध्याकालः आसुमृत्युंत्यजेति । अस्यापवादमाह । कस्मिन्सति तनौलग्ने
हीनेहीनबलेसति बलिष्ठेलग्नेसतिष्पांकिमपिनवाधाइत्यर्थः । तथाचज्योतिःप्रकाशे “री
गंचौरंत्यजेद्रात्रौदिवा राजाग्रपंचकम् । उभयोःसंध्ययोर्मृत्युमन्यकालेननिंदितम्” इति ।
“तत्रापियत्रलग्नेचंद्रलाब्ध्वंतच्चनिष्कलम्”इति। बलंजातकाज्ञेयांलघुजातके“अधिपयुतो
दृष्टोवाद्युधगुरुनिरीक्षितश्चयोरशिः।सभवतिषलवान्रयदायुक्तोदृष्टोपिवाशेषैः”इत्यादि२९

अथ सापवाद्रपंचकदोषको कहते हैं ॥

भा०—शुक्लपक्षकी एकमसै गततिथीको लग्नमें जोडके नवका भाग देनेसे शेष जो ८ ।
२ । ४ । ६ । १ रहै तो रोग, अग्नि, राज और मृत्यु-संज्ञक बाण क्रमसे होते हैं ॥ रात्रिमें-
आदित्यवारमें-मौंजीमें रोगबाण नहीं लेगा-और भौमवारमें-दिनमें-गृहमें अग्निबाण त्याज्य
है-शनिवारमें-दिनमें-नोकरीमें चंद्रके दिनमें राजबाण त्याज्य है ॥ गुरुवारमें-भौमवारमें-
यात्रामें चौरबाण त्याज्य है ॥ विधाहमें-शुक्रवारमें-बुधवारमें-संध्याकालमें मृत्युबाणको
त्याग करणा-जो लग्न बलवान होय तो दोष नहीं होय-जो लग्न निर्बल होयतो उक्तकालमें
त्याग करणा ॥ २९ ॥

जन्मक्षौदयतोमृतीतदधिपौतद्वाश्वयेतल्लवस्तद्भ्रंचांगगमंतकृत्सल्ल
नचेत्तस्वामिमित्रैकता ॥ शस्तोशोधटभीरुयुग्मधनुर्पाविज्ञास्त
भांशौतथाचंद्राण्ययुतौमृतिवितनुतोदैर्न्यंचहीनौजसः ॥ ३० ॥

अथ भवनांशयोः शुद्धिसापवादमाह । जन्मक्षीति । जन्मक्षीदयतः जन्मराशिजन्म
 लग्नाभ्यां सकाशात् मृत्तिये अष्टम भवने यौतदधिपौतयोर्मृत्यु भवनयोः स्वामिनौ ये च तद्भाः
 मृत्यु भवनगताः स्युः तेषां अंशो नवांशः अंगगोलग्रगतः च परं तेषां भंराशिः अंगगोलग्र
 गतं सत्तदा सखलुनिश्चयेन अंतकृत् मरणकृत् स्यात् । तदा कदा चेद्यदितस्वामिमित्रैक
 तान स्यात् । तयोर्जन्ममृत्यु भवनयोः स्वामिनौ तस्वामिनौ तयोः । अथ वा यमर्थः ।
 तयोर्जन्मनिश्चययोः स्वामिनौ तस्वामिनौ तयोर्पदि मित्रैकतान स्यात् । मित्रं च एकश्च
 मित्रैकौ मित्रैकयोर्भावो मित्रैकता सा चेन्न स्यात् । अनेन सर्वस्योक्तस्य सार्थकता भवति ।
 यदितयोर्मित्रता स्यात् । अथवा एकता स्यात् तदानायं दोष इत्यर्थसिद्धम् । वसिष्ठः “य
 स्यात्प्रलये तदधीश्वरे वाराशौ तदीशेयविलग्रगेवा । समृत्युमाप्नोति तदामनो जह्निनेत्रभालांब
 कवह्निनेव” इति अन्यच्च “जन्मक्षी जन्मलग्नाभ्यां रंभ्रेशावष्टमौ च यौ । विलग्रसंस्थितानेतां
 स्तदाश्रयं शानपित्यजेत्” इति । चूडामणौ “लग्नं व्यलि वृषं त्याज्यमष्टमं सर्वकर्मसु । तत्रा
 प्येकेशवास्त्वेव ततस्तत्रैव दोषकृत् ॥ नदीपोष्टमलग्नस्य यदि जन्मेशं रंभ्रौ सुहृदौ चेत्तदा
 कार्यमंगलं मुनयो विदुः” इति । चतुर्थद्वादश भवनयोः दोषो नात्रोक्तः । यत् “चतुर्थद्वादशं
 लग्नं शस्तं यदि गुणान्वितम्” इति । पूर्वाचार्यमत्तं हृदि धृत्वा सगुणमेवांगीकृतम् तत्पुरस्ताद्
 क्षयति । न च तनुं पंचेष्टखेटोनितां तनुं लग्नमिष्टाश्च ते खेटाश्च इष्टखेटाः पंच च ते इष्टखेटाश्च पंचे
 ष्टखेटाः इष्टग्रहैः पंचभिः शुभदैः इष्टैरूनि तं हीनं लग्नं चंद्रे द्वेदवर्गो नितमिति सगुणस्यैवांगी
 कारात् किं व्यर्थं विस्तरणेति भावः । अंशशुद्धिमाह । शस्तो श इति । धटयुग्मभीरुधनु
 पांशः शस्तः स्यात् धटस्तुला युग्मं मिथुनं भीरुः कन्या धनुः प्रसिद्धम् एषामंशो नवां
 शः प्रशस्तः स्यात् । तत्रापि विशेषमाह । विज्ञास्तभांशाविति । विगतः ज्ञो बुधो येभ्यस्ते
 विज्ञाः ते च ते अस्ताश्च ते पांशौ राशि नवांशौ मृत्तिवितनुतः । अर्थादस्तमितस्यापि बुधस्य भां
 शौ दोषकरौ न भवतः । तथा चंद्राण्ययुतौ चंद्रेण पापग्रहेण वा युक्तौ भांशौ मृत्तिमरणवितनुतः
 कुरुतः वधुवरयोरिति शेषः । हीनौ जसो निर्बलस्य भांशौ दैन्यं दीनतावितनुतः ॥ ३० ॥

अथ भवनांशकी शुद्धिको सापवाद कहते हैं ॥

भा०-जन्मसे वा जन्मराशिसे आठमा < स्थान वा इन्होंके स्वामी वा आठमे रहणे-
 वाले ग्रह-इन्होंके नवांशका लग्न होय वा इन्होंकी राशि लग्नमें होयतो मृत्यु करै-और
 जो जन्मलग्न और मृत्युभवनके स्वामीयोंके मित्रता और एकता नहीं होय तो मृत्यु करै॥
 अर्थात् मित्रता वा एकता होयतो दोष नहीं होय । और ७ । ६ । ३ । ९ इन्होंका नवांश
 श्रेष्ठ होय-और बुधविना अस्तग्रहोंकी राशि और नवांश लग्नमें होयतोबी मृत्यु करै ॥
 अर्थात् अस्तबुधकी राशि नवांश लग्नमें होयतो दोष नहीं होय ॥ और चंद्रपापग्रहोंसे
 युक्त लग्न और नवांश होवें तो मृत्यु देवै-और निर्बलग्रहके लग्न और नवांश होयतो
 दीनता करै ॥ ३० ॥

नोवर्गोत्तमतोविनांतिमलवंदद्याच्चरक्षेचरंचंद्रेतौलिमृगास्यगेनच
तनुंपंचेष्टखेटोनिताम् ॥ मेपादिष्वजनक्रतौलिककुलीराद्यानवांशाः
क्रमादिष्टात्पूर्वनवांशकादशहताख्यात्तलवाद्यातनुः ॥ ३१ ॥

अथविशेषांतरमाह । नोवर्गोत्तमतइति । वर्गोत्तमतःवर्गोत्तमेनविनांतिमलवंचरम
नवांशनोदद्यात् यल्लग्रसएवनवांशोवर्गोत्तमतः तथाचरक्षेचरलग्रेचरनवांशनोदद्यात् क
स्मिन्सति चंद्रेतौलिमृगास्यगेतुलामकरगेसति एतच्चरत्रययोगनोदद्यादित्यर्थः । अत्र
चरचतुष्टयमध्येचंद्रेतौलिमृगास्यगेइत्येवोक्तं तन्मेपकर्कटयोर्विवाहनक्षत्राभावात् तथात
नुंलग्रंपंचेष्टखेटोनितांनोदद्यात् यत्रलग्रंपंचइष्टग्रहाःनभवंतितल्लग्रंनदेयमित्यर्थः । अथेष्ट
नवांशल्लग्रसाधनमाह । तत्रतावन्मेपादिपुआद्यांशानाह । मेपादिष्विति । मेपादिपुव
जनक्रतौलिककुलीराद्यानवांशाःक्रमेणोक्ताः । तद्यथा मेपेअजाद्याःमेपाद्याः वृषेनक्राद्या
मकराद्याः मिथुनेतौलिकाद्याःतुलाद्याः कर्कटेकुलीराद्याःकर्कटाद्याः एवंपुनः सिंहेमेपा
द्याः कन्यायांमकराद्याः तुलायांतुलाद्याः वृश्चिकेकर्काद्याः पुनर्धनुषिमेपाद्याःमकरेम
कराद्याः कुंभेतुलाद्याः मीनेकर्काद्याः नवांशाःउक्ताइत्यर्थः । इष्टादंशात्पूर्वनवांशकाः ग
तांशाःदशहताःदशगुणिताः ज्याताःत्रिभिर्हताः लवाद्याभागाद्याः तनुःलग्रंस्यात् । अ
त्रोदाहरणम्इष्टलग्रमेपः तत्रमेपादिकांशाःप्रवर्तते इष्टांशःकन्यांशः आद्यात्पष्टःपूर्वन
वांशकःपंच ५ एतेदशहताः ५० ज्याताःलवादिफलंलब्धं १६, ४० इष्टलग्रसहितराश्या
दि १६, ४० ॥ ३१ ॥

और विशेष कहते हैं ॥

भा०-वर्गोत्तम विना अंत्य नवांश नहीं देणा । और चरराशिका लग्नमें चपनवांश नहीं
देणा-और चंद्रमा तुल और मकरका होय और जिस लग्नमें पांच ग्रह अच्छे न होयतो वह
लग्न नहीं लेणा-अब मेपादिमें आद्यनवांशोंको कहते हैं-मेपमें मेपादिक ॥ वृषमें मकरादिका ॥
मिथुनमें तुलादिक ॥ कर्कमें कर्कादिक ॥ अंस फेर सिंहेमें मेपादिक सर्वत्र जाणो-इष्ट-
अंशमें पूर्वनवांशको १० दशसे गुणके तीन ३ का भाग देणा तब अंशादिक लग्न होय ॥
जैसे इष्टलग्न मेप है-तहां मेपादिक अंश होते हैं-इष्टांश कन्यांश वहां पूर्वनवांश ५
"च भया, पांचकी दशगुण किया तो ५० पंचाश भया फेर तीनका भाग दिया तो लब्ध
लवादिक १६ । १४ भया-यह इष्टलग्नसहित राश्यादिक होते हैं ॥ ३१ ॥

लग्नांशौस्वपट्टम्युतौनृसुखदौवान्योन्यपात्र्येक्षितौताभ्यांसत्तमकौ
तथैवयुवतेनोचेत्तयोर्मृत्युदौ ॥ द्विभेकोनविलयकेरविसितज्ञेद्राकिं
जीवासृजोहोरेशाद्युपतेःखलेहिसलजानेष्टाशुभेमध्यमा ॥ ३२ ॥

अपोदयास्तशुद्धिमाह । लग्नांशाविति । लग्नांशौलग्ननवांशौ ३३पट्टयुतीस्व

स्वपतिनादृष्टौयुतौवासंतौ नृसुखदौ वरस्यसुखदौस्याताम् । वाइत्यथवा अन्योन्यपाठचे-
क्षितौ अन्योन्यपतिनाआढ्यौईक्षितौवासंतौनृसुखदौस्याताम् । इत्युदयशुद्धिमुच्चाअस्त
शुद्धिमाह । ताभ्यांसप्तमकौतथैवेति । ताभ्यांलग्नांशाभ्यांसकाशात्सप्तमकौसप्तमलग्नतदं-
शौ तथैवेतिपूर्ववत्स्वपट्टगुतौ युवतेःकन्यायाःसुखदौस्यातां वाइत्यथवा तौसप्तमल-
ग्नसप्तमंशकौ अन्योन्यपाठचेक्षितौयुवतेःसुखदौस्याताम् नोचेत् एवंचेत्त्रस्यात्तदातयो
मृत्युदौस्यातांक्रमेण । अथेष्टकालेहोरासाधनमाह । द्विघ्नेइति । अर्कोनविलग्नकेद्विघ्ने
कृत्सेसतिद्युपतेःसकाशात्होरेशाभवांति । तेषांगणनाक्रममाह । तेकेहोरेशाः रविसितङ्गं
द्वौकिंजीवासृजःरविःप्रसिद्धः सितःशुक्रः ज्ञोबुधःइंदुश्चंद्रःआर्किःशनिःजीवोगुरुः असृङ्
मंगलः खलेद्विपापवारेखलजाहोरानेष्टा शुभमध्यमास्यात् । अर्थाच्छुभहोराशुभवारेशु-
भतरा पापवारेमध्यमास्यात् । अत्रोदाहरणं गुरुवारेइष्टार्कः१, २५, ८ इष्टलग्नं४, १०,
०, इदंअर्कोनं २, १४, ५२ इदंद्विघ्नं २९, ४४ ऊर्ध्वासमानागताहोराश्वतसः-
वर्तमानापंचमीहोरा सागणनाक्रमेणद्युपतेर्गुरोः सकाशाद्गणनीया जीवासृजादिगणन-
याबुधहोरावर्तना ॥ ३२ ॥

अब उदयास्तशुद्धिको कहते हैं ॥

भा०-लग्न और लग्ननवांश अपने स्वामीसे दृष्ट होय वा युक्त होयतो वरको सुख
देवै ॥ अथवा अन्योन्यपतिसे युक्त वा दृष्ट होयतो वरको सुख देवै ॥ अस्तशुद्धि कहते
हैं-लग्न और नवांशसे सप्तम ७ लग्न और नवांश पूर्ववत् स्वपतिसे दृष्ट वा युक्त होयतो
कन्याके सुख होय-और सप्तम लग्न और नवांश अन्योन्यपतिसे दृष्टवा युक्त होयतोवी
कन्याके सुख होय ॥

अब इष्टकालमें होरासाधनको कहते हैं ॥

भा०-लग्नसे सूर्यको निकालके द्विगुण करनेसे इन्हीं ग्रहोंकी क्रमसे होराहोय-यह क्रम
है सू० बु० चं० श० गु० मं० पापवारमें पापहोरा अशुभ है, शुभमें मध्यम होय ॥ शुभ-
वारमें शुभ होरा अत्यंत शुभ होय ॥ जैसे गुरुवारमें इष्टार्कको १ । २५ । ८ इष्टलग्नसे ४
१० । ० निकाला तो २ । १४ । ५२ भया फेर दूणा किया तो ४ । २९ । ४४ भया फेर
गुरुसे गणनेसे बुधहोरा भई ॥ ३२ ॥

लग्नेद्रोःस्मरगेशुभाशुभखगेस्तश्चाधिमृत्युततोब्जांगोनाकृतमौ
र्विकात्खखयमैर्लब्धयदाब्धीपवः ॥ सन्स्विष्टोच्चनिजांशभेस्तम
खिलंपश्येदरित्र्यायगेसूर्येवाख १० जला ४ द्य १ कोणग ९,५शुभो
वाब्जंप्रपश्येन्नतत् ॥ ३३ ॥

अथलग्नेद्रोःपरमजाभिन्नग्रहज्ञानार्थमुपायमाह । तावत्तस्यफलमाह । लग्नेद्रोरिति ।

लग्नेद्वीःस्मरगेसप्तमगेशुभाशुभखगेसतितदाआधिमृत्युस्तः शुभेसतिआधिर्मनस्तापोस्ति
 अशुभेसतिमृत्युरस्ति तदाकदा यदाततःस्मरगाद्रह्यात् अञ्जांगीनात्चंद्रलग्नीनात्चंद्रा
 त् सप्तमस्थश्चंद्रोः लग्नात्सप्तमस्थोलग्नोऽन्यथः । तस्मात्कृतमौर्विकात् कृतकलिका
 त् खखयमैर्दिशत्यालब्धं अधीषवः चतुःपंचाशत्स्यात् तदैवआधिमृत्युस्तः अन्यथाने
 त्यर्थः । तत्रोदाहरणम् पूर्वकल्पितमिदंलग्नं ४, १०, ७ तत्सप्तमगोयंकश्चिद्ग्रहः १०, ११, ७
 अयंलग्नोः २६ १७ अयंकृतमौर्विकः १०, ८, १७ अस्मात्खखयमैः २०० लब्धं ५४ अया
 स्यभंगमाह । सन्निति । सन्सद्ग्रहःस्विष्टोच्चनिजांशभेवर्तमानः अस्तसप्तमभवनमुखिलं
 पूर्णयदिपश्येत्तदातज्जामित्रंनस्यात् । शोभनश्चासौदृष्टश्चस्विष्टःशुभमित्रं स्विष्टश्चञ्च
 चनिजश्चास्विष्टोच्चनिजाः अंशश्चभंचअंशभं स्विष्टोच्चनिजानामंशभंतस्मिन्स्विष्टोच्च
 निजांशभे स्विष्टस्यशुभमित्रस्यअंशेनवांशेभिराशीवावर्तमानः अथवा उच्चस्यांशभेवावर्त
 मानः अथवा निजस्यस्वस्यअंशभेवावर्तमानः तद्यत्नमुखिलंपश्येत्तदातत्रेतिपद्भंगाः ।
 वाइत्यथवा अर्केरवौअरिद्यायगेसतिपष्टृतीयेकादिशगेसतितत्रेतित्रयोभंगाः । वाइत्यथवा
 खजलाद्यकोणमःशुभःअञ्जंचंद्रमसंपूर्णयथास्यात्तथाईक्षेत् तदातत्र खंदशमं जलंचतुर्थ
 आद्यंलग्नकोणेनवपंचमेणामन्यतमंगतोऽन्यतमः शुभग्रहश्चंद्रमसंनिखिलदृष्ट्यापदिपश्ये
 तदाजामित्रंनस्यादित्यर्थः । एतेपंचभंगाः सर्वमिलिताश्चतुर्दशभंगाःसंपद्यंते ॥ ३३ ॥

अब त्रामिजको कहते हैं ॥

भा०—लग्न और चंद्रमासे सातमें ७ शुभग्रह होयतो मनस्ताप होय; और अशुभग्रह होयतो
 मृत्यु होय । चंद्रसे सातमें होय उनको चंद्रसे निकालना और लग्नसे सातमें होय उनको
 लग्नसे निकालना फेर उभयकी कला करणी फेर दोसों २०० का भाग देनेसे ५४ चोपन
 मिलेता मृत्यु होय; अन्यलग्नसे मृत्यु नहीं होय स्पष्ट है । जिससे उदाहरण नहीं लिखा है
 और शुभमित्रके नवांशमें और शुभमित्रके राशिमें रहनेवाला अथवा उच्चस्यांशमें वा रा-
 शिमें रहनेवाला अथवा स्वांशमें वा स्वराशिमें रहनेवाला सातमा भवनको यदि संपूर्णदृष्टिसे
 देखता होवेतो यामित्रभंग होय ॥ अथवा सूर्य । ६ । ३ । ११ । इन्हों स्थानोंमें होयतोबी या-
 मित्रभंग होय । अथवा शुभग्रह १० । ४ । १ । ९ । ५ । इन्हों स्थानोंमेंसे कौइसे स्थानमें
 बैठाभया चंद्रमाको पूर्ण देखता होयतो जामित्रभंग होय । असे सब मिलके चतुर्दश
 प्रकारसे जामित्रका भंग होता है ॥ ३३ ॥

त्र्यभ्रंकोणमवायुरैनिगुरुभूपुत्राःक्रमात्पूर्णयादृष्ट्यान्येचरणोत्तरंच
 सकलाःपश्यंतिपूर्णद्युनम् ॥ भंहोरात्रिलवोनवांशकइनांशस्त्रिशदं
 शःक्रमाद्दुर्गाःसन्शुभजःपरैस्तुसुहृदोनाध्यूनवर्गातनुः ॥ ३४ ॥

अथदृष्टिलक्षणमाह । त्र्यभ्रमिति । त्र्यभ्रंतृतीयदशमं कोणंनवपंचमं अवायुश्चतुर्था
 दमं एतद्युग्मत्रयंक्रमेणएनिगुरुभूपुत्राःशनिगुरुभौमाःपूर्णयादृष्ट्यापश्यंति । शनिः

व्यभ्रं ३, १० गुरुः कोणं ९, ५ भूपुत्रः अवायुः ४, ८ एते पूर्णयादृष्ट्या पश्यन्ति । तद्यथा व्यभ्रम् ३, १० एकपाददृष्ट्या पश्यन्ति कोणं ९, ५ द्विपाददृष्ट्या अवायुः-४, ८ त्रिपाददृष्ट्या पश्यन्ति सकलाग्रहाः द्युनंसप्तमं पूर्णं पश्यन्ति । अथपद्मवर्गसाधनं विवक्षुस्तावन्नामान्याह । भंहेरेति । भंगृहं होराराश्यर्द्धं त्रिलवोदकाणः नवांशकः प्रसिद्धः इनांशोद्वादशांशः त्रिंशदंशः प्रसिद्धः क्रमादेते वर्गाः प्रोक्ताः । शुभजः शुभग्रहजो वर्गः सन् शुभः प्रोक्तः । परैः आचार्यैः सुहृदो मित्रस्य वर्गः सन् प्रोक्तः । अविधवर्गो न कर्मगं चतुर्वर्गो न लग्नं सत् प्रोक्तम् ॥ ३४ ॥

अब दृष्टीका लक्षण कहते हैं ॥

भा०-शनि तीन दशको ३।१० । और गुरु ९।५ को और भौम ८।४ को पूर्ण देखे हैं । और अन्यग्रह ३।१० । इनको एकपाद देखे और ९।५ को द्विपाद देखे-और ४।८ । इनको त्रिपाद देखे-और सातमी ७ को संपूर्ण देखे हैं । गृह १ होय २ दृक्काण ३ नवांश ४ द्वादशांश ५ त्रिंशांश ६ यह छ वर्ग हैं । शुभग्रहका वर्ग शुभ होता है और कोइके मतमें मित्रका वर्गबी शुभ होता है । और चतुर्वर्गो न लग्न शुभ नहीं होय ॥ ३४ ॥

प्रोक्तं प्राग्गृहमोजभेर्कशशिनोर्होरेसमेव्जार्कयोर्दृक्केट्प्राक्सुतधर्म
पोनवलवः प्रोक्तः स्वतोर्काशकः ॥ शुक्रज्ञेज्ययमासृजांशरमुनीभा
थैपवोयुग्मभेत्रिंशांशाविषमेतएवगदिताव्यस्ताश्वपङ्गुर्गकाः ॥ ३५ ॥

अथैषांसाधनमाह । प्रोक्तमिति । यस्यग्रहस्य यत्गृहं तत्प्राक्प्रोक्तम् । भेशामंशुबुधमित्यादि । अथहोरासाधनमाह । ओजभेविषमराशौर्कशशिनोर्होरेक्रमेण भवतः । प्रथमपंचदशभागेषु अर्कस्यहोरा अपरपंचदशभागेषु शशिनश्चंद्रस्यहोरास्यात् । अथसमराशौ अजार्कयोर्होरेक्रमेण भवतः । प्रथमपंचदशभागेषु चंद्रस्यहोरा अपरपंचदशभागेषु अर्कस्यहोरास्यात् । अथदृक्काणसाधनमाह । दृकोडिति । दृकोदृक्काणः त्रिविधो दशदशभागात्मकः तस्य ईदृशः प्राक्सुतधर्मो ज्ञेयः । प्राग्लग्नं सुतः पंचमं धर्मो नवमं तान्पातीति प्राक्सुतधर्मपः । एतदुक्तं भवति । “ प्रथमदृक्काणस्वामी लग्नपतिः द्वितीयदृक्काणस्वामी पंचमपतिः तृतीयदृक्काणस्वामी नवमपतिः स्यात् ” इति । नवलवः प्रोक्तः । प्रागेवशस्तोशइत्यादि । अथद्वादशांशासाधनम् । स्वतोर्काशकः स्वस्मात् इति स्वतः लग्नतइत्यर्थः । अर्काशकोद्वादशांशो ज्ञेयः । तद्यथा राशिभागास्त्रिंशत् ३० एतेद्वादशभिर्भाजिताः लब्धं सार्द्धं भागद्वयं २३ इदंद्वादशांशमानं तदेवगणनीयं सार्द्धं भागद्वयं लग्नस्यद्वादशांशः तावदेव तत्पुरस्यस्येति लग्नस्योत्पन्नभागावसानपर्यंतं गणयेत् यस्मिन् राशौ विश्रामः तत्स्वामीदशांशनायः स्यात् । अथत्रिंशांशासाधनं । शुक्रेति । शुक्रः प्रसिद्धः शोबुधः ईज्योगुरुः यमः शनिः असृक्मंगलः एषांपंचानां क्रमेण शरमुनीभायैपवः स्युः । शराः पंच मुनयः सप्त इभाः अष्टौ अर्याः पंच इपवः पंच एतेभागाः शुक्रादी

नांस्युः । एतद्युग्मभेसमराशौज्ञेयम् । एतदपिलग्नोत्पन्नभागावसानपर्यन्तंगणयेत् यत्र
विश्रांतिः सत्रिंशंशनाथः विषमेराशौतएवगदिताग्रहाभागाश्चव्यस्ताविष्णोमाशियाः
इतिपङ्कगोनिरूपितः ॥ ३५ ॥

अब इन्होंका साधनको कहते हैं ॥

भा०-जिन ग्रहका जो ग्रह होय सो पूर्व कहदिया है।

अब होरा कहते हैं ॥

भा०-विषमराशिके पंद्रह अंशमें तो सूर्यकी होरा होय और पंद्रहसे ऊपर तीसतक चं-
द्रकी होरा होय-और समराशिके पंचदश अंशमें चंद्रकी होरा होती है और ऊपर तीस
३० तक सूर्यकी होती है ॥

अथ दृक्काणः ॥

भा०-दश अंशका एक दृक्काण होताहै । अर्थात् राशिका तीन भाग करणसे प्रथम-
भागका स्वामी तो लग्नपति होता है-और द्वितीयदृक्काणका स्वामी पंचमराशिका पति
होता है-और तृतीयदृक्काणका स्वामी नवमराशिका पति होता है । और नवांशको
प्रथम कहआयेहैं-एकराशिका बारा १२ भाग करके क्रमसे द्वादशांशपति होय ॥

अथत्रिंशदंशः ।

सुबोधार्थं त्रिंशंश चक्रं हे ॥

शु.	बु.	गु.	श.	मं.	समराशौ
५	७	८	५	५	त्रिंशंशेशः
मं.	श.	गु.	बु.	शु.	विषमराशौ
५	५	८	७	५	त्रिंशंशेशः

भा०-समराशिमें पांचअंशतक शुक्र त्रिंशंश
होय । ऐसे फेर क्रमसे बुध ७ तक-गुरु ८ तक-
शनि ५ तक-भौम ५ तक हैं-विषमराशिमें विपरीत
देखगा ॥ ३५ ॥

संक्रांत्यंतरहोत्तादिनगणादातंभपूर्वोरविमेंपाद्यातभयुग्युतोयन
लवैरात्रौसपद्भःसच ॥ तद्गोम्यांशानिजोदयाहतिखरामातंतथेवा
गतोभुक्तांशाकलितेनयुग्विवरगेः कालःस्फुटोभोदयेः ॥ ३६ ॥

अथेककालसाधनंविषयुस्तावत्सूर्यसाधनमाह । संक्रांत्यंतरिति । अंतः अंतरालं
पञ्चअदानिदिनानिसंक्रांतेरंतरहानिसंक्रांत्यंतरहानि तेहंतोभागितः एवंविधोदिनगणः सं-
क्रांतेः सकाशात् (१)दिनसमूहः तस्माद्यदातंलब्धं समपूर्वोराशिभागकलादिकोरविः
स्यात् । किंभूतोरविः मेषात्सकाशात्पातभयुक् गतराशियुक् सूर्यभुक्तराशियुगित्यर्थः ।
सतारकालिकोरविः स्यादित्यर्थः । अत्रोदाहरणम्, तुलापृश्निकसंक्रांत्योऽंतरदिनाति

अयनलवैयुक्तः कार्यः । अयनांशाः ग्रंथांतरे प्रसिद्धाः “ कृतान्ध्यन्ध्यूनितेशाकेषु च
साअयनांशका ” इति । सः अयनलवयुतोरविः रात्रौरात्रीष्टकालसाधनविषये सप्त
भः कार्यः । पद्माशियुक्तः कार्यः । तद्भोग्यांशनिजोदयाहतिः खरामासंकालः स्यात् ।
तस्य सायनांशस्परवेः भोग्यांशाः तद्भोग्यांशाश्च निजोदयाश्च तेषामाहतिः गुणनंतस्याः
सकाशात् खरामासं त्रिंशताभक्तं लब्धं सूर्यस्य भोग्यकालः स्यात् । निजोदयाः स्वदेशी
यराशुदयाः तत्र ह्यतुल्यादिभ्यो वगंतव्याः । कथं भूतः कालः तथैवांगतो भुक्तांशाक
लितेन युक्त् तथैव सूर्यस्य भोग्यकालसाधनरीत्या अंगतः लग्नात् भुक्तांशकलितेन भुक्तां
शैर्भुक्तभागैः आकलितेन कालेन युक्त्युक्तः । एतदुक्तं भवति इष्टलग्नमयनलवयुक्तं
कृत्वा तद्भुक्तांशैः निजोदयागुणनीयाः त्रिंशताभाज्याः लब्धं लग्नं भुक्तकालः तेन कालेन स
रविभुक्तः कालो युक्तः कार्य इत्यर्थः । पुनः कथं भूतः । विवरगैः भोदयैः युक्त् विवरं
सूर्यलग्नांतरालं तत्र गतैर्भोदयैः राशुदयैः युक्त्युक्तः सपलमयः कालः स्फुटः स्पष्टः इष्ट
कालः स्यात् । षष्टिभक्तौ घटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम् ॥ ३६ ॥

भा०—अब इष्टकाल साधनकी इच्छा करता भया प्रथम सूर्यका साधन करते हैं—प्रथमतो
दिनगणको संक्रातियोंके अंतरसे भागित करके उससे लब्ध है सो राश्यादिक रवि होता है
उर्न सूर्यमें मेपादिगत राशियोंको जोड़ देणी वह तात्कालिक रवि होता है—उदाहरण—जैसे
तुल वृश्चिक संक्रातिके अंतरके दिन है २९ । ५४ । ० इनकी तुल संक्रातिके इष्टादि
गणनसे ५ । ९ । ० भाग देनेसे लब्ध राश्यादिक ० । ५ । ५१ । ४५ भया—इनको सूर्य
भुक्त राशिसे युक्त किया तो यह ६ । ५ । ५१ । ४५ तात्कालिक रवि भया—इसमें
अयनांश जोड़ना ॥ और रात्रिमें इष्टकाल साधन करे तो राशिमें ६ जोड़ना—फेर सूर्यके
भुक्तांशसे निजोदयको गुणाके ३० भागदेणा लब्ध भुक्तकाल होय इसमें रविकालको
युक्त करणे—फेर सूर्य लग्नांतरालमें राशुदयसे युक्त करणसे पलमय काल स्पष्ट होता है—
फेर ६० भाग देनेसे घटिकात्मक होता है ॥ ३६ ॥

लग्नार्काद्यदिचैकभंशविवरात्स्वीयोदयघ्नाद्विययाप्तिः कालइनात्त
नुर्यदितनुः सूर्योदयात्प्रागसौ ॥ कुंडेभः परिपूरिते सुघटिकामद्भौ
दयास्तेन्यसेत्स्तुत्वाग्नित्रयवायुगानशुभदापूर्णाग्निपंचस्वथ ॥ ३७ ॥

अथेष्टकालसाधने विशेषमाह । लग्नार्काविति । लग्नार्कालग्रसूर्योदयैरेकभेस्तः तदा
अंशविवरात् लग्नार्कयोर्भागांतरात् स्वीयोदयघ्नात् निजराशुदयगुणितात् या वियत्प्या
प्तिः त्रिंशतालब्धः सकालः स्यात् इष्टकालः स्यात् । तत्रापि विशेषमाह । इनात्तनु
रिति । इनात्सूर्यात्तनुर्लग्नं यदितनुः लघुः स्यात्तदासौ इष्टकालः सूर्योदयात् प्राक्पूर्वस्यात् ।
सोपिपद्यत्तौ घटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम् । अथज्ञातकालं यंत्रैर्विनासाधितुं न
शक्यते अतोयंत्राणां मध्ये मुख्यस्य घटीघंत्रस्य स्थापनमाह । कुंडे इति । अंभः परिपूरि

तेउदकपूर्णकुंडेपात्रेघटिकामज्जनक्षमे । कुंडग्रहणमुत्तानपात्रव्युदासार्थं । तस्मात्कुंडरूप
पात्रेउदकपूरितेसुघटिकांपष्टिपलशुद्धान्यसेत्तन्निक्षिपेत् । कस्मिन्सति अर्द्धोदयेअर्द्धा
स्तेच जातेसति । किंत्वास्तुत्वा । प्रार्थनाग्रंथांतरेउक्ता “यंत्राणांमुख्यरूपासिन्नहगानि
मित्तेघटि ॥ दंपत्योः शुभकालात्तिहेतवेभवशोभने ” इति ॥ प्रतिष्ठितायांघटिकायांत
द्रमनफलमाह । साप्रतिष्ठिताघटीअग्नित्रयवायुगानशुभदास्यात् । अग्नित्रयं आग्नेयादि
प्रदक्षिणक्रमेणदिशात्रयं वायुर्वायव्यदिशा इतिदिक्चतुष्टयंप्रतिगतानशुभदा अर्थादन्यादि
गतातत्रैवस्थितावाशुभदास्यात् । तथाचोक्तंग्रंथांतरे “ संस्तुतैवंधटीतीयेयादिशंप्रतिग
च्छति ॥ पूर्वाशादेफलंकुर्यात्स्यितामध्येधनप्रदा ॥ सौभाग्यनिर्धननार्याअपमृत्युरुजान्वि
ता ॥ भर्तृप्रियाचवेश्याचमान्याचित्तसुतान्वित ॥ ” इति एवं गमनफलमुक्त्वा पूर्णताफलमाह
पूर्णाग्निपंचसुआग्नेयादिपंचसुदिक्षुपूर्णाघटीनशुभदा । अर्थादन्यादिक्षुपूर्णाशुभदास्यात्
उक्तंच “ उत्तरेशानपूर्वासुघटीपूर्णाशुभप्रदा ॥ दिक्षुशेषासुकन्यायामग्नेवैधव्यदा
यिनी ” ॥ ३७ ॥

अब इष्टकालका साधनविशेषको कहते हैं-

भा०-यदि लग्न और सूर्य एक राशिका होवे तो लग्न सूर्यके अंशविवरको निजराशयुदयसे
गुणाके ३० तीसका भाग देनेसे इष्ट काल होता है-और सूर्यसे लग्न लघु होय तो यह
इष्ट काल सूर्योदयसे पूर्व होय-और इनको वां ६० साठका भाग देनेसे घटिकात्मक होता
है-इति

अब ज्ञात कालका यंत्र विना साधन नहीं होसकता है
इससे यंत्रोंमें मुख्य घटी यंत्रका स्थापनकालको कहते हैं-

भा०-जलपरितकुण्डमें पष्टि पल शुद्ध घटिको सूर्यके अर्द्धोदयके समयमें और
सूर्यके अर्द्धास्तिकी समयमें रखणी-घटिकी स्तुति करण-भेसे रखी हुई घटी यदि आग्ने-
यादि तीन दिशामें और वायव्यमें चलाजायतो अशुभ होय-अर्थात् और दिशामें वा उसीही-
जगह रही हुई श्रेष्ठ होय-अब पूर्णताका फल कहते हैं ॥ और जो घटी आग्नेयादि पाच ५
दिशामें पूर्ण होयतो शुभनही कर-अर्थात् और दिशामें पूर्ण होयतो शुभकर ॥ ३७ ॥

गोधूलंपदजादिकेशुभकरंपंचांगशुद्धौखेरर्द्धास्तात्परपूर्वतोर्धघटि
कंतत्रेडुमपारिगम् ॥ सोप्रांगंकुजमष्टमंगुरुयमाहःपातमर्कक्रमंजह्या
द्विप्रमुखेऽतिसंकटइदंसद्यौवनाद्येकचित् ॥ ३८ ॥

अबगोधूललग्नमाह । गोधूलमिति । गोधूललग्नं सायंकाललग्नंपदजादिकेही
नजातेशुभकरंप्रोक्तं । नपूर्ववर्णानां क पंचांगशुद्धौ विवाहाक्तपंचांगेअत्रपंचां
गशुद्धिर्मुख्या । तत्रकालप्रमाणाविशेषणद्वारेणह । कर्मभूतंगोधूलं खेःअर्पास्ता

त्सकाशात्प्राक्परतोर्द्धघटिकं अर्द्धघटिकायस्मिन्नित्यर्द्धघटिकं प्राक्पंचदशपलानि परतः
 पंचदशपलानि एवमर्द्धनाडिकमित्यर्थः । अत्रत्याज्यमाह । इहास्मिन्गोधूललग्नपेष्ठा
 ष्टमिदुं चंद्रं जह्यात्त्यजेत् । पुनः किंकिंजह्यादित्याह । सोप्रांगमुग्रहसहितं लंक्रुजं भौम
 मष्टमं गुरुयमाहः गुरुशनिदिनम् पातं महापातं सिद्धांतं गम्यम् अर्कक्रमं सूर्यसंक्रांतिं ज
 ह्यात् अन्येदोपानत्याज्याइत्यर्थः । अत्रगुरुयमाहस्त्यक्तंतदोपोपलं भाद्रुदिनेसूर्या
 स्तात्प्रागूयामार्द्धपरतोयमघंटः । शनिदिनेअस्तमयात्प्राक्परतश्चकुलिकौ ॥ “ मार्तंडो
 दयतः स्मृतादिनपतेर्यामार्द्धनाथाग्रहामार्तंडात्मजभोगउत्तरलवस्तज्जैःशुभेकर्मणि ।
 त्याज्योसौकुलिकोयसूर्यादिवसोदानैश्चशक्रार्कादिग्वस्वांगाब्धियमैः स्मृतः कुरहितै
 रात्रौतुतिथ्यंशकैः” इति । त्याज्योसौकुलिकइत्यनेनशनौअस्तात्प्राक्कुलिकोभवति ।
 इनादौकुलिकंदिवेत्यादिव्येकंतत्रिशिन्यायेनअस्तात्परतोपिकुलिकोभवति । इतिहेतो
 गुरुशनिवारौनिदितौ । अथविप्रादीनामपिक्वचित्कार्यविशेषेणगोरजप्रवृत्तिमाह । विप्र
 मुखेति संकटइदं सद्योवनाद्येकचिदिति । यौवनाद्येअतिसंकटेप्राप्तेसतिकचिच्छप्रशुद्धच
 इदंगोधूलंविप्रमुखेविप्रभृतिवर्णत्रयेसतशुभंस्यात् । अन्यथानेत्यर्थसिद्धम् । तदुक्तंज्य
 तिनिबंधे “ घटीलग्रंघदानास्तितदागोधूलिकंस्मृतम् ॥ शूद्रादीनांबुधाः प्राहुर्नद्विजानां
 कदाचन ॥ लग्नशुद्धिदानस्याद्यौवनेसमुपस्थिते ॥ तदातैः सर्ववर्णानांलग्नगोधूलिकं
 स्मृतम् ” इति ॥ ३८ ॥

अब गोधूललग्नको कहते हैं ॥

भा०-सायंकालीन गोधूललग्न शूद्रादिकोंके शुभ करता है-ब्राह्मणादिकोंके अशुभ
 होता है-गोधूलमें पंचांगशुद्धिको देखणी चाहिये-सूर्यास्तसमयके १५ पलों पूर्वकी और
 १५ पलों पीछेकी ऐसे अर्द्धघटीमें गोधूलकाल होता है-

अब गोधूललग्नमें त्याज्योंको कहते हैं ॥

भा०-गोधूलमें चंद्रमा लग्नसे ६ । ८ छटे वा आठमें त्याज्य है-और लग्नमें पापग्रह
 त्याज्य है-और आठमें भौम त्याज्य है-और गुरुवार और शनिवार त्याज्य हैं-और पात
 और सूर्यसंक्रांति त्याज्य हैं ॥ और दोष गोधूलमें त्याज्य नहीं है ॥ और गुरुवारके दिन
 सूर्यास्तेके पहिले यामार्द्ध होता है-और पीछे यमघंट होता है-और शनिके दिन सूर्यास्तसे
 पूर्व कुलिक होता है-और पीछेकी कुलिक होता है जिससे गुरुवार और शनिवार त्याज्य
 हैं-और कन्याके यौवनादिकके कष्टमें लग्नशुद्धि नहीं होयतो ब्राह्मणादिक वर्णत्रयोंके
 गोधूल शुभ होता है ॥ ३८ ॥

वेदीप्राक्प्रवणाचतुर्वरकराहस्तोच्छ्रिताग्न्यस्यदोर्जादिर्द्वित्रियुगांगु
 लैरपचितासोक्तावहिर्वामतः ॥ यस्यांगयददोऽग्निनो गदितभेकुर्या
 दिहेदोर्बलं लोक्ष्यंतु विवाहतरुयारि नवाह्निप्राङ्कुर्यादिदम् ॥ ३९ ॥

अथोद्गाहवेदिकालक्षणमाह । वेदीति । प्राक्प्रवणापूर्वनिम्ना चतुर्वरकराचतुर्भिर्रकरैःप्रमिता वरोवैवाहाः हस्तोच्छ्रिताहस्तप्रमाणेनोन्नता इयमग्न्यस्यब्राह्मणस्यप्रोक्ता सावेदीदीर्जादेः क्षत्रियादेः क्रमेणाद्वित्रियुगांगुलैः अपचिताहीना क्षत्रियस्यद्वयंगुल न्यूना वैश्यस्यऽपंगुलोना शूद्रस्यचतुरंगुलोनाच । साककार्येत्याह । वहिर्वामतइति । गृहाद्बहिर्वाभामगे । अंगुलप्रमाणंमार्कंडेयपुराणेउक्तं “ परमाणुः परंसूक्ष्मंत्रसरेणुर्म हीरजः॥बालाग्रंचैवलिखाचयूकाचाथयवोदरम्॥क्रमादष्टगुणानाहुयवानामष्टतोगुलम् ॥ पडंगुलंपदंतत्रवितस्तिर्द्विपदंसृता ॥ द्विवितस्तीतथाहस्तोमार्कंडेयमुनीरितः ” ॥ आगमांत्ररेपि “ कर्तुर्दीक्षणहस्तस्यमध्यगांगुलिपर्वणः । मध्यमादैर्घ्यमानेनमात्रां गुलमितीरितम्” इति ॥ अन्यत्रोक्तं “ यत्किंचित्पौरुषायामंविभज्यदशशापुनः । एकंद्वादशभागंतुकृत्वातेष्वेकमंगुलम् ॥ देहलब्धांगुलंनामजानीयात्तस्यतत्पुनः ॥ महा मानांगुलिरितिमात्रांगुलिरिहोदिता ॥ प्रासादादीनितेनैवकुर्यान्मानांत्ररेणवा ॥ वेदिका दीनिशिधिकारयादीनांविधिंपुनः” इत्यादि । अत्रवरकरग्रहणंतस्यहोमकर्तृत्वात्ताननुक न्यायाअपिलाजाहुतौकर्तृत्वमस्तितत्करप्रमाणंकित्रोक्तं । सत्यं । अल्पावकाशस्थलेकन्या करप्रमाणमप्यंगीक्रियते तथाचोक्तंदेवयजनदीपिकायाम् “ स्वल्पावकाशनिलयेहीन मानंसमाश्रयेत्” इति । अथनानाविधकर्मणामंगंकास्मिन्नक्षत्रेकर्तव्यमित्याह । यस्यंग मिति । यस्यकर्मणः यत्तुअंगमदइदमंगमंगिनोमुख्यस्यगदितभेउक्तनक्षत्रेकुर्यात् । इहास्मिन्नंगभूतेकर्मणि इंदोर्वलंनालोक्यनविचारणीयम् । तत्रविशेषमाह । विवाहतः। विवाहदिनात्प्राक्त्रयरिनवाहितृतीयपष्ठनवमेद्विइदमंगंविवाहांगंनकुर्यात् । विवाहां गानियथा । दलनंकंडनंचैवव्यंजनमोदकादिच । यवारमंडपोवेदीकुंकुमंवर्णकं तथा ” । इति ॥ ३९ ॥

अब विवाहके वेदीका लक्षणको कहते हैं ॥

भा०-परके बाहरवामभागमें परके चार हातकी चतुरस्रा और एक हात ऊंचा और पूर्वमें ढालवाली वेदी करणी ब्राह्मणके ॥ और क्षत्रियके पूर्वोक्त वेदी दो अंगुलहीन करणी ॥ और वैश्यके तीन अंगुल न्यून करणी ॥ और शूद्रके चार अंगुल न्यून करणी-और जिस कर्मका जो अंग करणी सो अंगीके नक्षत्रमें करणी-और अंगमें चंद्रबल नहीं देखना॥और विवाहके अंग विवाहदिनसे पूर्व ३ । ६ । ९ इन दिनोंमें नहीं करणी-जैसे विवाहके अंग मण्डपकरणादिक हैं-और विवाह अंगी है ऐसे अंगांगिभाव सर्वत्र समझना चाहिये ॥ ३९ ॥

लग्नादिष्टि १६दिनांततःसममुनी ७पवं६के९द्युपूर्ध्वत्वयुग्वस्त्रेमास्य पिहायनेशरमिताद्रपात्परंस्वेच्छया ॥ वेफामार्गसितेजगुःश्रुतियु गोद्गाहर्क्षचित्राश्विनीज्येष्थानवमंदिरेनिशिवधूसंवेशमंगेस्थिरे१०

अयत्क्रमप्रारंभधूमवेशमाह । लग्नादिति । लग्नाद्विवाहतः सकाशात् अष्टिदिनांततः

षोडशदिनमध्ये सममुनीष्वंकेपुष्टुपुषस्त्रेषु समाः समसंख्याकाः मुनिःसप्तमः इषुः
 पंचमः अंकोनवमः एषुष्टुपुदिवसेषु अतर्द्ध्वपोडशदिनादूर्ध्वं अयुग्धस्त्रेविषमदिने
 मास्यपि विषमेहायनेवर्षे वधूसंप्रवेशंजगुरुचुः । एतदुक्तंभवति । षोडशदिनमध्येसमा
 दिपुदिनेपुकर्तव्यः षोडशदिनातिक्रमेमासपर्यंतंविषमदिनेवधूप्रवेशः कार्यः । प्रथम
 मासातिक्रमेवर्षपर्यंतंविषमेमासिकर्तव्यः तदाविषमदिननियमोनास्ति । एवंप्रथमेवर्षे
 अतिक्रांतेपंचमवर्षपर्यंतंविषमेवर्षेकर्तव्यः तदाविषममासिनियमोनास्ति । अथविलं
 वितंवधूप्रवेशनंकस्मिन्मासपक्षेकर्तव्यमित्याह । वैफामार्गसिते वैवैशाखः फाल्गुनः
 मार्गोमार्गशीर्षः एपांसितः शुक्लपक्षः तस्मिन् । कैः श्रुतियुगोद्गाहर्क्षचित्राश्विनीज्येष्ठाः
 श्रुतियुगंश्रवणधनिष्ठे उद्गाहर्क्षाणिविवाहनक्षत्राणिपूर्वोक्तानि चित्राश्विनीप्रसिद्धे ईज्येष्ठा
 पुष्यः तैः । अनवमंदिरेजीर्णगृहे “नवीनमंदिरेकन्यांनवोढानप्रवेशयेत्” इतिनिषेधादनवमं
 दिरइत्युक्तम् । उक्तंच “वधूप्रवेशनंकार्यंपंचमेसप्तमेदिने ॥ नवमेचशुभेवारेसुलग्नेशशिनी
 चले” इति । नारदः “ आरभ्योद्गाहदिवसात्षष्ठेवाप्यष्टमेदिने । वधूप्रवेशः संपत्त्यै
 दशमेयसमेदिने” इति । संग्रहे “ विवाहमारभ्यवधूप्रवेशोयुग्मेतथाषोडशवासरांतात् ।
 तदूर्ध्वमब्देयुजिपंचमांतादतःपरस्तान्नियमोनचास्ति ” ॥ वृद्धनारदः “ समेवर्षेसमे
 मासियादिनारीगृहंविशेत् ॥ आयुष्यंहरतेभर्तुःसानारीमरणंजतेत् ” ॥ भास्करव्यवहारे
 “रात्रौविवाहभेशस्तः सन्मुहूर्तेस्थिरोदये ॥ वधूप्रवेशो नैवात्रप्रतिशुद्धाद्रयंविदुः ॥ ऋक्षै
 वैवाहिकैः शुद्धैर्दपत्योश्चशुभप्रदम् ॥ वधूप्रवेशनंकार्यंपंचमेह्यकृतंयदि ॥ मार्गफाल्गुनव
 शाखेशुक्लपक्षेशुभेदिने ॥ मूलपुष्यमृदुस्वातीस्थिराश्विश्रुतिवासरे ॥ पितृभेचकरेनारीप्रवि
 द्यापुत्रिणीभवेत् ” इति ॥ ४० ॥

अब वधूप्रवेशका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—यदि विवाहसे १६ सोले दिनोंमें जो वधूप्रवेश करै तो समदिनोंमें वा इन्हों दि-
 नोंमें ७ । ५ । ९ करणा—और जो १६ दिनोंके उपर करै तो विषमदिनमें और विषममासमें
 और विषमवर्षमें करणा ॥ और पांच ५ वर्षके बाद करे तो अपनी इच्छा होय जवही
 करणा ॥ अब विलंबित वधूप्रवेशके कालको कहते हैं ॥ वैशाख—फाल्गुन—मार्गशीर्ष—इ-
 न्हों मासोंके शुक्लपक्षमें और श्रवण—धनिष्ठा—विवाहनक्षत्र—चि० अश्विनी—पुष्य इन्हों नक्ष-
 त्रोंमें—और रात्रिमें—आर स्थिरलग्नमें काल निकलनेके बाद इन मुहूर्तमें वधूप्रवेश श्रेष्ठ
 होताहै ॥ ४० ॥

उद्गाहात्प्रथमेशुचौयदिवसेद्भर्तुर्गृहेकन्यकाहन्यात्तज्जननींक्षयेनि
 जतनुंज्येष्टेपतिज्येष्टकम् ॥ पौषेचश्वशुरंपतिंचमलिनेचैत्रेस्वपित्रा
 लयेतिष्टंतीपितरंनिहंतिनभयंतेपामभावेभवेत् ॥ ४१ ॥

इदानीं प्रथमापाढादौ भर्त्रादिगृहेवासनिषेधमाह । उद्वाहादिति । उद्वाहाद्विवाहादुपरिप्रथमेशुचौ आपाढेकन्यायदिभर्तृगृहेवसेत्तदा तज्जननी तस्य भर्तृजननीं हन्यात् इत्यादिसुगमम् ॥ ४१ ॥

अब मासफलको कहते हैं ॥

भा०-विवाहसे प्रथम आसाढमें जो कन्या पतिके घरमें रहे तो पतिकी माताका नाश होय ॥ ऐसेही क्षयमासमें रहेतो कन्या आपहीज मरै-और ज्येष्ठमासमें रहे तो पतिका बड़ा भाई मरै-और पौषमें कन्याका श्वशुर मरै-और मलमासमें पतिके घरमें रहे तो कन्याका पति मरै ॥ और चैत्रमासमें कन्या पिताके घरमें रहे तो कन्याका पिताकी मृत्यु होय ॥ और पूर्वोक्तमासोंके विना अन्यमासोंमें मय नहीं होय ॥ ४१ ॥

शूद्रांत्येषु पुनर्भवापरिणयः प्रोक्तो विवाहोक्तभैर्नालोक्यंतिथिमासवेधभृगुजेज्यास्तादित्तार्कभात् ॥ त्रिज्यक्षेपुमृतिर्धनं मृतिमृतीपुत्रा मृतिर्दुर्भगं श्रीरौन्नत्यमथोधृती १८श १२कृत ४तत्त्व २५क्षेत्ययः साभिजित् ॥ ४२ ॥

अथ पुनर्भवाविवाहमाह । शूद्रांत्येष्विति । शूद्राः प्रसिद्धाः अन्त्याः रजकादयः तेषु पुनर्भवापरिणयः प्रोक्तः । कैर्विवाहोक्तभैः स्पष्टं तत्र पुनर्भवापरिणयेतिथिमासवेधभृगुशुक्रास्तादिनालोक्यं स्पष्टम् । तथाचोक्तं ज्योतिर्निबन्धे “ नशुक्रास्तादिकंचित्यंशुद्धिवेधादिकं तथा । पुनर्भवासंवरणेन मासतिथिशोधनम् ” इति । अथ ब्रह्मपट्टनक्षत्रशुद्धिमाह । अर्कभात्सूर्यनक्षत्रात् त्रिज्यक्षेपुत्रिपुनक्षत्रेपुक्रमेण मृतिर्भरणं प्रथमोत्रिके द्वितीयेत्रिकेचनं तृतीयेमृतिः चतुर्थेमृतिः पंचमेषुत्राः षष्ठेत्रिकेमृतिः सप्तमेदुर्भगं अष्टमेलक्ष्मीः नवमेत्रिकेऔन्नत्यं प्रोक्तम् । अथ रुद्रपट्टशुद्धिमाह । अर्कभादित्यनुवर्तते धृतीशकृततत्त्वक्षेपुधृतिरष्टादशं ईशकादशं कृतश्चतुर्थं तत्त्वपंचविंशं एतन्मितेनक्षत्रे अर्कभात् एतन्मिते इत्यर्थः । तत्रच शुद्धेसाभिजित्गणिते अत्ययो मृत्युः स्यात् । अर्थादन्येषु शुभप्रोक्तमिति ॥ ४२ ॥

अब पुनर्भू विवाहको कहते हैं ॥

भा०-विवाहके नक्षत्रोंमें शूद्रोंके और रजकादिकोंके पुनर्भवाविवाह करणा ॥ और पुनर्भूमं तिथि-मास-वेध-शुक्रास्तगुरु-अस्तादिकोंका विचार नहीं करणा ॥ अथ ब्रह्मपट्टनक्षत्रशुद्धि कहते हैं ॥ सूर्यनक्षत्रसे वर्तमानतक गणके ३ तीनोंमें मरण फल होय, ऐसे द्वात्रिकमें ३ धन होय-फेर ३ त्रिकमें मृति होय-चोथा त्रिकमें मृति-पांचमेत्रिकमें पुत्र होय-फेर छठे त्रिकमें मृति-सातमें त्रिकमें दुर्भग-आठमें त्रिकमें लक्ष्मी होय-नवमें त्रिकमें उन्नति होय अथ रुद्रपट्टशुद्धि कहते हैं ॥ सूर्यनक्षत्रसे अठारहमें और ११ नक्षत्रमें और चोपे नक्षत्रमें-और २५ नक्षत्रमें मृत्यु होय-इसमें अभिजित्शोचो गणना चादिये अर्थात् ओरमें शुभ होय ॥ ४२ ॥

भुक्तायैवसुतामुपोपितनरोदद्याच्चसावित्रिकामारब्धोत्सवकेयदा
जनिमृतीस्यातांस्वगोत्रेकचित् ॥ सांगंतविदधीतवाजमपरैस्मा
दारभेत्पूर्वतोयज्ञोद्वाहनचौलमौजिकमहःसुस्वर्गदिक्त्रिपु ४३

अयनानाविधशास्त्रार्थानाह । भुक्तायेत्यादिना । उपोपितनरः भुक्तायकृतभोजनायैव
सुतांदद्यात् । परमुपोपितनरः भुक्तायैववटवेसावित्रिकांगायत्रींदद्यात् । तदुक्तंज्योतिर्नि
बंधे “भुक्त्वासमुद्गहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणंतया ॥ उपोपितःसुतांदद्यादागतायवरायच”
इति ॥ आरब्धोत्सवकेयदाजनिमृती स्यातांस्वगोत्रेकचित् सांगंतविदधीतवाजमपरै
इति । वाजमंत्रं अपरेअसगोत्रिणोविदधीरन् “ वाजमंत्रंगरुद्राजो वाजंपीयूषमुच्यते ”
इत्यनेकार्थध्वनिमंजर्याम् । शेषंसुगमम् । उक्तंच “विवाहोत्सवयज्ञादावारब्धेसूतकंयदि ।
सांगंतकर्मकुर्वीतअन्नदानादिकंपरैः” इति । अस्मादारभेत्पूर्वतोयज्ञोद्वाहनचौलमौजिक
महःसुस्वर्गदिक्त्रिपु अस्मान्निश्चितदिनात्पूर्वतःप्रथमतः यज्ञोद्वाहनचौलमौजिकमित्ये
तत्कर्मचतुष्टयक्रमात्स्वर्ग २१ दिक् १० त्रि ३ त्रिपु ३ अहःसु आरभेत् यज्ञएकविंश
तिदिनेषु उद्वाहनंविवाहःदिक्षुदशदिनेषु चौलंत्रिपुदिनेषु मौजिकंत्रिपुदिनेष्विति । उ
क्तंच “एकविंशत्यहर्ह्यज्ञे विवाहेदशवासराः । त्र्यहेचूढोपनयने नांदीश्राद्धंविधीयते” ॥
आरंभलक्षणम् । आरंभोवरणंयज्ञे संकल्पोत्रतसत्रयोः । नांदीश्राद्धंविवाहादौ श्राद्धेपाक
परिक्रिया” इति ॥ ४३ ॥

अब नानाविधशास्त्रार्थको कहते हैं ॥

भा०—कन्यादाता उपवास करके भोजन कियाभया वरको कन्या देवै—और गुरु आप
उपवास करके भोजन कियाभया बालकको गायत्रीमंत्रको देवै—उत्सवके प्रारंभ होनेके
चाद अपने गोत्रमें यदि जन्म होय वा मृत्यु होयतो उन सांगकर्मको समाप्त करणा और
पाकको भिन्नगोत्रवालोंसे करणा ॥ और इकवीश २१ दिनोंसे पूर्व यज्ञका प्रारंभ करणा ॥
और विवाहप्रारंभ दशदिन १० पेला करणा—और चौलका प्रारंभ तीनदिनसे पूर्व करणा ॥
और मौजिका तीन ३ दिन पूर्व करणा ॥ ४३ ॥

नोश्राद्धंक्षयदर्शनैत्यकमधीतिंशीतलाप्सुशीतलोदकेषु आर्षुतिंज्ञानं सीमासिंध्वतिपात
मेककुलजाःसव्यातिपातंकचित् ॥ उत्थापावधिमंडपस्यसशरागा
होर्विपट्टेसमेह्युत्थाप्योनगृहोद्भवसहजयोस्तुल्यक्रियाब्दांततः४४

क्षयदर्शनैत्यकंश्राद्धं अधीतिंपठनं शीतलाप्सुशीतलोदकेषु आर्षुतिंज्ञानं सीमासिंध्व
तिपातं सीमाप्रसिद्धा सिंधुर्महानदी “सिंधुर्नदीसमुद्रयोरित्यभिधानात् ” तयोरपिपातः
उल्लंघनं । सव्यातिपातं अपसव्यामित्येतत् एककुलजाःसगोत्रिणःकचिन्नोकुर्युः । किमवधि
मंडपस्यउत्थापनावधि यावन्मंडपोत्थापनंस्यात्तावन्नकुर्यादित्यर्थः । उक्तंच “दर्शश्रा

द्वंद्वयश्राद्धं शीताद्धिःस्नानमेवच । प्राचीनावीतिकरणं नदीसीमातिपातनम् ॥ अन्यच्च “ नित्यश्राद्धमधीर्तिचस्नानंचशिशिरैर्जलैः । सर्पिणानैवकुवारिन् मंडपोत्थापनावधि ॥ ” अथसमंडपोत्थापःकदाकार्यइत्याह । शरारागाहोरिति । शराःपंच अगःसततन्मिताहोर्दिनयोः पंचमेसप्तमे विषष्टेसमेपष्टरहितेसमेद्विसमादिनेउत्थाप्यः । उक्तंच “ मंडपोत्थापनंकार्यं समेतुदिवसेवुधैः ॥ पष्टंचविषमनेष्टं मुक्त्वापंचमसप्तमौ ॥ ” इति । अन्दांतर्वपमध्येगृहोद्गाहोनकर्तव्यौ । सहजयोः एकमातृजयोः पुरुषयोः पुरुषस्त्रियोः समानक्रियासमानंकर्मनकुर्यादित्यर्थः । भिन्नमातृजयोर्नदोषइत्यर्थात्सिद्धम् । अर्थात्भिन्नमातृजयोस्तथासहोद्गाहादिकरणमागतं तद्विन्नकर्तृत्वेभिन्नगृहसतिवेदितव्यं । कर्तृत्वमत्राद्धाधिकारिणःपितुरेवतुविवाहहोमंकर्तुर्वरस्य । तथाचोक्तम् “ एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः । नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयते ॥ ” इति । पुरुषौपुरुषस्त्रियोर्वापृथक्द्वित्वविवक्षयावहुत्वासंभवाच्चबहुत्वम् यद्वापुरुषश्चस्त्रीचतथातयोर्द्वयोः पुरुषयोः स्त्रियोर्वा पुरुषस्त्रियोर्वा । कन्यापुरुषयोर्विवाहविशेषश्चोक्तः “ सोदर्ययोःकन्यकयोः सुतयोरेकवत्सरे ॥ विवाहोनस्मृतस्तज्जैःकन्यकासुतयोःस्मृतः ॥ ” इति । अत्रसंवत्सरभानंमनुजमानेनचैत्रादिफाल्गुनांतवेद्यं । समानक्रियेति द्वयोश्चौलेद्वयोर्ग्रतबंधौद्वयोर्विवाहोवासहजयोरित्यनेनैव एकमातृत्वंसंभवति । उक्तंच ॥ “ नैकास्मिन्वत्सरेकार्योगृहोद्गाहौकदाचन ॥ ४४ ॥

मण्डपका उत्थापनके पूर्व एकगोत्रवाला पुरुषको इतना काम नहीं करणा सोई लिखते हैं।

भा०-ज्ञयश्राद्ध-और दशश्राद्ध-और नित्यश्राद्ध-और पठन-और शीतलजलसे स्नान-और सीमाका उल्लंघन-और महानदीका उल्लंघन-और अपसव्य नहीं करणा ॥ और मण्डपका उत्थापन ५ पांचमे वा ७ सातमे वा छठे ६ दिन बिना समादिनमे करणा-और एकवर्षमे सहोदर भाइयोके समानकर्म एकघरमे नहीं करणा ॥ ४४ ॥

उद्गाहव्रतचूडकेन्ददलतत्संघंतिस्तर्पणंश्राद्धं पिडयुतंमहालयगयापिच्यंविनानाचरेत् ॥ पूर्वसप्तपदीविधेरधिगतेदोषेवरेवामृतेदेयान्यत्रविवाहितापिचवलाद्याविद्ध्योनिर्नचेत् ॥ ४५ ॥

धर्जातराण्याह । उद्गाहव्रतचूडके क्रमेण अन्ददलतत्संघं उद्गाहविवाहेकृतेसति अन्दवर्षपर्यंतं व्रतेव्रतबंधेकृतेसतिदलंअद्धिन्दपण्मासपर्यतामित्यर्थः । चूडकेचोत्तचर्मकृतेसतितत्संघंतस्यदलस्यापिरांघं त्रिमासपर्यतामित्यर्थः । तिलैस्तर्पणंपिडयुतंश्राद्धंचनाचरेत् । किंविना । महालयगयापिच्यंविना महालयःभाद्रपदापरपक्षः गयाप्रसिद्धा पिच्यंमातापिशुभ्यदिनं तत्रयत्श्राद्धंक्रियतेतन्महालयगयापिच्यंतादिना । उक्तंच “ विवाहव्रतचूडासु

वर्षमर्द्धतदर्द्धकम् । अतिलंतर्पणकुर्याच्छ्राद्धं कुर्यादपिण्डकम् ॥ महालयगयाश्राद्धे मातापि
त्रोःक्षयेहनि । कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिण्डदानंयथाविधि” इति ॥ पूर्वमिति । सप्तपदीवि
धेःपूर्वप्रथमतोदोषेअन्धमूकादिकेअवगतेज्ञातेसति वाइत्यथवा वरेमृतेसति कन्याअन्य
त्रदेया । अपिच याकन्याबलाद्विवाहितासापि अन्यत्रदेया । तर्हिकथंचेद्यदिविद्धयो
निर्नस्यात् विद्धायोनिर्नस्याःसातथा पुरुषभुक्तेत्यर्थः । उक्तंचयाज्ञवल्क्येन “महादोषे
सुविज्ञाते पूर्वसप्तपदीविधेः । मरणादौसमुत्पन्ने देयान्यस्मैनदोषभाक् ॥ बलादुद्वाहिता
कन्यादातव्यान्यवरायच ” इति । अन्यच्च “बलादुद्वाहिताकन्यामंत्रैर्यादिनसंस्कृता ॥
अन्यस्मैविधिवद्देयाययाकन्यातथैवसा” इति ॥ महादोषाःकारिकानिवंधेउक्ताः “अंधो
मूकःक्रियाहीनश्चापस्मारीनपुंसकः ॥ दूरस्थःपतितःकुष्ठीदीर्घरोगीवरोनसन्” ॥ अन्ये
पिदोषाउक्ताः “मूर्खनिर्धनदूरस्थशूरमोक्षाभिलाषिणाम् ॥ त्रिगुणाधिकवर्षाणांनदेयाजा
नुकन्यका” इति । पुरुषनपुंसकलक्षणं “यस्याप्सुप्लवतेबीजंहादिमूत्रंचफेनिलम् । पुमान्
स्याल्लक्षणैरेतेर्विपरीतैस्तुपंडकः ॥ अपरीक्ष्यदानेदोषः “अपरीक्ष्यवरंकन्यानिगुणा
यप्रयच्छति ॥ कुलंतस्यैवतच्छोकसंततोविनिर्कृतति” इति ॥ ४५ ॥

भा०-विवाहके बाद एकवर्षतक-और व्रतबंधसे छमहीनोतक-और चौलसे तीन
महीनोतक तिलतर्पण और पिण्डयुत श्राद्ध नहीं करणा-परंतु महालय और गया और
मातापिताका क्षयाहश्राद्धमें दोष नहीं है । और सप्तपदीसे पूर्व वरका अंधमूकादिकदोष
मालुम होजायतो वा वरका मृत्यु होजाय तो कन्याका विवाह दूसरा वरसे करणा-और
बलसे विवाह करेतो पण दूसरेसे विवाह करणा, यदि कन्याके पुरुषका संयोगनहीं भया
होयतो करणा ॥ ४५ ॥

अस्त्रीकैःकुशहेमरौप्यरचिताताम्रीचविप्रादिभिर्भार्यावानिखिलैः
सुवर्णरचिताधर्मायधार्याबुधैः ॥ मंदारार्कदिनेंबुपाग्निफणिभंभद्रा
तिथिश्चेदिहोद्भूतासाविपकन्यकापितनुगौसौम्यौरिपुक्षेत्रगौ ४६ ॥

अथस्त्रीरहितानांविधिमाह । अस्त्रीकैःस्त्रीरहितैः विप्रादिभिःविप्रक्षत्रियविदुशुद्रैः ऋ
मेणकुशहेमरौप्यरचिताताम्रीचभार्याधर्मायधार्या । अयमर्थःविप्रेणकुशरचिताभार्याधर्मा
यधार्या क्षत्रियेणहेमरचिता वैश्येनरौप्यरचिता शुद्रेणताम्रीताम्ररचिताभार्याधार्या । कथं
भूतैर्विप्रादिभिः बुधैःस्वस्वधर्मनिरतैः वाइत्यथवा निखिलैःसर्वैर्विप्रादिभिःसुवर्णरचिता
भार्याधार्या यतस्तयाविनागृहस्यधर्मसाधनंनस्यात् । तथाचोक्तं “अपत्नीकैस्तुधर्मार्थ
कौशीर्हेमीचराजती ॥ ताम्रीविप्रादिभिर्भार्याधार्याहेमीतयाखिलैः ” इति । अथविपक
न्यालक्षणमाह । मंदोति । मंदारार्कदिने शन्यर्कभौमानामन्यतमस्यवासरे अंबुपाग्निफ
णिभं शततारकाकृत्तिकाश्लेषाणामन्यतमंक्षत्रम् भद्रातिथिर्द्वितीयासप्तमी द्वादशी अ
यसामान्यतमा चेरस्यात् तदायोगःस्यात् । इहोद्भूताअत्रयोगेयाकन्याजातासाविपक
न्यका । अययोगांतरमाह । रिपुक्षेत्रगौसौम्यौतनुगौलभ्रगतौचेत्स्याताम् ॥ ४६ ॥

अब स्त्रीरहितके विधि कहते हैं ॥

भा०-जिस ब्राह्मणकी स्त्री नहीं होयतो कुशपत्नी करके कर्म करै-और क्षत्रिय सुवर्णकी पत्नीको बनावै-और वैश्य रूप्यकी स्त्री बनाके कर्म करै-और शूद्र तांबाकी स्त्री करके कर्म करै-अथवा ब्राह्मणादिक सब वर्ण सुवर्णकी स्त्री बनाके कर्मको करै-

अब विपकन्याका लक्षण कहते हैं ॥

भा०-शनि, सूर्य, भौम इन्हों वारोंमेंसे कोई वार होय-और शतभिषा-कृत्तिका-आश्लेषा इन्हों नक्षत्रोंमेंसे कोई नक्षत्र होय-और २ । १२ । ७ इनों तिथियोंमेंसे कोई तिथि होय तब योग होता है-सो इन योगमें कन्याका जन्म होयतो वा विपकन्या होती है और सौम्य दोग ग्रह लग्नमें शत्रुक्षेत्रिया होके होवैतोवी योग होता है-इसमेंवी विपकन्या होती है ॥ ४६ ॥

एकः क्रूर इहोद्भवाप्यथ तनौ सौरि रविः पुत्रगोधर्मस्थो धरणी सुतोयम
परोयोगोपितज्जाविपम् ॥ मूलद्यत्रिपदोद्भवाश्च शुरमह्यंत्यत्रये
तस्त्रियं ज्येष्ठांत्येपतिपूर्वजं द्विपचतुर्थे देवरंहंति च ॥ ४७ ॥

अथयोगान्तरमाह । एकः क्रूर इति । एकः क्रूरः रिपुक्षेत्रगः तनुगश्चेत्स्यात् इमौ द्वौ योगौ इहोद्भवापि विपकन्याका स्यात् । तनौ लग्ने सौरिः शनिः स्यात् । रविः सूर्यः पुत्रगः पंचमगः स्यात् । धरणी सुतो भौमो धर्मस्थो नवमस्यो यदा स्यात् तदा अयमपरो योगः स्यात् । तज्जापिकन्याविपं स्यात् । विपमितियथा विपस्वीकारात् मृत्युर्भवतीति फलं सूचितं तस्मात्परित्याज्येति भावः । अथ मूलजादीनां फलमाह । मूलेति । मूलस्य आद्यत्रिपदोद्भवा प्रथमचरणत्रये जाता कन्याश्च शुरं हंति मारयति । अह्यंत्यत्रये अहिराश्लेषातस्य अंत्यत्रये अंत्यचरणत्रये जाता तस्त्रियं तस्य अशुरस्यास्त्रियं अशुरं हंतीत्यर्थः । ज्येष्ठांत्ये ज्येष्ठायाः च तुर्यचरणे जाता पतिपूर्वजं ज्येष्ठं हंति । द्विपचतुर्थे द्वौ पौपतीयस्य तत् द्विपं विशात्वा तस्य च तुर्यचरणे जाता देवरंहंति अर्थादन्यचरणजा शुभा ॥ ४७ ॥

भा०-और एक क्रूर ग्रह रिपुक्षेत्रका लग्नमें होय तो वा योग होता है १ और लग्नमें शनि होय और सूर्य पांचमें होय तो और मंगल नवमें २ होय तो वा योग होता है-इन्हींमें वा विपकन्या होय ॥ और मूलनक्षत्रके आद्यके ३ तीन पादोंमें कन्या होय तो कन्याका अशुरकी मृत्यु होय-और आश्लेषाके अंत्यके ३ चरणोंमें कन्या होय तो कन्याके पतिकी माताकी मृत्यु होय ॥ और ज्येष्ठाके आद्य पादमें जन्मे तो कन्याके पतिकी ज्येष्ठ भाईकी मृत्यु होय-और विशाखाके अंत्यके पादमें जन्मे तो कन्याका देवकी मृत्यु होय-और एतन्नक्षत्रोंके अन्यचरणोंमें दोग नहीं है- ॥ ४७ ॥

एवं नायुवतेरभाव इह नो दोषो नुरेतत्फलं मां ज्युर्ध्वनवदंतिकेचिदापि

पैत्र्याद्येफलंमूलवत् ॥ नोद्वाहौसहजातयोरुतुपुनोद्वाहाद्गतंनो
पुमुद्वाहात्ख्युद्ग्रहन्नमंगलविधेर्मुंडं त्रिशुभ्येषु ॥ ४८ ॥

एवंमुक्तनक्षत्रचरणजातो नानरः युवतेः स्त्रियः श्वशुरादीन् हन्ति । तथाच गर्गः “मूल
जाश्वशुरं हन्ति सर्पजाचतदंगनां ॥ ज्येष्ठजातुपतिज्येष्ठदेवरंतु द्विदेवते” इति । तथाच कश्यप
पटले “मूलांत्यपादजौ श्रेष्ठौ तथा श्लेषाद्यपादजौ ॥ द्वीशांत्यपादजौ दुष्टौ तथा ज्येष्ठांत्यपाद
जौ” इति । अस्यापवादः । अभावइहनो दोषइति । अभावेतेषां श्वशुरादीनामभावे सति इह
मूलादिजोद्ग्रहनेनो दोषः । केचिदाचार्याः नुः नरस्य मौंज्यूर्ध्वमौंजीबंधनानंतरमेतत्फलं
नवदांति । उक्तंचनारदेन “मूलव्यालभवो दोषो विवाहेय उदाहृतः ॥ समौंजीबंधनादूर्ध्वपुंसां
नैवेतिकेचन” इति । पैत्र्याद्येपिमघाया आद्यचरणेपिमूलवत्फलं स्यादिति केचिद्ब्रूदांति । तथा
चोक्तंचनारदेन “पैत्र्यगंडोद्वाकन्याश्वशुरघ्नीचकेचन” इति । अथ ऋतुत्रयमध्ये किं किं न कर्त
व्यमित्याह । नोद्वाहाविति । सहजातयोः एकोदरसमुत्पन्नयोः पुत्रयोः कन्ययोः कन्यापुत्र
योर्वा उद्वाहौ विवाहौ त्र्युत्पुत्रयश्चते ऋतवश्च त्र्युत्पत्तवः तेषु न कार्यो षण्मासाभ्यंतरे न कार्यो
वित्यर्थः । उक्तंचनारदेन “विवाहश्चैकजन्यानां षण्मासाभ्यांतरेयादि ॥ असंशयं त्रिभिर्ब
र्षैस्तत्रैकाविधवा भवेत्” इति ॥ नोद्वाहाद्गतमिति । उद्वाहात्त्र्युत्पुत्रतमौंजीनकार्या ।
तथाचोक्तंचनारदेन “पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ॥ नतयोर्न तमुद्वाहान्मंगलेनान्यमंग
लम्” इति । नोपुमुद्वाहात्ख्युद्ग्रहनामिति । पुमुद्वाहात्पुरुषविवाहात्त्र्युत्पुत्रुद्ग्रहन्नं क
न्याविवाहः नोकार्यः । तथाच कात्यायनः “पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये” इति ।
नमंगलविधेर्मुंडमिति । मंगलविधेः विवाहात्त्र्युत्पुत्रमुंडनंचौलं प्रतवानकार्यम् । अत्र
कात्यायनः “कुले ऋतुत्रयादर्वाङ्मंडनान्न तु मुंडनम्” इति । त्रिशुभ्येषुनेति । एषु त्र्यु
तुपुत्रिशुभिनकार्या त्रयाणां शुभानां समाहारस्त्रिशुभी मंगलत्रयमितियावत् “नकुर्त्यान्मं
गलत्रयमि”तिवचनात् ॥ ४८ ॥

भा०-ऐसै उक्त नक्षत्रके चरणोंमें नरका जन्म होय तो नरके श्वशुरादिकोंका मृत्यु
होय ॥ और जो श्वशुरादिक नही होय तो दोष नही होय और पुरुषके मौंजी बंधनके वाद
फल होता नही-और मघाके आद्य चरणमें मूलवत् फल होवेइ-और सहोदर भायोंके
और सहोदर कन्याओंके और सहोदर कन्या पुत्रके छ ६ महीनोंमें विवाह नही करना ॥
और विवाहहोणे पिछे छमहीनोंमें उपवीत नही करना-और पुत्रविवाहके बाद ६ महीनो-
में कन्याका विवाह नही करना-और विवाहके बाद ६ महीनोंतक चौल वा व्रत नही करना-
और छमहीनोंमें तीन मंगल नही करना- ॥ ४८ ॥

नोज्येष्ठाल्लघुकालरुद्धतऋतेकात्यायनोमुंडनंचौलंप्राहनमेखलेत्यु
भयतः कार्याविवाहादियम् ॥ भेदेऽदस्यचसंकटेवितनुयात्पूर्वो
दितंमंगलंवेदाहांतरितेदिनव्यवहितेनद्यानगेनापिवा ॥ ४९ ॥

नोज्येष्टाल्लघ्विति । ज्येष्ठात्मंगलात्विवाहादेरुत्तुपुल्लघुमंगलनोकार्यम् । यद्बहिः
शालायामुक्तं तज्ज्येष्ठमंगलं अन्यल्लघुमंगलं । ज्येष्ठल्लघुलक्षणं सारसमुच्चये “चूडा
केशांतसीमंतविवाहोपनयान्नुधाः ॥ गुरुमंगलमित्याहुस्तदन्यल्लघुमंगलम्” इति तत्रका
र्थमित्यर्थः । कस्मादृतेकालरुद्धतः ऋते कालेन रुद्धं गर्भाधानपुंसवनादितस्मादृते
तेन विनेत्यर्थः । तथा च कात्यायनः “मातृयज्ञक्रियापूर्वज्येष्ठं कृत्वा तु मंगलम् ॥ ऋतुत्रयं
पुनर्यावन्नक्षुर्याल्लघुमंगलम् ॥ लघुवागुरुवाकार्यकार्यनैमित्तिकं यादि” इति ॥ लघुगुरुमं
गलयोर्भिन्नकर्तृत्वेन दोषः । कात्यायनो मुनिः इति प्राह इतीति किं व्रतं मुंडनं चौलमे
वमुंडनं मौंजीविवाहात् उभयतः कार्येति । तथा च तद्वाक्यं “मुंडनंचौलमित्युक्तं व्रतो
द्वाहौ तु मंगलम् ॥ चौलं मुंडनमेवोक्तं वर्जयेद्द्वरणात्परम् ॥ मौंजीचोभयतः कार्यापतो
मौंजीनमुंडनम्” इति । अथ संकटे प्रवृत्तिमाह । भेदेऽब्दस्येति । संकटे देशकालभयादौ
अब्दस्य संवत्सरस्य भेदे पूर्वोदितं मंगलं वितनुयात् विस्तारयेत्कुर्यादित्यर्थः । तथा चो
क्तं संहितासारावल्यां “फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रीद्वाहोपनायने ॥ भेदाद्बदस्य कुर्वीत न ऋतु
त्रयलक्षणम्” इति अथवा वेदाहंतिरिते चतुर्दिनांतरिते काले मंगलं वितनुयात् तथा च स्मृति
सारावल्यां “पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् ॥ पुत्र्यंतरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरयः”
इति । अथवा दिनव्यवहिते एकदिनांतरिते काले मंगलं कुर्वीत । तथा चोक्तं “एकोदरप्रसू
तानामेकास्मिन्वासे रनरः ॥ विवाहं नैव कुर्वीत मंडनोपरि मुंडनम्” इति । अथवा एकाहेपिन
द्यानगनपर्वतेन अंतरिते देशे मंगलं वितनुयात् । ज्योतिर्विषरणे “एकोदरयोर्वरयोरेकदिनो
द्वाहो भवेत्प्राशः ॥ नद्यंतर एकदिने केष्याहुः संकटे च शुभम्” इति शार्ङ्गधरोपि ॥ “नद्यंत
रेपिशुभदं पृथक्शैलस्य रोपतः ॥” इति ॥ ४९ ॥

भा०—और चूडाके शांत सीमंत विवाह यह गुरु मंगलहै—और इनसे अन्य मंगल लघु
मंगलहै ॥ सो गुरु मंगलके बाद छमहीनोतक लघु मंगल नहीं करना—और गर्भाधाना-
दिकांको करणका दोष नहींहै—और कात्यायनमुनि कहतेहैं कि मुण्डन नाम चोलका है
विवाहके बाद छमहीनोतक चोल नहीं करना—और विवाहसे पूर्व और पश्चात् व्रतको
करणमें दोष नहींहै—और संकटमें और वर्षके भेदमें मंगल करणमें दोष नहींहै—और चार-
दिनेके बाद वा एक दिनेके बाद वा नदीका और पहाटका व्यवधान होय तो मंगल
करण— ॥ ४९ ॥

एकाहेपि जनाश्रयांतरइहेदंतरतम्यादुधेयो ज्यनोयमयोनिपिद्धम
नयोरेकत्रकार्यजगुः ॥ नेकस्मैदुहितद्वयंसहजयोनिकोद्रवेकन्यके
दद्यादुद्ग्रहं नमिथोनतनुयात्कुर्यादसंपद्यदः ॥ ५० ॥

एकाहेपिति । अथवा एकाहेपि जनाश्रयांतरमंटांतरमंगलं वितनुयात् “मंडपोखी प्र
नाश्रय” इत्यपरः । उक्तं च ज्योतिर्विषरणे “नप्रतिपिदं लप्रसंभ्रातं संकटे महांति ॥ एकाहे

रसंभवयोरेकाहेभिन्नमंडपकार्यम्” इति । अथेपांपक्षाणांनिर्णयमाह । इहेदमिति । इहा स्मिन्विवाहादिविषये इदंभेदेऽब्दस्येत्याद्युक्तंबुधैस्तारतम्याद्योज्यम् संकटानुरूपंयोज्यमित्यर्थः । अथयमलयोर्विशेषमाह । नोयमयोरिति । यमयोर्थमलयोः इदंनोनिपिद्धम् अनयोर्थमलयोर्मंगलमेकत्रएकवत्सरेएकवारेएकमंडपकार्यमितिमुनयोजगुः । उक्तंच “एकस्मिन्वत्सरेचैववासरेमंडपेतथा । कर्तव्यंमंगलंस्वस्त्रीभ्रात्रोर्यमलजातयोः” इति । रूपादीनांस्त्रीणांपुरुषाणांवायमलजातानामप्येवं तुल्यन्यायत्वात् । यमलयोर्मध्येएकस्यांस्त्रियामेकस्मिन्पुरुषेसतिस्त्रीविवाहंसमाप्यपुरुषविवाहंकुर्यात् । स्त्रीपुरुषयोःसहविवाहकरणस्याघटमानत्वात् । अथप्रत्युद्वाहनिषेधमाह । नैकस्मैइति । एकस्मैवरायदुहितृद्वयमेकोद्भवकन्याद्वयंनदद्यात् । सहजयोः एकोदरसंभवयोर्भ्रात्रोः एकोद्भवेकन्यकेनदद्यात् । तथाभिथः परस्परमुद्ग्रहनंतनुयात् । अत्रापिसंकटेप्रवृत्तिमाह । कुर्यादिति । अदः नैकस्मैइत्याद्युक्तमकर्तव्यंमसंपदिअन्यवधूवरालाभेसतिकुर्यात् । तथाचनारदः “प्रत्युद्वाहो नैवकार्यो नैकस्मिन्दुहितृद्वयम् ॥ नचैकजन्ययोः पुंसोरकजन्येतुकन्यके” इत्यादि ॥ ५० ॥

भा०-अथवा पृथक् मण्डप करके दोंय मंगल करणा-इन विवाहादि विषयोंमें अष्ट-भेदकी तारतम्यसे देखना-और यमलके याने साथ जन्मणेवालोंके एक वर्षमें एकवार-में एक मण्डपमें मंगल करणा ऐसे मुनीलोक कहतेहे-और एक पुरुषको सहोदर दो कन्याओंको नही देना-और सहोदर दो भायोंको सहोदर दो कन्याओंको नही देणा-परस्पर विवाह नही करणा-और दुसरी कन्या और दूसरा वर नही मिलें तो संकटमें यह उक्त विचार नही करणा- ॥ ५० ॥

नोद्वाहंसतिनिश्चयेपिजगदुःपित्रोःसपित्रोःस्त्रियाःसूनोर्भ्रातुरनूढित
स्वसुरसूक्तांतौपितृव्यस्यच ॥ अन्येस्वान्वयजात्ययेपिजनकांवा
स्त्रिसुतान्यात्ययेद्दार्द्धार्द्धिर्दलांतरेविदधतेहेरं वशांत्याकचित् ५१

अथप्रतिकूलनिर्णयमाह । नोद्वाहमिति । निश्चयेपिसतिबुधाः उद्वाहनजगदुः । कस्यांसत्यां पित्रोः असूक्तांतौसत्यां माताचपिताचपितरौतयोः असूनांप्राणानां उक्तांतिः उक्तमणंतस्यांसत्यामित्यर्थः । कयंभूतयोः पित्रोः सपित्रोः पितरौचपितरौचपितरः मातुः पितरौपितुः पितरौइत्यर्थः । तैः सहवर्तमानौसपितरौ तयोः सपित्रोः पुनः कस्यांसत्यां स्त्रियाः असूक्तांतौसत्याम् इदंदितीयविवाहादौज्ञेयम् । एवंसूनोःपुत्रस्य भ्रातुःसहजस्य अनूढितस्वसुः अपरिणीतभगिन्याःपितृव्यस्यपितृभ्रातुः असूक्तांतौसत्याम् । एतदुक्तंभवति पित्रादीनामुक्तानांमध्ये अन्यतमेमृतेसतिविवाहंकुर्यादित्यर्थः । तयावृद्धशौनकः “वरवध्वोःपितामातापितृव्यश्चसहोदरः ॥ एतेपांप्रतिकूलंचेन्महाविघ्नप्रदंभवेत्” ॥ अन्यच्च “पितापितामहश्चैवमाता

चैवपितामही ॥ पितृव्यःस्त्रीसुतोभ्राताभगिनीचाविवाहिता ॥ एभिरेवविपन्नैश्चप्रति
 कूलंबुधैःस्मृतम् ॥ अन्यैरपिविपन्नैश्चकेचिदूचुर्नतद्भवेत्” इति ॥ अयान्येषामतमाह ।
 अन्यइति । अन्येबुधाःस्वान्वयजात्ययेपि स्वकुलजातमर्त्यनाशेपिउद्गाहंनविदधुः ।
 तथाचभृगुः “वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्याचिन्मृतिः॥तदोद्गाहो नैवकार्यःस्वपक्षक्षयदो
 पतः” इति । अंयसंकटेप्रवृत्तिमाह । जनकांबास्त्रीति । जनकश्चअंबाचस्त्रीचसुतश्चअन्य
 श्च अन्यःकुलजःप्रतिकूलाधिकारी एषामत्ययोनाशःमरणमिति यावत् तस्मिन्सति अ
 न्दार्द्धार्द्धदलांतरेहेरंबशांत्यागणेशशांत्याक्चित्संकटेविदधतेबुधाइत्यध्याहारः । एत
 दुक्तंभवति वरस्यवध्वावापितृनाशेअन्दांतरेवर्षांतरे मातृनाशेअर्द्धांतरेषण्मासांतरे स्त्री
 नाशेअर्द्धार्द्धांतरे त्रिमासांतरे।एतद्वितीयादिविवाहेज्ञेयम्।तयापुत्रनाशेअर्द्धांतरेसार्द्धमासां
 तरेअन्यनाशे पितृमातृस्त्रीत्यादिभ्योन्यस्यकुलजस्यनाशे दलांतरेसार्द्धमासस्यार्द्धांतरे
 त्रयोविंशतिदिनांतरेविदधतेइत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अब प्रतिकूलका निर्णय करते हैं-

और जोपिता-पितामह-पितामही-माता-मातामह-मातामही-स्त्री-पुत्र-भ्राता-अविवा-
 हिता भगिनी-पितृव्य-इन्हों उक्त मनुष्योमेंसें कोईकी मृत्यु हो जाणके बाद छ मही-
 नोंमें विवाह नही करणा निश्चय हो जावितो-और केहीक आचार्य कहते हैं कि स्वकुलमें
 ची कोईका मृत्यु होयतो विवाह नही करणा ॥

अब अत्यंत संकष्टमें प्रवृत्ती कहते हैं-

और माताकी मृत्युसे ६ छ-महीनोंमें-स्त्रीकी मृत्युसे ३ तीन महीनोंमें-और
 पुत्रकी मृत्युसेडेढ १॥ महीनामें-और स्वकुलमें कोईकी मृत्यु होनेसे २३ तेवीस दिनोंमें
 गणेशशांति करके विवाह करणा ॥ ५१ ॥

भ्रातुश्चात्मजवद्भयेतिसमयेपित्रोर्मृतेः संशयेनान्येषांप्रतिकूलमाम
 यिविरक्ताराद्रतानामपि ॥ आतुर्यान्मृतनृक्रियानभिभवेनांदीमु
 खंनाचरेन्नोकुर्याज्ज्वरितस्यमंगलमतिव्याध्युद्भवेनिश्चयम् ॥६२॥

अन्यमध्येभ्रातुर्विशेषमाह । भ्रातुश्चात्मजवदिति।भ्रातुर्नाशेपुत्रवत्पुत्रनाशोक्तवज्ज्ञेयं
 सार्द्धमासांतरेकर्तव्यमित्यर्थः । तथाचस्मृतिसारावल्यां “पितुरव्दमिहाशौचंतदर्द्धमा
 नुरेवच॥मासत्रयंतुभार्यायास्तदर्द्धभ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्येषांतुसर्पिडानामाशौचंमाससंमि
 तम्॥तदातुशांतिकंकृत्वाततोलग्नंविधीयते” इति । स्मृत्यंतरेप्युक्तम् “संकटेसमनुप्राप्ते
 याज्ञवल्क्येनयोगिना॥शांतिरुक्तगणेशस्यकृत्वातांशुभमाचरेत् ॥ अकृत्वाशांतिकंयस्तु
 निपेधेस्तदारुणे॥प्रकरांतिशुभंगवाद्भिद्रस्तस्यपदेपदे” इति । ज्योतिःप्रकाशे“प्रतिकू
 लेपिकर्तव्योविवाहोमासमंतरात्॥शांतिविधायगांदस्वावाग्दानादिचरेत्पुनः” ॥ इत्येतस्मै

टायांकन्यकायांपित्रोर्मरणेपिज्ञेयम् । प्रतिकूलेपिप्रतिकूलभावमाह । भयइत्यादि ।
 भयेदुर्भिक्षराजभयेअतिसमयेअतिकालेपित्रोर्मातापित्रोर्मृतेःसंशयेसति अन्येषामातृपि
 तृभ्यामन्येषामृतानांप्रतिकूलनास्ति । तथाचोक्तंज्योतिःसागरे “दुर्भिक्षेराष्ट्रभंगेचपित्रो
 र्वाप्राणसंशये॥प्रौढायामपिकन्यायांनान्यकूलंप्रतीक्षते”इति । विशेषांतरमाह “आमयिवि
 रक्ताराद्रतानामपिप्रतिकूलनास्ति आमयीरोगीदीर्घरोगीतिथावत् । विरक्तोगृहादिपूदा
 सीनः आराद्रतोदूरगतः देशांतरगतइतिथावत् । “आराद्रसमीपयोरि”त्यमरः । एषा
 मपिमृतानांप्रतिकूलनास्ति । तथाचोक्तंस्मृत्यंतरे “दीर्घरोगाभिभूतस्यदूरदेशेस्थित
 स्यच ॥ उदासवर्तिनश्चैवप्रतिकूलंनविद्यते” इति । अथान्यानपिशास्त्रार्थानाह ।
 आतुर्यादिति । तुर्यश्चतुर्थःपुरुषः मूलपुरुषाच्चतुर्थइत्यर्थः । तंमर्यादीकृत्यमृतस्य
 नरस्यक्रियायाअनभिभवेअभविषतिकाचित्कारणांतरात्क्रियायामकृतप्रधानांदीमुखनाच
 रत् एतत्स्वगोत्रविषयम् । तथाचमेधातिथिः “ प्रतकर्माण्यनिर्वृत्यचरेन्नाभ्युदयक्रियाः॥
 आचतुर्थततः पुंसिपंचमेतुशुभंभवेत्”इति । नोक्तुर्यादिति । ज्वरितस्यमंगलंनोक्तुर्यात् । त
 थाचगर्गः “ ज्वरस्योत्पादनंयस्यशुभंतस्यनकारयेत् । दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थोधर्मस
 माचरेत्॥ ” इति । अतीति । अतिव्याध्युद्भवेकस्यचित्कुलजस्यशरीरेअतिदारुणज्व
 रोत्पत्तौ निश्चयंनोक्तुर्यात्प्रतिकूलभीत्या “ रोगःपाप्माज्वरोव्याधिर्विकारोदुःखमामये”
 इत्यादिवाग्भट्टेज्वरपर्यायनामानि । तथाचगर्गः “ केचिदूचुर्गृहस्थस्यकस्यचिद्दारुणो
 ज्वरः । तावन्मंगलकार्यंचनकार्यंनिश्चितंबुधैः” इति ॥ ५२ ॥

भा०-ओर भाईकी मृत्यु होवे तो पुत्रवत् करणा अर्थात् डेढ १ ॥ महीनामें विवाह
 करणा-ओर दुर्भिक्षमें काल व्यतिक्रममें माता पिताके मरणका संशयमें दूसरोंके मरणका
 प्रतिबंधक नहीं होय-ओर रोगी विरक्त दूरदेशगत इन्होंके मरणकोभी प्रतिकूल नहीं
 होय-ओर मूलपुरुषसे चार पुरुषतक कोई मरजाय और कारणांतरसे उनकी क्रिया न
 होयतो नांदीमुखको नहीं करणा-ओर ज्वरशालेके मंगल नहीं करणा-ओर स्वकुलमें
 कोई असाध्य व्याधिवाला होय तो भी मंगल नहीं करणा ॥ ५२ ॥

चेत्स्यात्सूतकमुक्तपूर्वसमयेनारब्धकार्येषुधः कूप्मांडीघृतहोमतो
 हिजननाशौचेकचित्कारयेत् ॥ सिंहेज्येनशुभंहितंहरिलवोर्ध्वगौ
 तमीदक्षिणेजाह्नव्युत्तरतःकचिद्धितमजेकैतोस्रभीत्यादिषु ॥५३॥

अयमहत्संकटसतिवृद्धिसूतकेकर्मार्हतामाह । चेत्स्यादिति । उक्तपूर्वसमये यज्ञोद्गा
 इनचौलमौजिकमित्यत्रोक्तेपूर्वकाले अनारब्धकार्येषुसतिकर्मणिअनारब्धेसति संकटेचया
 तेसति कूप्मांडीघृतहोमतः कूप्मांडीभिर्गृह्णादेवदेवदेहनमित्यादितिसृभिर्क्राग्भिर्भृतहोमःकू
 प्मांडीघृतहोमः तेनजननाशौचेदशाहतःजन्मदशाहमध्येकर्मआचरेत् कूप्मांडीघृतहोमं
 शास्त्रोक्तंसदक्षिणंकृत्वाकर्मकर्तव्यमित्यर्थः । तदुक्तंस्मृत्यंतरे “ संकटेषमनुभाते सूतकेस

चैवपितामही ॥ पितृव्यःस्त्रीसुतोभ्राताभगिनीचाविवाहिता ॥ एभिरेवविपन्नैश्चप्रति
 कूलंबुधैःस्मृतम् ॥ अन्यैरपिविपन्नैश्चकेचिदुचुर्नतद्भवेत्” इति ॥ अथान्येषामतमाह ।
 अन्यइति । अन्येबुधाःस्वान्वयजात्ययोपि स्वकुलजातमर्त्यनाशेपितृद्वान्विदधुः ।
 तथाचभृगुः “वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्याचिन्मृतिः॥तदोद्वाहोनेवकार्यःस्वपक्षक्षयदो-
 पतः” इति । अथसंकटेप्रवृत्तिमाह । जनकांवास्तीति । जनकश्चअंवाचस्त्रीचसुतश्चअन्य
 श्च अन्यःकुलजःप्रतिकूलाधिकारी एषामत्ययोनाशःमरणमितियावत् तस्मिन्सति अ-
 न्दार्धाद्द्विदलांतरेद्वैवशांत्यागणेशशांत्याकचित्संकटेविदधतेबुधाइत्यध्याहारः । एत-
 दुक्तंभवति वरस्यवध्वावापितृनाशेअन्दांतरेवर्षांतरे मातृनाशेअर्द्धांतरेपणमासांतरे स्त्री
 नाशेअर्द्धांतरे त्रिमासांतरे । एतद्वितीयादिविवाहेज्ञेयम् । तथापुत्रनाशेअर्द्धांतरेसार्द्धमासां-
 तरेअन्यनाशे पितृमातृस्त्रीत्यादिभ्योन्यस्यकुलजस्यनाशे दलांतरेसार्द्धमासस्यार्द्धांतरे
 त्रयोऽंति ॥ इति ॥ तथाचमग्नर्थः ॥ ५१ ॥

दिकर्माणि सिंहसंस्थेनदुष्यति ” इति निर्णय करते हैं-

द्वयोर्गोदाजाह्नव्योर्मध्येसंकटेपशुभनआचरोदाता-
 रेतरे भागीरथ्याश्चदक्षिणे । विवाहादिनकुर्वीत सिंहसंस्थेचवाक्पेता-
 तिसंकटेप्रवृत्तिमाह । अजेति । अस्त्रभीत्यादिपुरजोभयादिपुत्रस्तु अन्तःगोदाजान्हव्य-
 र्मध्ये हरिलवाद्भूर्ध्वसिंहेज्येसति अजेभेपेइनेसूर्येसतिशुभमाचरेत् अजेइनेइत्येतद्विवाह
 विषयमस्त्रभीत्यादिष्वित्यनेनपदेनलक्ष्यते । तथाचशौनकः “ भेपस्येदिवसकरोसिंहस्ये
 वज्रपाणिसचिवेच । यस्याःपरिणयनमसौसाध्वीसुखसंपदोपेता ” इति । व्रतबंधस्तु
 मीनगेसूर्येसति चैत्रेकर्तव्यइतिग्रंथकृताप्रागेवोक्तम् अनिमिपरविमधौकार्यमिति । तथा
 चमौंजीपटले “जन्मभादपृगेसिंहेनीचेवाशत्रुगेगुरौ । मोंजीबंधःशुभःप्रोक्तश्चैत्रेमीनगतेर-
 वौ ” ॥ अथवा इनेइज्येतत्पदंसर्वशुभसाधारणविषयम् । तथाचशौनकः “ सिंहस्येदेव
 गुरौभेपस्थोयदिभवेत्सहस्रांशुः । मंगलकार्यंक्रुर्यादितिनारदपराशरौवदतः ” इति ।
 अस्त्रभीत्यादिष्वित्यत्रादिशब्देन वृद्धपितृमरणशंकायां कर्त्रतराभावाद्यतिसंकटेज्ञे-
 यम् ॥ ५३ ॥

अब महत् संकट होणेसे वृद्धि सूतकमें कर्मयोग्यताको कहते हैं-

भा०-उक्त पूर्व समयमें कार्यका प्रारंभ तो होवे नहीं और संकट प्राप्त हो जावे तो
 कृष्णांडी ऋचाओंसे घृतका होम करके जन्मका आशौच होवे तो भी कर्मकरणा-अब सिं-
 हके गुरुमें मंगल करणेका निषेध करते हैं ॥ सिंह राशिका गुरु होयतो शुभ कर्म नहीं
 करणा-और अतिसंकट होयतो सिंहका नवांशको छोडके गौतमी नदीके दक्षिणमें और
 गंगाके उत्तरमें शुभ कर्म करणा-और रजोभयादिकमें सिंहके नवांश विना मेषका सूर्य
 होय तो सिंहका गुरुमें वा गोदा जान्हवीके बीचमें शुभकर्म होवें ॥ ५३ ॥

ढायांकन्यकायांपित्रोर्मरणेपिज्ञेयम् । प्रतिकूलेपिप्रतिकूलाभावमाह । भयइत्यादि ।
 भयेदुर्भिक्षराजभयेअतिसमयेअतिकालेपित्रोर्मातापित्रोर्मृतेःसंशयेसति अन्येषामात्रुपि
 तृभ्यामन्येषामृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंज्योतिःसागरे “दुर्भिक्षराष्ट्रभंगेचपित्रो
 र्वाप्राणसंशये॥प्रौढायामपिकन्यायांनान्यकूलंप्रतीक्षते”इति । विशेषांतरमाह“आमयिवि
 रक्ताराद्रतानामपिप्रतिकूलंनास्ति आमयीरोगीदीर्घरोगीतियावत् । विरक्तोगृहादिपूदा
 सीनः आराद्रतोदूरगतः देशांतरगतइतियावत् । “आराद्रसमीपयोरि”त्यमरः । एषा
 मपिमृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंस्मृत्यंतरे “दीर्घरोगाभिभूतस्यदूरदेशेस्थित
 स्यच ॥ उदासवर्तिनश्चैवप्रतिकूलंनविद्यते” इति । अथान्यानपिशास्त्रार्थानाह ।
 आतुर्यादिति । तुर्यश्चतुर्थःपुरुषः मूलपुरुषाच्चतुर्थइत्यर्थः । तंमर्यादीकृत्यमृतस्य
 नरस्यक्रियायाअनभिभवेअभावेसतिकचित्कारणंतरात्क्रियायाम्कृताश्रानांदीमुखनाच
 रेत् एतत्स्वगोत्रविषयम् । तथाचमेधातिथिः “ प्रेतकर्माण् । नामराशेःप्रधानत्वं जन्म ॥
 आचतुर्थततः पुंसिपंचमेतुशुभंभवेत्”इति । ज्ञोक्त्वाधूतेज्वरोदये । मन्त्रेपुनर्भूवरणेनामरः ।
 याचगर्गः “ ज्ञहृत्स्योत्पादनंयस्सगर्ग्ययात्रादौग्रहगोचरे । जन्मराशेःप्रधानत्वंनामराशि
 माचरेत् ॥ ५४ ॥ ” इति ॥ अथवधूवरयोर्मध्येएकस्यजन्मक्षज्ञातमेकस्य नज्ञातंतदाशुद्धिमेल
 दिकंकथमवलोकनीयमित्याह । वधूपुरुषयोरिति । वधूपुरुषयोर्मध्येचेद्यदिएकस्यजन्म
 क्षज्ञातमेकस्यनज्ञातंतदाइतःज्ञातात् जन्मक्षादिकस्यशुद्धिविलोक्यतयोर्वधूवरयोर्नामक्ष
 योर्मेलकोवर्णवश्यादिकःपूर्वोक्तोविलोक्यः । अर्थाद्वयोरान्यज्ञानेनामक्षादिवसर्वविलो
 क्यम् । तथाचशाङ्गधरः “ विवाहघटनंचैव लग्नजग्रहजंबलम् । नामभाञ्चितयेत्सर्व
 जन्मनज्ञायतेयदा” ॥ ५४ ॥

अब नामराशि जन्मराशिका निर्णय करते हैं-

भा०-देशप्रवेशमें-ग्रामप्रवेशमें-गृहप्रवेशमें-ज्वरमें-व्यवहारमें-द्यूतमें-दानोंमें-मंत्रमें-भे-
 लनमें-नोकरीमें-राजसेवामें-काकिणीके देखनेमें-वर्गशुद्धिमें-संग्राममें पुनर्भूमेहनमें-उक्त-
 कामोंमें नाम राशि देखणी ॥ ओर अन्य विवाहादिकोंमें जन्मराशि देखणी-के बीचमें
 एकका जन्मक्षज्ञात होय और दूसरेका ज्ञात नही होय तो ज्ञातवालेके जन्मक्षसे गुर्वादि
 शुद्धिको देखके फेर वधूवरके नाम राशिसे वर्णादिकको देखना ॥ ५४ ॥

भंनामादिमवर्णतोवकहडाद्युज्यादिवर्णाद्रवौतुल्यावत्रशसौखपौय
 दभिधावह्वचोस्यनामांतिमम् ॥ आर्याद्ब्रह्महनेजनुर्भममलंपट्टस्य
 वंयेजगुर्गेहग्रामनृपाभिपेककृपिमौज्यत्राशनेभूपणे ॥ ५५ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ॥

अब मेलनेके लिये नामके नक्षत्रका ज्ञानको कहते हैं ॥

भा०-अबकहड़शतपदचक्रमें नामके आदिवर्णसँ नक्षत्रको देखना-और नामादि वर्ण संयोगी होयतोबी आद्यवर्णसँ देखना-जैसँ प्रद्युम्नके पकारसँ देखा जाता है-और जिसके बहुत नाम होयतो अत्यं नामसँ देखना ॥ और पुरुषके विवाहमें जन्मनक्षत्रसँ श्रेष्ठ होय-और पट्टबंधनमें और गृह करणमें और प्रवेशमें और ग्रामप्रवेशमें-और राज्याभिषेकमें-और खेति करणमें-और मौजिमें-और अन्नप्राशनमें-और भूषणधारणमें-इन्हों उक्तकार्योंमें जन्मनक्षत्रको देखना शुभ होताहै ॥ ५५ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवानुरामारूपचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोहुरामविरचितायां मातृण्डदक्षिण्यां विवाहप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथाग्न्याधानम् ॥ अग्न्याधानमवादिदारसमयेदायाद्यकालेपरैर्द्वी
शाग्निध्रुवशाक्रपुष्यमृगपौष्णैर्व्यञ्जलग्रांशयोः ॥ जीवेंद्रककुजैः
सुतर्द्धिगुरुकेंद्रस्थैरनस्तंगतैः स्वोच्चेष्टर्क्षगतैः परैरुपचयैर्वित्ताद्यशु
द्धौबुधैः ॥ १ ॥ इत्यग्न्याधानम् ॥

अथाग्न्याधानं वृत्तेनैकेनाह ॥ ॥ अग्न्याधानमिति । अग्रेराधानं बहुभिर्बुधैर्दारकाले अवादि कथितं । चतुर्थी कर्मानंतरं दारकालः परैराचार्यैर्दायाद्यकाले धनविभागकाले अवादि । तथाच वृत्तशते “अग्न्याधानं दायाद्यकाले विधेयं कैश्चित्प्रोक्तं तच्च दायाद्यकाले ” इति ॥ तथाच कात्यायनगृह्ये “आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले एकेषाम् ” इति । एतद्वाप्य कारैरेवं व्यवस्थापितम् अत्रातृमतो दारकाले भ्रातृमतो दायाद्यकाले प्रोक्तमिति । स्मृतिपु क्रुतदारस्याग्निनाविना बहुदोषोद्दश्यते । तथाहि “क्रुतदारो नैवातिष्ठेत्क्षणमप्यग्निनाविना ॥ तिष्ठन्सचेद्द्विजो ब्राह्मणस्तथाच पतितो भवेत् ॥ पितृपाकोपजीवी स्यात्भ्रातृपाकोपजीविकः ॥ ज्ञानाध्ययननिष्ठोवानुदुष्येताग्निनाविना ॥ यो नाग्निमुपसेवेत्तदारान्कामाहतावपि ॥ पारदारीसविज्ञेयः स्वस्त्रीस्वीकरणादपि ॥ यथास्नानं यथासंध्यावेदस्याध्ययनं यथा ॥ तथैवोपासनं दृष्टं न यस्थितिस्तद्विद्योगतः ” इत्यादि । तस्मात्सूत्रकारैः कात्यायनादिभिः दारकाल एव बाहुल्येनोक्तम् । अग्न्याधानं नक्षत्राण्याह । कैः द्वीशाग्निध्रुवशाक्रपुष्यमृगपौष्णैः द्वीशविशाखा आग्निः कृत्तिका ध्रुवाणि व्युत्तरारोहिण्यः शाक्रं ज्येष्ठा पुष्यमृगौ प्रसिद्धौ पौष्णैरेवतीतैः । कयोः व्यञ्जलग्रांशयोः विगताः अञ्जाः याभ्यां तौ व्यञ्जौ तौ च तौ लग्रांशौ च तयोः । अञ्जाः जलचरं राशयः मकरस्य पश्चिमाह्ने कुंभोमीनः कर्कटश्चैते जलचरं राशयः चंद्रोपि जलजः एतैरहितयोर्लग्नवांशयोर्दिव्यः । तथाच वृत्तशते “कर्कटं क्रघटमीनविलग्रेवांशकेन नुगतं तद्यदिपि । लग्ने कुमुदिनीदपि तेवानाशमेति जनि तोपि दुताशः ” इति । कैः जीवेंद्रककुजैः सुतर्द्धिगुरुकैः स्वोच्चेष्टर्क्षगतैः परैरुपचयैर्वित्ताद्यशुद्धौ बुधैः । कुजोभौमः तैः । सुतः पंचमं ऋक्षयत्पचय भवनानि

गुरुर्नवमं केंद्राणि प्रथमचतुर्थसप्तमदशमानि ५, ३, ६, ११, १०, ९, १, ४, ७, १० एतत्स्थानगतैः । कथंभूतैः अनस्तंगतैः सूर्यकिरणैरलुप्तैः । पुनः कथंभूतैः स्वोच्चेष्टैर्गतैः स्वश्चञ्चानिचइष्टाश्चएषामृक्षानिराशयस्तद्वृत्तैः स्वराशयुच्चराशिभिन्नराशिगतैरित्यर्थः । परैरुक्तेभ्योन्यैर्ग्रहैः उपचयैः त्रिपङ्केकादशदशमगैः । कस्यांसत्यां वित्ताद्यशुद्धौ सत्यां वित्तद्वितयिम् आद्यंलघं तयोः शुद्धिः क्रूरराहित्यंतस्यांसत्यां शेषपूर्ववत् प्रायश्चंद्रमित्युक्तमवलोक्यम् । तथाचवृत्तशते “केंद्रक्षीपंचयत्रिकोणभगताः सूर्या रजीवेदवः शेषाश्चोपचयस्यितायदितदाश्रयानमुक्तंशुभम् । चंद्रनैधनगेप्रियेतयुवतिभौमिपुमानष्टमेशेषैर्मृत्युगतैरुजाचसाहितोश्रयाधानकर्ताभवेत् । नोकुर्याद्भुतभुक्परिग्रहमिहक्षमापुत्रजीवेदुभिर्नान्चस्यैर्विजितैरिपोर्भवनगैरस्तंगतैर्वाद्विजैः ” इति । तथाचसंहितासारे । “ अश्रयाधानंनकुर्वीतकार्किनक्रत्रयेविधौ । लग्नगेधनगेपापेतयारंभ्रग्रहान्विते ” इति ॥ १ ॥ इतिस्वकृतमुहूर्तमार्तंडवल्लभायामश्रयाधानप्रकरणम् ॥

अथ अग्न्याधानका मुहूर्तको कहते हैं-

भा०-कईक आचार्य कहते हैं की चतुर्थीकर्मके पश्चात् अग्न्याधान करणा ॥ और के-इक आचार्य कहते हैं की दो वा बहुत भाइयोंके धनविभागकालमें करणा-विशाखा-कृ० ध्रुव-ज्येष्ठा-पुष्य-मृग-रेवती-इन्हों नक्षत्रोंमें अग्न्याधान करणा-और इन राशियोंका १० १२ । ४ लग्न होय तो नहीं करणा-और मकरका उत्तरार्द्धमेंची नहीं करणा-और चंद्रमालसमें होय तोवी नहीं करणा-और गुरु चंद्र सूर्य भौम एहग्रह उदय होके वा स्वराशिके होके वा एच्च होके वा मित्रराशिके होके ५ । ३ । ६ । ११ । ९ । १ । ४ । ७ । १० इन्हों स्थानोंमें होय तो श्रेष्ठ होय ॥ और अन्यग्रह ३ । ६ । ११ इन्हों स्थानोंमें होय तो श्रेष्ठ होय-और पले दुजेमें पाप ग्रह नहीं होय तो अग्न्याधान श्रेष्ठ होवे है-

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामारुच्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामकृतायां मार्तण्डदर्शिन्यामग्न्याधानप्रकरणं समाप्तम् ॥

नामक्षाद्विसुतांकदिग्भवत्तोयामःशुभोन्योन्यथातत्कोणेत्यभुवां शुभनिवसतांदोपाःपरेपामलम् ॥ कन्याकार्किंधनुस्तुलाक्रियघटाः कौप्यैडजौयाम्यतोमध्येन्येन्यवसंत्यथेंद्रककुभोवर्गाःस्युरोजस्विनः १

अथगृहप्रकरणंविष्वक्शुस्तावद्गामविचारमाह । नामक्षादिति । नामक्षीत्रामराशेः सकाशात् द्वि०सुतां ५३९दिक१०भव११गतोयामःशुभः स्यात् । अन्यटक्तविपरीतोयामः अन्यया स्यादशुभः स्यादित्यर्थः । तदुक्तंतन्योतिःसागरे । “ एकभेसप्तमेग्रामेवैरंशानिस्त्रिपष्टणे । तुर्पाष्टद्रादशेशेःशेषस्थानेसुखंभवेत् ॥ ” इति । एवंग्रामंशुभाशुभमभिधायेदानींग्रामादिद्विनियममाह । तत्कोणइति । तत्कोणेतस्यग्रामस्यकोणे अंत्यभुवांरजकचर्मकारादीनांनि

वसतां वसतिं कुर्वतां शुभं स्यात् । “ रजकश्चर्मकश्चैव नटो बुरुड एव च ॥ कैवर्तमेदं
 भिह्लाश्च सप्तैतैः अंत्यजाः स्मृताः ” इत्यादीनां ग्रामकोणेशु भंस्थादित्यर्थः । त
 त्कोणे निवसतां परेषां वर्णानामलमत्यर्थदोषाः स्युः । अशुभानि स्युरित्यर्थः । तथा च ज्यो
 तिर्निबन्धे “ भवनपुरग्रामाणां ये कोणास्ते पुनिवसतां दोषः ॥ श्वपचादयोऽत्यजाद्यास्तेष्वे-
 व विवृद्धिमायांति ” एवं जातीनां शुभाशुभादिग्विभागमुक्त्वा राशिपरत्वेनादिशुभसतिमाह ।
 कन्येति । यमाशादितः दक्षिणस्याः सकाशात् क्रमेणाष्टासु दिक्षुकन्या कर्कधनुस्तुलादयो
 राशयो निवसन्ति । अन्ये उर्वरिता मध्ये निवसन्ति । एतदुक्तं भवति अभीष्टग्रामं नवभागं
 परिकल्प्य मध्यभागादक्षिणभागे कन्या वसति कन्याराशिना दक्षिणभागे गृहं नकार्यामित्य-
 र्थः । तथैव नैर्ऋते कर्कटः पश्चिमधनुः वायव्येतुला उत्तरे अजो मेषः ईशान्यां घटः कुंभः
 पूर्वकौपीं वृश्चिकः आग्नेयं अंडजो मीनः निवसति । अन्ये वृषमिथुनसिंहमकरामध्यभागे
 निवसन्ति । एवं राशिपरत्वेनादिङ्नियममुक्त्वा इदानीं वर्गपरत्वेनादिङ्नियममाह ।
 अथेति । इंद्रकुंभः सकाशात् अष्टासु दिक्षु अप्रमुखाः अष्टौ वर्गाः अकचटतपयश-
 वर्गाः इत्येते प्रसिद्धाः आजस्विनो बलवंतः स्युरित्युत्तरहोके नान्वयः ॥ १ ॥

अथ गृहप्रकरणको कहनेकी इच्छा करके प्रथम ग्रामविचार करते हैं

भा०-अपनी राशिसै २।५।१।१०।११ इतना ग्राम होय तो शुभ होय-और इनसे अन्य अशुभ
 है-और गामके कोणमे धोबी मोची नट बुरुड-भोल इत्यादिक नीच लोक रहै तो अच्छा हो
 य॥ और गामके कोणमें ब्राह्मणादिक रहै तो अच्छा नहीं होय-और गामका नव९ भाग करके

ई.	पू.	अ.
उ.	म.	द.
वा.	प.	नै.

यथाक्रमसे दक्षिण दिशासे इन्हों राशियोंके पुरुष ६ । ४ । ९ । १ । ११ ।
 ८ । १२ । न रहै-जैसे कन्या राशिवाला पुरुषको दक्षिणमें नहीं रहणा और
 कर्कवाला नैर्ऋतमें न रहै ऐसे समझलो-और २ । ३ । ५ । १० इन्हों रा-
 शियोंके पुरुषोंको गामके मध्यमे नहीं रहणा-और पूर्व दिशासे लेके अव
 गादि वर्गवाला रहै तो बलवान होय-जैसे अवर्गको पूर्वमे रहणा और क० च० ट० त०
 प० य० श० अग्नि द० नै० प० वा० उ० ई० ऐसैं क्रमसे समझो ॥ १ ॥

अष्टावप्रमुखाः स्वपंचमपराद्विभ्रः स्ववर्गोन्ययुक्तपृः काकिणिका
 गजैर्मिथइमायस्याधिकाः सौर्धदः ॥ श्वेतारक्तकपीतकृष्णवसुधा
 स्वादुःकटुस्तिक्तकाकापायाघृतशोणितान्नमदिरागंधाः शुभाविप्रतः २

अष्टाविति । एतदुक्तं भवति । अथाईडऊइत्यादिकः षोडशक्षरो वर्गः पूर्वस्यां बली
 कादिकः पंचाक्षर आग्नेय्यां चादिको दक्षिणस्यां टादिको नैर्ऋत्यां तादिकः पश्चिमस्यां
 पादिको वायव्यां यादिको उत्तरस्यां शादिक ईशान्यां बली । अयमर्थः । स्वनामादिमाक्ष-
 रात् वर्गज्ञात्वा स्वस्थाने गृहं कार्यमिति भावः । यतः स्वस्वस्थाने प्राणिनो बलवंत इति लोके
 प्रसिद्धम् । किल्लणा वर्गाः स्वपंचमपराः स्वभ्यः पंचमाः पराः वैरिणो येषां ते तथा यथा

अवर्गस्यपंचमस्तवर्गःसोस्यवैरी कवर्गस्यपंचमःपवर्गःसोस्यवैरी एवंसर्वेषांवर्गाणांवैरि-
णोज्ञातव्याः । वैरित्वंदिस्वामिवशेन । एतदुक्तंभूपालवल्लभे “वर्गशास्ताऽयंमार्जार-
सिंहःश्वसर्पभूपकाः॥इभैणौपूर्वतस्तेपांस्ववर्गात्पंचमोरिपुः”इति तस्मात्स्ववैरिवर्गस्यदि-
शिगृहंनकार्यमितिभावः । अर्थादन्यत्रमध्यमं तत्रापिस्वदिग्वर्गात्तत्रंशुभम् वैरिदिगात् ।
त्रमशुभमितिबुद्ध्याज्ञेयम् एवंस्ववर्गग्रामवर्गयोर्मित्रारित्वमवलोक्यवासःकर्तव्यइतिसिद्ध-
म् । तत्रराशिघटितवर्गघटितयोर्मध्येराशिघटितंवलवत् । एतदुक्तंज्योतिःसागरे “केप्या-
हुरयवर्गाणांस्वस्थानेशुभदंगृहम्”इति । अयवर्गघटितेकाकिणिकाआह । द्विघ्नइति । स्ववर्गो
ग्रामवर्गःवसतिकर्तुर्वर्गश्चद्विघ्नःद्विगुणितःकार्यः मियःअन्ययुक्तान्यवर्गयुक्तार्थः गजैरष्टभि-
स्तष्टःशेषितःसन् काकिणिकाःस्युः । इमाःकाकिणिकाःयस्यअधिकाःसोर्थदोधनदाता
स्यात् । एवंग्रामादिद्विनिधममुक्त्वाइदानीं “निर्माणेपत्तनग्रामक्षेत्रादीनांसंमततः ॥
क्षेत्रमादौपरीक्षेतगंधवर्णरसपूवैः” इत्युक्तत्वात् तावद्गणपरत्वेनभूमेर्वर्णरसगंधात्तृता
द्धेनाह । श्वेतेति । श्वेतारक्तकपीतकृष्णवसुधाः विप्रतः ब्राह्मणात्सकाशात्वर्णानांशुभा
शोभनाःस्युः।श्वेतवसुधापृथ्वीब्राह्मणस्य आरक्तवसुधाक्षत्रियस्य पीतवसुधावैश्यस्य कृष्ण-
वसुधाशूद्रस्य शोभनेति अर्थात्मिश्रजातीनांमिश्राशोभना । तथाचवसिष्ठः“श्वेताशस्ताद्वि-
जेंद्राणांरक्ताभूमिर्महीभुजाम् ॥ विशांपीताचशूद्राणांकृष्णान्येषांचमिश्रिता”इति एवंवर्णमु-
क्त्वाइदानींरसमाहास्वादुरिति।स्वादुर्मधुरावसुधाब्राह्मणस्यशोभना कटुर्मरीचरसाक्षत्रिय-
स्यतिक्तकानिंबरसावैश्यस्य कापायाहरीतकीरसाशूद्रस्यशोभनेति अर्थांमिश्राणांमिश्रा-
शोभनातथाचनारदः॥“मधुरंकटुकंतिक्तकपायश्चरसाःक्रमात्” एवंपरसानुक्तागंधानाह ।
घृतेति । घृतगंधाब्राह्मणस्य शोणितगंधारक्तगंधाक्षत्रियस्य अन्तगंधावैश्यस्य मदिरागं-
धामद्यगंधाशूद्रस्य मिश्राणांमिश्रगंधाशुभेत्यर्थः।तथाचोक्तंकारिकायाम्॥ “घृतासृगन्नम
दिरागंधाचक्रमशोभवेत्”इति।नानाग्रंथेषुरसगंधानानानात्वंतद्विकल्पतोप्राह्यम्।तथाचना-
रदः“मधुपेरान्नपिशितगंधवर्णानुपूर्वैकम्॥मधुरंकटुकोत्तैककपायश्चरसाःक्रमात्॥” परगं-
धाकपायगंधा अन्यत्सुगमम् । तथाचकारिकायाम्॥ “घृतासृगन्नमघानांगंधाचक्रमशो-
भवेत्॥मधुरास्यात्कपायाम्लकटुकाचानुपूर्वशः”इति ॥ २ ॥

भा०-आपके वर्गसे ५ पांचमा वर्ग शत्रु होताहै ॥ और आपके वर्गकी द्विगुणित करके
ग्रामके वर्गको युक्त करणा ॥ ऐसैही ग्रामको दूणा करिके आपका जोडना फेर आठका
भागदेणा शेषरहे सो काकिणी होताहै-जिसकी अधिक होयवह दूसरेको घन देवै ॥ यथा
जदाहरणम् ॥ जैसे मोडुराम शर्माकादछटा वर्ग भया द्विगुण किया तो १२ भया और यो-
धपुरका वर्ग ७ सात भया बारेंमें युक्त किया तो १९ भया ॥ और योधपुरके वर्गको द्विगुण
किया तो १४ भया फेर मोडुराम शर्माका वर्ग६ युक्त किया तो भया२० वीस-और १५के-
८ भाग दीया तो रहा ३ तीन ॥ और २० को ८भागदियां तो रहा ४ चार ऐसे योधरीनांनि

काकिणी अधिक होनेसे मोडुगमशर्माकों योधपुर धनदाता है-और ब्राह्मणादिवर्णोंके र-
हनेके लिये क्रमसे ऐसा पृथ्वी चाहिये- ब्रा० श्वेता० क्ष० रक्ता वै० पीता शू०कृष्णा और
ब्राह्मणके स्वाद्धी भूमि-क्ष० कट्टी-वै० तिक्ता-शू०कषाया और ब्राह्मणके घृतगंधा-
क्ष० रुधिरगंधा-वै० अन्नगंधा-शूद्रके मद्यगंधा पृथ्वी श्रेष्ठा होय ॥ २ ॥

सौम्यादिपुवभूतलेविरचयेद्विप्रादिकोग्न्योखिलेनान्येषानियमोथ
यत्रनिखिलाःकुर्युर्गृहं हृत्स्थिरम् ॥ सन्नप्रश्नकृतोमुखात्प्रथमतोव
र्गादिवर्णोद्गमश्चेत्तद्दिग्गतमादिशेत्तुहपयैःशल्यंसुधीर्मध्यतः ॥३॥

एवंपृथ्वीवर्णादिकमभिधायइदानींवर्णपरत्वेनभूपुवत्वमाह।सौम्यादिपुउत्तरादिपुदिक्षुपुवो
निम्नत्वंस्यतच्चतद्रूलंचतस्मिन्विप्रादिकोब्राह्मणादिकः गृहंविचयेत्।एवंवर्णपरत्वेनभू
पुवत्वमुक्त्वाब्राह्मणस्यविशेषमाह।अथयोखिलइति।अथोब्राह्मणः अखिलेसर्वपुवेगृहंविच
येत्।तयाचभृगुः“उदगादिपुवमिधंविप्रादीनांप्रदक्षिणेनैव॥ विप्रःसर्वत्रवसेदनुवर्णमयेष्टम
न्येषाम्”इति।अथपक्षांतरमाहायत्रेति । निखिलाःसर्ववर्णास्तत्रगृहंकुर्युः । तत्रकुत्र यत्रभु
विहृतअंतःकरणंस्थिरंस्यात् । अयमर्थः। यस्यांभूमौअन्तःकरणप्राशस्त्यंस्यात्तत्रैवगृहं
कर्तव्यमित्यर्थः । तयाचवास्तुशास्त्रे“मनसश्चभुपोर्यत्रसंतोपोजायतेभुवि । तस्यांकार्यं गृहं
सर्वैरितिगर्गादिसंमतम्॥”इति।अथशल्यज्ञानंवृत्ताद्धेनाहासन्नप्रश्नेति । सन्नप्रश्नकृतःअत्र
गृहंकर्तव्यमित्यादिगृहप्रश्नकर्तुर्मुखाच्चेद्यदिप्रथमतःवर्गादिवर्णोद्गमःस्यात् । वर्णाणांप्रथ
माक्षरोदयःस्यात्।अकचटतपयशानामन्यतमाक्षरोद्गमः स्यात्तदाशल्यंतद्दिग्गतंतस्यवर्ण
स्यादिग्गतंसुधीरादिशेत् । शल्यमत्रास्तीतिकथयेदित्यर्थः । एतदुक्तंभवति।गृहसंभितांभू
मिदक्षिणोत्तरेखाभिः समतपानवधाकृत्वावर्गाद्यक्षरैः अकचटतपयशैरष्टभिःक्रमेणाष्टा
सुपूर्वादिदिक्षुशल्यमादिशेत् । अकारेप्रश्नाद्यक्षरैसतिपूर्वस्यांदिशिशल्यमादिशेत् ककारे
आग्नेय्यां चकारेदक्षिणस्यां इत्याद्यष्टमुदिक्षु अष्टभिरक्षरैरादिशेदित्यर्थः । तुपुनःहपयै
स्त्रिभिरक्षरैर्मध्यतोमध्यकोष्ठेशल्यमादिशेत् हपयानांत्रयाणामक्षराणामन्यतमेप्रश्नाद्य
क्षरैसतिमध्येशल्यमादिशेदित्यर्थः । तयाचोक्तंज्योतिर्निबंधे“स्मृत्वेष्टदेवतांचर्क्षवचनस्या
द्यमक्षरम् । गृहीत्वातुततःशल्यशल्यंसम्यग्विचार्यते ॥ अकचटतपयशा
हपयावर्णाःपूर्वादिमध्यांताः । शल्यकराइहनान्येशल्यगृहेनिवसतानाशः ॥ ”
इति । एतदेवस्पष्टंतत्रैवोक्तम् । “पृच्छयायादिअःप्राच्यांनरशल्यंतदाभवेत् । सा
र्द्धहस्तप्रमाणेनतच्चमानुषमृत्युकृत्॥आग्नेय्यांदिशिकः प्रश्नेखरशल्यंकरद्वये । राजदंडोभ
वेत्तत्रभयंनैवनिवर्तते ॥ याम्यायांदिशिचः प्रश्नेकुर्यादाकटिसंस्थितम् । नरशल्यंशृहेशस्य
मरणंचिररोगतः ॥ नैर्ऋत्यांदिशिष्टः प्रश्नेसार्द्धहस्तादधःस्थले । शुनोस्थिजायतेतत्रवा
लानांजनयेन्मृतिम्॥तः प्रश्नेपश्चिमायांतुशिशोः शल्यंप्रजायते । सार्द्धहस्तेगृहस्वामीन
इतिष्टतिसदागृहे॥वायव्यांदिशिपःप्रश्नेतुपांगाराश्वतुक्करे । कुर्वतिमित्रनाशंचदुःस्वप्रदर्शनं

तदा॥उदीच्यांदिशियःप्रश्रेविप्रशल्यंकटेरधः।तच्छीघ्रनिर्घनत्वायकुवेरसदृशस्यहि॥ईशान्यांदिशिशःप्रश्रेगोशल्यंसाद्धहस्ततः।तद्गोधनस्यनाशायजायतेगृहमेधिनः॥हृपयामध्यमेकोप्रेवक्षोगात्रेभवेदधः।नृकपालमथोभस्मलोहंतकुलनाशकृत्॥इति॥३॥

भा०-और उत्तरप्रवाहकी पृथ्वीपर ब्राह्मणका मकान श्रेष्ठ होता है-क्ष०पूर्वप्रवाहकी-वे० दक्षिणप्रवाहकी-शू० पश्चिमप्रवाहकी-और ब्राह्मण सर्वप्रवाहमेंवी करे ॥ अथ ब्राह्मणादि सर्ववर्ण जिस पृथ्वीको हृदय चाहे वहां करे ॥

अब शल्यज्ञानका वर्णन करते हैं-

ई.	पू.	अ०	
श.	अ.	क.	
उ.	य.	हृपय	द०
	प.	त.	ट.
वा.	प.	नै०	

भा०-गृहकर्ताके प्रश्नके आद्याक्षरमें-अकचटतपयश-यह अक्षर होयतो वर्णोंकी दिशामें शल्य कहना । वर्णदिशाका ज्ञान यंत्रको देखनेसे होगा और प्रश्नके आद्याक्षर । हृपय होयतो मध्यमें शल्य होता है ॥ ३ ॥

श्वभ्रंहस्तमितंखनेदिहजलंपूर्णनिशास्येन्यसेत्प्रातर्दृष्टजलंस्थलंस
दजलंमध्यंत्वसत्स्फाटितम् ॥ ज्ञात्वैवंनिखनेदृहाधिकभुवंनत्वा
जलांतःस्तरोयावद्वापुरुपस्ततःकपिशिरस्तुल्याश्मभिःपूरयेत् ४

एवंशल्यमभिधायेदानींस्थलस्यशुभाशुभज्ञानस्योपायमाह । श्वभ्रमिति । श्वभ्रंर्गतहस्तमितंखनेत् । इहास्मिन्श्वभ्रेनिशास्येरात्रिमुखेऽर्द्धसूर्यास्तेजलंपूर्णंन्यसेत् तत्रेद्यदिप्रातःसजलंस्यात्तदातत्स्थलंसच्छुभंस्यात् वृद्धिकरंस्यात् । यदिअजलंगतजलंस्यात् तदा मध्यमम् । यदास्फाटितंस्फुटितंस्यात्तदाअसत् नानाविधहानिकरंस्यादित्यर्थः । तथाचनारदः “ तयानिशादौतत्कृत्वापानीयेनप्रपूरयेत् । प्रातर्दृष्टजलेवृद्धिः समंपंकेव्रणेक्षयः ” इति । एवंशुभाशुभस्थललक्षणमभिधायेदानींभूमिशोधनमाह । ज्ञात्वैति । एवमुक्तप्रकारैः स्थानंज्ञात्वागृहाधिकभुवंनत्वाजलांतंयथाभवतितथाखनेत् गृहादधिकागृहाधिकासाचासौभ्रश्चतथातां कल्पितगृहात्किंचिदधिकांभूमिंजलपर्यंतंखनेदित्यर्थः । अधिकखननंशुद्धभूमागोभित्तिरचनार्थम् । वाइत्यथवा स्तरोयावत्तावत्खनेत् पृथ्वीगर्भेमृद्देदानां स्तराःसंतितत्रान्यस्तरपर्यंतंखनेदित्यर्थः । अथवा यावत्पुरुपस्तन्मिंतवापुरुपमात्रंखनेत् इदंशक्त्यपेक्षयाज्ञातव्यं । पुरुपप्रमाणंपंचारत्नयः । तथाचशुल्बम् “पंचारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशतांगुलःपुरुषः” इति । पंचारत्न्यादयः पुरुपपर्यायाः । किंकृत्वा नत्वनमस्कृत्यखनेदित्यर्थः । ततस्तदनंतरं तत्स्वातंकपिशिरस्तुल्याश्मभिः वानरशिरःप्रमाणैः प्रावभिः पूरयेत्पूर्णं कुर्यात् । तथाचमांडव्यः “जलांतंप्रस्तरांतंवापुरुपांतमथापिवा । क्षेत्रंसंशोध्यचोद्धृत्यशल्यंसद्वनमारभेत् ॥” इति । तथाचमत्स्यपुराणे “कपिशिर्पप्रमाणै

श्रावभिः पूरयेद्दृढम् । खातंत्रसमंकृत्वाततः प्राचीं प्रसाधयेत्” इति । खन्यमाने
क्षेत्रेयदाप्यतेतस्य फलं कारिकायामुक्तम् ॥ “खन्यमानेयदाक्षेत्रेपापाणः प्राप्यतेतदा ।
घनायुश्चिरतास्यस्यादिष्टकासुधनागमः ॥ कपालांगारकेशादौ व्याधिनापीडितो भवे
त्” इति ॥ ४ ॥

अब स्थलका शुभाशुभ ज्ञान कहते हैं ॥

भा०—जिस भूमिमें मकान करै तहां एकहातका चतुरस्रगर्त करके सूर्यके अर्द्धास्त-
समयमें जलसे पूर्ण करणा । यदि जल प्रभाततक रहै तो शुभ होय—और न रहै तो मध्यमहोय—
फाट जाय तो अशुभ होय—ऐसे भूमिकी परीक्षा करके मकानसे अधिक खोदै वा जल
दाखि तहां तक खोदै वा माट्टिके दूसरे थर तक खोदै वा एकपुरुषके बराबर खोदै और
उसमें बंदरके मस्तक जैसे पत्थरसे भरे ॥ ४ ॥

प्राक्साध्योज्जयिनीस्थलाद्यमदिशित्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात्सौम्येसो नौ
ग्न्युदयादुदग्ध्रुवमुखादिङ्मूढकेस्यान्मृतिः ॥ गेहं माधवपौपफा
ल्युननभोमार्गैपुमृद्धानिलैः पाश्यकैज्यवसुध्रुवैः स्थिरतनौकुर्यात्सुं
केंद्राष्टमे ॥ ५ ॥

एवंस्थलशुद्धिमभिधायाधुनादिकसाधनमाह । उज्जयिनीस्थलात् यम
दिशिदक्षिणस्यांदिशित्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात् प्राक्साध्या । नरैरित्यध्याहारः ।
त्वाष्ट्रं चित्रा अनिलं स्वाती अनयोरंतरं मध्यं तस्मात्प्राचीसाध्येत्यर्थः । तदेतद्
क्तं भवति । संभवे सति रात्रौ प्राङ्मुख उपविश्य युगमात्रोदितां चित्रां नलिकया विलो
कयन् नलिकाया ल्लंबं भूमिपर्यंतं मुक्ताभूमौ चिह्नं कृत्वा तथैवाचलस्तेनैवनेत्रेण स्वाती
मवलोकयंतैव नलिकायास्तकाशां ल्लंबं भूमिपर्यंतं मुक्तालंबपातोचिह्नं कृत्वानेत्रां ल्लंबं
मुक्तातथैव चिह्नं कुर्यात् एवं चिह्नद्वयं चित्रास्वातीचिह्नयोरज्जुं तन्मितां धृत्वा रज्जुप्रांतौ एकी
कृत्य मध्ये चिह्नं कुर्यात् । पुनस्तत्र तथैव प्रसार्य मध्यचिह्ने शं कुं निधाय तस्मात्पश्चिमचिह्नपर्यं
तरं रज्जुं प्रसारयेत् तत्प्राचीसूत्रम् । एवमुज्जयिन्यादक्षिणतः प्राचीसाधनमुक्ताऽधानं
अश्र्युदयात्कृत्तिकोदयात् प्राचीसाध्या । एतदुक्तं भवति । पूर्ववन्नलिकया युगमात्रो
दितां कृत्तिकामालोकयन् नलिकामूलप्राभ्यां लंबौ मुक्ताभूमौ चिह्नद्वयं कृत्वा तयोरुपरि प्रा-
चीसूत्रम् । अयोत्तरसाधनमाह । उदगिति । ध्रुवमुखात् उदग् उत्तरादिकसाध्या इदं सर्वं
धांसाधारणम् । अयदिङ्मूढत्वे दीपमाह । दिङ्मूढकेस्यान्मृतिरिति स्पष्टम् । तथा चोक्तं
देवयजनदीपिकायाम् “चित्रास्वात्यंतरं श्रेणादक्षिणापयवासिनाम् । प्राचीतुकृत्तिकालेया
उत्तरापयवासिनाम् ॥ ” इति । श्रेणात् उज्जयिन्याः । तथा च शुल्वं “ कृत्तिकेश्रवणं

पुष्यं चित्रास्वात्योर्यदंतरम् । एतत्प्राच्यादिशीरूपं युगमात्रोदितेपुरः ॥ ” इति । युग
प्रमाणं पडशीत्यंगुलानि । तथा च शुल्बसूत्रम् “अंगुलैरथसंमितायाः प्रमाणम् ॥ तत्रा
ष्टाशीतिशतमीपाः चतुःशतमङ्गः पङ्कः पडशीतिर्युगम् चत्वारोष्टकाः शम्या” इति । तथा
च स्फुटकरणे “ ध्रुवलंबकरेखापारेखांतः सौम्ययाम्यहरितौस्तः । तन्मत्स्यपुच्छमुखतः
पश्चिमपूर्वाभिधेविद्याह ॥ ” इति । वृद्धनारदः “प्रासादे सदने लिङ्गे द्वारे कुंडे विशेषतः । दिङ्
भूदे कुलनाशः स्यात्तस्मात्संसाधयेद्दिशम् ॥ ” इति । अथके पुमासे पुगृहं कर्तव्यमित्याह ।
गोहमिति । माधवादिपुमासे पुगृहादिभिर्नक्षत्रैर्गेहं गृहं कुर्यात् माधवो वैशाखः पौषफाल्गु
नौ प्रसिद्धौ नभाः श्रावणः मार्गो मार्गशीर्षं हस्तेष्वित्यर्थः । मृदूनि चित्रानुराघारेवतीमृगाः आ
नि लं स्वाती पाशीवरुणस्तदंशतारा अर्को हस्तः ईज्यः पुष्यः वसुधनिष्ठा ध्रुवाणि रोहि
णी उतरात्रयंचतैः स्थिरतनौ स्थिरलग्ने । किलक्षणे सुकेन्द्राष्टमेशो भनानि पापग्रहरहितानि के
द्राष्टमानियस्य तत्तथा तस्मिन् । स्थिरतनाविति वा पाठः । शेषं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अब दिशाका साधन कहते हैं ॥

भा०—यदि उज्जैनसे स्वदेश दक्षिणमें होयतो चित्रा स्वातीके मध्यसे पूर्वदिशाका सा-
धन करणा—और उज्जैनसे पश्चिममें होयतो कृत्तिकासे और ध्रुवसे उत्तरदिशाका साधन
करणा—और दिङ्भूट होनेसे मृत्यु होय—और वैशाख—पौष—फाल्गुन—श्रावण—मार्गशीर्ष यह
मास गृहबनानेमें लेना ॥ और मृदु—स्वा० शत० हस्त—पुष्य—धनिष्ठा—ध्रुव यह नक्षत्र
लेना ॥ और स्थिरलग्न लेना—और इन्हों स्थानोंमें १ । ४ । ७ । १० । ८ पापग्रह नहीं
होयतो शुभ होय ॥ ५ ॥

नोपृष्ठाग्रविधौ न रिक्तकतिथौ नार्कारवारांशयो रक्तक्षेप्वपि कुंभमी
नगविधौ स्तंभोच्छ्रित्तिनाचरेत् ॥ तुर्यात्पंचदशात्रिद्वक्परिमिताद्वे
दाब्धिपंचक्रमात्रिध्यान्यर्कयुतादिगेहकरणेभानि प्रवेशेपि च ॥ ६ ॥

अथोक्तेष्वपि नक्षत्रेषु विशेषमाह । नोपृष्ठाग्रइति । पृष्ठाग्रविधौ सति नो विरचयेत् । एतद्
क्तं भवति । कृत्तिकादीनि सप्तनक्षत्राणि पूर्वस्यां पश्चादिसप्तदक्षिणे इत्यादिसप्तशलाकाचक्र
स्थितनक्षत्राणां मध्ये मृदूनि लादीष्टचंद्रनक्षत्रयस्मिन् दिग्भागे भवति तादिङ्मुखे गृहे संमुख
श्रद्धो ज्ञेयः तत्पृष्ठस्ये पृष्ठतो ज्ञेयः एवमग्रो पृष्ठगोवाचद्रे सति गृहं न कर्तव्यमित्यर्थः । तथा
च भृगुः “चक्रे सप्तशलाकाख्ये कृत्तिकादीनि विन्यसेत् ॥ ऋषं चंद्रस्य वास्तोश्च पुरः पृष्ठे च नो
शुभम्” इति तथा ब्रह्मशंभुः “धनलाभः प्रवासः स्यादायुश्चौरभयं क्रमात् । दशाग्रवामपृष्ठस्ये
गृहकर्तुर्निशाकरे ॥ ” इति न रिक्तकतिथौ स्पष्टम् । नार्कारवारांशयोः अर्कभौमयोर्वारनवांश
योः न कुर्यात् । उक्तक्षेप्वपि कुंभमीनगविधौ सति स्तंभोच्छ्रित्तिनाचरेत् । अर्थादन्यत्सर्व
आचरेत् । तथा च मार्तण्डव्यः “पंचके पुचधिष्ण्ये पुन कुर्यात्स्तंभमुच्छ्रयम् । श्वेत्सूत्रशिलान्य
संप्राकारादिसमाचरेत् ॥ ” इति । अथ वृषभवास्तुमाह । तुर्यादिति । अर्कयुतादिसूर्यनक्षत्रादि

तुर्थात्तुर्थात् पंचदशात् त्रिदशपरिमितात् त्रयोविंशत्सकाशात् क्रमेणवेदाब्धिपंच
भानिनक्षत्राणिगृहस्यकरणेरचनायांप्रवेशोपनिद्यानिस्पुः । तथाचव्यवहारसारे “त्रिवेदा
ब्धित्रिवेदाब्धिद्वित्रिभेष्वर्कतः शशी ॥ कुर्याल्लक्ष्मीसमुद्रासंस्थैर्यल्लक्ष्मींदरिद्रताम् ॥
‘वनंव्याधिक्रमान्मृत्युंप्रवेशारंभयोर्वृषे’” इति ॥ ६ ॥

भा०-प्रथम तो कृत्तिकादिक सात सात नक्षत्रोंको पूर्वदिदिशाओंमें देके सप्तश-
लाका चक्रको बनाना-फेर तहां जिस दिशामें इष्ट नक्षत्र होय उस दिशाके घरमें समुख
चंद्र होय ॥ जैसे पृष्ठमें और आगे चंद्रमा होयतो अशुभ होय-और ४ । ९ । १४ ए ति
थियों और सूर्य भौमवार और सूर्य भौमका नवांश अशुभ होय-और उक्त नक्षत्रोंमें बी
११ । १२ कुंभ मीनका चंद्रमा होयतो स्तंभको नहीं लगाना-और सूर्य नक्षत्रके चौथा
नक्षत्रतक-और पनहरमासे चारतक-और २३ तैवीसमासे पांचतक घर नहीं बनाना
और प्रवेश बी नहीं होना ॥ ६ ॥

शेतेभाद्रपदात्रिपुत्रिपुसुरःप्रागादिशीर्षोत्रहिप्रोक्तंसद्गमुखंतुगोत्य
जघटेष्वकैयमोदङ्मुखं ॥ हृद्रोगैणकुलीरलेयगरवौपूर्वापरास्यंगृहं
नान्यस्थेभुजकोटिघातइभहृच्छेषंस्युरायाःक्रमात् ॥ ७ ॥

अयचतुर्धाद्वारनिर्णयमाह । शेतेइति । भाद्रपदात्रिपुत्रिपुसासेपु सुरोवास्तुपुरुषः
प्रागादिशीर्षः शेतेइति । एतदुक्तंभवति भाद्रपदादिमासत्रयेपूर्वशीर्षः मार्गशीर्षादिमा
सत्रयेदक्षिणशीर्षः फाल्गुनादिमासत्रयेपश्चिमशीर्षः ज्येष्ठादिमासत्रयेउत्तरशीर्षोवास्तु
पुरुषः शेतेइति । अत्रयस्यांशीर्षतस्यांदिशायांसद्गमुखंगृहमुखंदक्षिणाभिमुखंप्रोक्तम् ।
अयसंक्रांतिपरत्वेनमुखनिर्णयमाह । गोत्यजेति । गोत्यजघटेष्वकैयमोदङ्मुखंगृ
हंकार्यम् गौवृषः अलिर्वृश्चिकः अजोमेघः घटस्तुला एपुराशिपुअकेंसूर्यसतियमोदङ्मुख
मुत्तराभिमुखं वागृहंकार्यमित्यर्थः । हृद्रोगैणकुलीरलेयगरवौपूर्वापरास्यं पूर्वा
भिमुखंपश्चिमाभिमुखंवागृहंकार्यमित्यर्थः । हृद्रोगः कुंभः एणोमकरः कुलीरः
कर्कटः लेयः सिंहः एतान्गच्छतिसतयासचासौरविश्वतस्मिन्सतिपूर्वापरास्यं पूर्व
पश्चिममुखंवागृहंकार्यम् । अन्यस्थेअन्यराशिस्थेरवौसतिगृहंकार्यम् । अथायपर
त्वेनगृहमुखनिर्णयविवक्षुस्तावदायसाधनमाह । भुजेति । भुजकोटिघातइभहृच्छेष
मायाः स्युः । भुजोशृहदैर्घ्यविस्तारयोरन्यतमस्यनाम तदन्याकोटिः । तथाच
लीलावत्याम् “ इष्टोवाहुर्वस्यां तत्स्पर्द्धिन्यांदिशीतरोवाहुः ॥ व्यस्त्रेचतुरस्त्रेवा
सांकोटिः कीर्तितातज्जैः ” इति । तयोर्पातोशुणनम् इभहृच्छेषंपूर्वादिदयास्या
त्तयाध्वजादयः आयाः क्रमात्स्युः ॥ ७ ॥

अब चार प्रकारसैं द्वारनिर्णय करते हैं-

भा०-भाद्रपद-आश्विन-कार्तिक मासमें पूर्वशीर्ष वास्तु होता है-और मार्गशीर्ष-पौष-

माघमें दक्षिणाशिर वास्तु होता है- ॥ औ फाल्गुन चैत्र वैशाखमें पश्चिमशिर वास्तु होता है- ॥ और ज्येष्ठ आषाढ श्रावणमें उत्तर शिर होता है ॥ सो जिस दिशामें वास्तुका शिर होय उस दिशामें घरका मुख करना-और २ । ८ । १ । ७ इन्होके सूर्यमें दक्षिण मुख वा उत्तर मुखका घर करना-और ११ । १० । ४ । ५ इन्होके सूर्यमें पश्चिम मुख वा पूर्वमुख घर बनाना ॥ और गृहके भुजकोटिकी गुणके आठका भागदेनेसैं शेष रहै सो ध्वजादि-आय पूर्वादिक होय ॥ ७ ॥

पूर्वादिध्वजधूमसिंहशुनकोक्षाणःखरेभोष्टकाधार्याः स्वस्वपदेध्वजो
खिलमुखः प्राग्याम्यवक्रोगजः ॥ प्रागास्योवृषभोविवारुणमुखःसिं
हःप्रशस्ताइमेधूमोमेःशुनकोत्यजस्यखगपस्योष्टोष्टपत्न्याःखरः८

पूर्वादिपुध्वजादयोबलिष्ठाइतिभावः । एतेध्वजादयः स्वस्वपदेस्वस्वस्याने ध्वजः
पूर्वे धूमआग्नेय्यामित्यादिधार्याः । अयमर्थः । मुख्यगृहापेक्षयादिक्षुवक्ष्यमाणगृहे
पुधार्थाइत्यर्थः । अथवास्वसदृशवस्तुपुधार्थाः । अथवास्वसदृशसत्त्वगृहेपुधार्थाः
अथवाकरकर्मसाधनवस्तुपुपराक्रमिणोधार्याः अथवास्वसदृशवस्तुसत्वोपजीविनांगृहे
पुधार्थाः अथवास्वानुरूपवस्तुसाध्यहितवस्तुगृहेपुयथायोग्यधार्याइत्यर्थः । एतत्स्प
ष्टमुक्तंवास्तुप्रदीपे “ खेटखर्वटकोटपुनृपः सिंहोगजःशुभः ॥ वापीकूपतडागादौ
गजोदेयोविचक्षणैः ॥ आसनेयोजयेत्सिंहशयनेचैवकुंजरम् ॥ वृषंभोजन
पात्रेचदद्याच्छालादिपु ध्वजम् । महानसेऽग्निशालायांगृहेचाग्न्युपजीविनम् ॥
धूमंदद्यात्तथाश्वानंयवनांत्यजयोगृहे ॥ खरेविद्यागृहेयोज्योध्वाक्षः पक्षिपतेगृहे ॥
वृषंसिंहगजंदद्यात्प्रासादेपुरमंदिरे ” ॥ तथाचशिल्पशास्त्रे “ वस्त्रजेधर्मशालायांकुंभे
स्तंभेध्वजेध्वजः ॥ गोगजौभूगृहेचैवसाधारणगृहेशुभौ ॥ यंत्रेश्च रथेसिंहोभांडागारे
शुभोगजः ॥ धान्यांनुस्यानेगोश्वेभाः शालायांवृषभः शुभः ॥ नाट्यभागोद्गाहवेद्यां
गजसिंहवृषाः शुभाः ” इत्यादि । एवमायसाधनमुक्त्वेदानींतिपांमुखान्याह । ध्वजोऽखिल
मुखः सर्वदिग्द्वारः प्राग्याम्यवक्रोगजः सुगमम् प्रागास्योवृषभः आस्यंमुखं प्राङ्मुखो
वृषभः स्पष्टम् विवारुणमुखः सिंहः वरुणस्यायंवारुणोदिग्भिवभागः पश्चिमदिक्खिगतः
वारुणोयेभ्यस्तत्रमुखंस्यसतया पश्चिमदिशंविनासर्वदिग्द्वारइत्यर्थः । योयोपदिष्टु
स्वआयस्तत्संभूतगृहस्यतत्तद्दिशिमुखंकर्तव्यमित्यर्थः । एवमायपरत्वेनगृहमुखमुक्त्वा
प्रसंगेनआयानांशुभत्वमाह । प्रशस्ताइमेइति । इमेचत्वारआयाः प्रशस्ताः सर्वेषांशुभाः
अर्थादन्येचत्वारः समाआयाअप्रशस्ताः । तथाचगर्गः “ कीर्त्तिः शोकोजयोर्विघ्ननिर्घ
नतामुखम् ॥ रोगश्चेतिगृह्वारंभध्वजादीनांफलंक्रमात् ” इति ॥ अथदुष्टेपित्तमये
विशेषमाह । धूमोपेरिति । अग्नेर्गृहधूमोधूमः प्रशस्तः अंत्यजस्यशुनकः प्रशस्तः
खगपस्यपक्षिपालकस्यवष्टुः प्रशस्तः अष्टपत्न्याविद्यायाः गृहखरः सरायः प्रशस्तः ॥ ८ ॥

भा०-ध्वज-धूम-सिंह-शुनक-वृष-खर-गज-ध्वांक्ष ये ध्वजादिक अपनी अपनी दिशामें बलवान होय-ध्वज सर्वदिशाओंमें बलवान होय-पूर्वमुख वृषभ-सिंह पश्चिम विना-यह चार आयों शुभहोय-और अश्यागारमें धूमाय शुभहोय-और अंत्यजके शुनक शुभ है-और पक्षिपालकके उष्ट्र शुभ है-और वैश्याके घरमें खराय शुभ है ॥ ८ ॥

प्राहुः प्राङ्मुखमंत्यवृश्चिकंकुलीराणांप्रचेतोमुखंजूकोपांत्यगवांयमा
स्यमवलायुगमैणकानांहितम् ॥ सौम्यास्यंगृहमाद्यसिंहधनुपामत्रे
एकाष्ठाननंकृत्वात्तान्यककुब्जवाक्षवदनंतत्कार्यमास्यंसत् ॥९॥

एवमायपरत्वेनगृहमुखमुक्ताधुनाराशिपरत्वेनाह । अंत्यवृश्चिककुलीराणांप्राङ्मुखं
गृहंहितंप्राहुः । अंत्योमीनः वृश्चिकः प्रसिद्धः कुलीरः कर्कः एषामित्यर्थः । जूको
पांत्यगवांप्रचेतोमुखंपश्चिमाभिमुखम् जूकः तुलाउपांत्यः कुंभः गौर्वृषः एषामित्यर्थः ।
अवलायुगमैणकानांयमास्यंदक्षिणामुखम् अवलाकन्या युगमंमिथुनमेणोमकरः एषामि
त्यर्थः । आद्यसिंहधनुपांसौम्यास्यम् आद्योमेपः सिंहधनुपीप्रसिद्धे एषांसौम्यास्यमुत्तरा
मुखंगृहंहितं माहुराचार्याः । एवंचतुर्धागृहमुखमभिधायेदानींतन्निर्णयमाह । अत्रेकाष्ठान
नमित्तिगृहमुखपक्षेपुशोभावकाशानुरूपामित्तिकाष्ठाननामित्तिद्विसुखंकृत्वातद्गृहमात्तान्यक
कुब्जवाक्षवदनंकार्यम् । आत्ताश्चताअन्यककुभश्चतासुगवाक्षएववदनानियस्यतत्तथा उ
र्वरितपक्षत्रयप्राप्तदक्षिणवाक्षाः कार्याइत्यर्थः । तथाचवास्तुशास्त्रे “द्वारंचतुर्विधंप्रोक्तंवा
स्तुसंक्रांतिभावजम् । कृत्वाचान्यतमंमुख्यंगवाक्षाद्यैः पराणिच” इतिआस्यमिति । आ
स्यंगृहस्यमुखंकोणस्तंभादिविद्वंदनंसत्स्यात् ॥ ९ ॥

भा०-॥ १२ । ८ । ४ इन्हों राशियोंके पूर्वमुख गृह शुभ होय-और ७ । ११ । २ इन्हों
राशियोंके पश्चिममुख गृहहोय-६ । ३ । १० । इन्हों राशियोंके दक्षिणमुख गृह होय-
और १ । ५ । ९ इन्हों राशियोंके उत्तर मुखका घर शुभहोय-एक दिशामें गृहका द्वार
करके शेष ३ तीनदिशाओंमें झिरीका करणा-और घरके द्वारमें धारी नही देणी ॥ ९ ॥

कोणाध्वभ्रमकूपकर्दमतरुद्राःस्तंभदेवेक्षितंसन्नौच्च्यद्विगुणाधिकां
तरभवेवेधेनदोषःकिल ॥ अष्टग्रेगृहभूफलेभविहृतेशेपंगृहक्षैभवेद
क्षेसर्पहृतेव्ययोगगृहमसत्स्वल्पायभूरिव्ययम् ॥१०॥

एवंगृहमुखनिर्णयमुक्ताधुनाकोणादिविद्वमुखस्यदोषंतदपवादंचाह । कोणाध्वेति ।
कोणोभित्तिकोणः अध्वामार्गः भ्रमोभ्रमयंत्रं घरदृकुलालचक्रादि कूपः प्रसिद्धः
कर्दमः छानादिजनितोनिरंतरस्यायी तरुवृक्षः द्वाः द्वारांतरं स्तंभःप्रसिद्धः
देवः स्यावरः एभिर्विद्वेमुखंसत्स्यादित्यर्थः । अयास्यापवादमाह । सन्नौच्च्येति ।
सन्नौच्च्यद्विगुणाधिकांतरभवेवेधेनदोषः सन्ननोगृहस्यौच्च्यंतस्यापेक्षयाद्विगुणाधिकां

अयगुणविचारणावधिमाह । यावत्पर्यंतकरैःहस्तैःकृत्वाभूरिगुणं बहुगुणं गृहं हृदि अंतःकरणे स्फुरति तत्तावा द्विचार्यम् । चेद्यदितैः केवलैः करैः हस्तैः कृत्वा बहुगुणं न स्फुरति तदा अंगुलमुखमंगुलादिकं करे पुक्षित्वा यथा विहाय तनुयात् कुर्यात् । अथोपायांतरसूचनामाह । श्रीगोपीपतीति । गोपीपतिगोपीराजः मंगः मंगनायदेवज्ञः ह्यालुगिह्यालुगिदेवज्ञः एतन्मुखैर्ज्योतिर्विद्भिः आयासविच्छित्तये स्वेष्टाय र्क्षफलं निवद्धं । तदिहास्मिन् गृहाणां विषये ज्ञात्वा स्थलं स्वाभीष्टस्थलं साधयेत् । तथाच गोपीराजः “ विष्णुं व्येकाय गोभू १९ हतिभयुजिफलं गोपिराजोभ २७ शेपात् सायं वाहाष्टदग्ने २१६ ध्युतमहि ८ हतादृक् २ प्रकृत्या ख्य २१ विश्वे १३ ॥ वाणः ५ सिद्धा २४ ष्टि १६ नागो ८ डु २७ विधृति १९ गिरिश ११ ज्या ३ कृती २२ द्र १४ तु ६ तत्त्वा २५ त्यष्ट्यं १७ क ९ क्षमा १ नखे २० ना १२ णवध विकृति २३ दिनार ५ द्यु ७ त्कृती २६ धृत्य १८ थाशाः १० ” इति ॥ अस्यार्थः गोपीराजः विष्णुं विष्णुनामानं शिष्यं प्रत्याहेत्यन्वयः । किमाह । हे विष्णो व्येकाय गोभू १९ हतिभयुजिभ २७ शेपात् आहि ८ हतादृक् २ प्रकृत्यादयः फलं स्यात् । विगतः एकोयस्मात् सव्येकः सचासौ आयश्च व्येकायः व्येकायश्च गोभूश्च अनयोर्हतिगुणं व्येकायगोभूहतिश्च भंच व्येकायगोभूहतिभे तयोर्युक्त्योगः तस्यां भशेपात् सप्तविंशतिहृच्छेपात् एकादिपुसप्तविंशतिपर्यतेषु अहिहताअष्टहतादृक् प्रकृत्यादयः फलं क्षेत्रफलं स्यादित्यर्थः । कयंभूतं फलं सायमायेन सह वर्तमानं सायमिष्टाय सहितमित्यर्थः । एतत्स्वेष्टाय नक्षत्रजं फलं भवति । न्यासः वा इत्ययवा तत्सायं फलमिष्टाष्टि १२१६ ग्न्या युतंसत्फलं स्यात् । इष्टश्च अष्टिदृक् इष्टाष्टिदृक् तयोर्गिर्हतिः तया युतमित्यर्थः । इदमपि स्वेष्टाय नक्षत्रजं फलं भवतीति । अत्रांकन्यास एव व्याख्यायानं । तथाच मंगनायदेवज्ञस्य सूत्रम् “ इष्टभात्याष्टिपातेय आयस्तेनो नितेष्टकः ॥ त्रिहृल्लब्धहतागाश्चि २७ युतेचेष्टायं भवेत् ” इति ॥ अस्यार्थः इष्टभात्याष्टिपाते इष्टभंच अत्याष्टिश्च तयोर्घातो गुणं तस्मिन् पृथक् स्यापितेय आयस्तेन ऊनितेष्टकः यदि ऊनो न भवति । तदा अष्टौ प्रक्षिप्पस्फोटनीयः ऊनितेष्टायः त्रिहृल्लब्धहतागाश्चि युते लब्धेन आहताश्च ते अगाश्चिनश्चैतैः पृथक् स्यापिते इष्टभैरत्यष्टिपाते युते सति इष्टाय भंक्षेत्रफलं भवेत् । आयश्च भंच आयभे इष्टे आयभे यस्मिंस्तत्तया अत्रयदि त्रिभिर्निःशेषो भागो न गच्छति तदा तत्र तावत् अष्टौ क्षेप्याः यावत् त्रिभिर्भागो गच्छति । तथाच ह्यालुगिदेवज्ञस्य सूत्रम् “ व्येकेष्टर्हता द्विवाणशशिनो १५२ त्यष्ट्या युता १७ स्तोपिचव्येकेष्टाय हतैकनाग ८१ सहिताः पण्मूर्च्छनाभि २१६ हताः ॥ शेषं क्षेत्रफलं भवेदाभिमतस्वेष्टाय नक्षत्रजं स्यादैर्घ्यं तदभीष्टावेस्तृतिहृतं दैर्घ्योद्धृतिर्विस्तृतिः ” इति स्पष्टायोप्यंशोक्तः । इत्यादि विचारणया इष्टक्षेत्रफलमवकाशानुरूपं हृदि धृत्वा स्थलं साधयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

भा०—जितनै हातका बहु गुण घर अपने हृदयमें स्फुरे जितनाही करणा ॥ और जो हातोंसे गुण स्फुरण नहीं होय तो अंगुलादिकोंको जोड़ना वा फाड़ना ॥

अब दूसरा उपाय बतानेके लिये कहते हैं ॥

भा०-और गोपीनाथ वा मंगवाहालुगी इन ज्योतिषियोंने श्रम मिटाणेके लिये शायदफल कहा है सो जाणके इष्टभूमी साधन करणा ॥ १३ ॥

द्विधायाममितं द्विपाशमजरत्सूत्रं विधायामं च यथायामांश्रिमिते च वि
स्तृतिदलेतौ कर्षकोणाभिधौ ॥ पाशौ क्षेत्रविरामशंकुनिहितौ कृत्वा
द्यमाकर्षयेत्कोणेशंकुरितीतरो विनिमयद्रज्ज्वंतयोश्चापरौ ॥ १४ ॥

अथ स्थलसाधनाय सूत्रमोटनलक्षणमाह । अजरत्सूत्रं नूतनसूत्रं द्विधायाममितं द्विपाशं
च विधाय अन्तात् एकस्मात्सूत्रांतात् अंकयेदित्यन्वयः । द्विध्याश्चासौ आयामश्च द्विधायामः
आयामोदैर्घ्यम् तेनमितं द्विगुणितदैर्घ्यसमानमित्यर्थः । द्विपाशं द्वौ पाशौ यस्मिन्तद्विपाशं
एवंविधं सूत्रं विधाय कृत्वा अन्तात्सकाशात् अंकयेत् चिन्हयेत् एतदुक्तं भवति । पूर्वकल्पित
क्षेत्रस्य दैर्घ्यमितं सूत्रं द्विगुणं विधाय तदन्तयोः पाशं कृत्वा अंकयेत् । कुत्र कुत्र अंकयेदित्याह ।
आयामांश्रिमिते च परं विस्तृतिदले अंकयेत् त्रयश्चते आयामांश्रयश्चते तथा तौ भित्तं तस्मि
न् एतदुक्तं भवति । क्षेत्रदैर्घ्यं चतुर्भिर्भक्तालब्धमंश्रिप्रमाणमेकस्मादन्तात् अंश्रियं हित्वा
चिन्हयेत् विस्तृतिदले क्षेत्रस्य विस्तारार्थमिति अंकयेत् तौ अंकौ कर्षकोणाभिधौ स्तः अंश्रि
त्रयेकृतः कर्षारूपः विस्तृतिदले कृतोऽंकः कोणारूपः । एवं सूत्रमोटनमुक्त्वा । स्थलसाध
नमाह । पाशाविति । पाशौ क्षेत्रविरामशंकुनिहितौ कृत्वा आद्यमंकं माकर्षयेदित्यन्वयः ।
क्षेत्रस्य विरामौ अन्तौ तयोः शंकुनिहितौ निक्षिप्तौ कृत्वा आद्यमंकं माकर्षयेत् । एतदु
क्तं भवति । क्षेत्रस्य मध्यभागे साधितादिकसूत्रोपरि इष्टदैर्घ्यमितं सूत्रं प्रसार्य तदन्तयोः शंकुनि
खातयोः शंकोः मोटितसूत्रांतपाशौ निधाय कर्षारूपं चिन्हं धृत्वा एकस्यां दिशि आकर्षयेत्
ययोर्भयं शंकुगतारज्जुः समानावाकृष्टा स्यात् तथा आकर्षयेदित्यर्थः । कोणेशंकुरिति ।
कोणे कोणचिह्नयत्र कोणचिन्हमागतं तत्र भुवि शंकुनिखायेत्यध्याहारः । इत्यमुना प्रकारे
ण इतरः शंकुनिखेयः । एतदुक्तं भवति । तदेव कर्षचिन्हं अन्यस्यां दिशि आकृष्य कोणेशंकु
निखेयः । एवं कोणद्वयसाधनमभिधाय अन्यकोणद्वयसाधनमाहाविनिमयादिति रज्ज्वं
तयोर्विनिमयात् विपरीतधारणात् अपरौ कोणशंकुनिखेयौ । एतदुक्तं भवति । रज्ज्वंतौ वि
परीतौ धृत्वा पूर्ववत् कर्षकोणं कृत्वा कोणयोः शंकुनिखेयौ ॥ १४ ॥

अब स्थलसाधनके लिये सूत्रमोटनका लक्षणको कहते हैं ॥

भा०-पूर्वकल्पित क्षेत्रका नूतन दैर्घ्य सूत्रको द्विगुण करणा ॥ और दैनु तरफ अं-
तमें पाशौ करिके चिन्ह करणा ॥ चिन्हका स्थानको बताते हैं ॥ दैर्घ्य क्षेत्रको चारका छे
भाग देके एक अंतमें तीन पादको त्याग करके फेर एक पादपाद पर चिन्ह करणा ॥
और दूसरा क्षेत्रका विस्तारके अर्द्धभागमें चिन्ह करणा । यहां अंश्रियका चिन्ह क-
र्षारूप है ॥ और विस्तारके अर्द्धभागके चिन्हकी कोणा संज्ञा है ॥

अव स्थलका साधनको कहते हैं ॥

भा०-क्षेत्रके मध्यभागमें साधित दिक्सूत्रके ऊपर इष्ट दैर्घ्य मित सूत्रको फेलायके उन्हांके अंतमें शंकुओंको गाढके शंकुओंमें पाशोंको रखके कर्पाख्य चिन्हको लेके एक दिशामें खेचणा जैसे कि उभय शंकु गतरञ्जुतुल्य खेचिजै जैसे खेचणी और जहांकोण चिन्ह आवे तहां शंकु देणा-ऐसे दोय कोणोंको साधके फेर रञ्जुको उलट देणेसे दूसरे दोय कोण फेर होतेहैं ऐसे चतुष्कोण होजाते हैं ॥ १४ ॥

आग्नेयादिदृढंप्रदक्षिणगतंसूत्रंसमासादयेन्मध्येवामकर्पाश्वसुप्तपुरुषं
ध्यात्वात्समुत्तानकम् ॥ अष्टाश्व्यं२८ शमगेंदु१७ संमितलवान्
पुच्छाद्विहायाग्रगोभागोनाभिरितःखनेल्लवमितं वामेऽश्मभिःपूर
येत् ॥ १५ ॥

एवंक्षेत्रसाधनमुक्तासूत्रन्यासमाह । आग्नेयादिति । आग्नेयादिदृढंप्रदक्षिणगतंसूत्रं
आसादयेत् मध्येक्षेत्रमध्येवामकर्पाश्वसुप्तपुरुषंप्रागुदकाशिरस्कंध्यात्वात्तंध्यातंपुरुषमुत्ता
नकंध्यायेत्कथंभूतम् पार्श्वस्थंलघुमध्यगुरोः परंस्थाद्यथोपरितथैवपूरयेत् पश्चिमंचगुरु
भिः पुनःपुनः सर्वमेवलघुरित्येवं विधिरिति । कथंभूतम् अष्टाश्व्यंशमष्टाश्विनोशाभागा
यास्मिन्सतयातम् । अयमर्थः । क्षेत्रप्रमाणंकृकलासरूपंवास्तुपुरुषंप्रकल्प्यततोष्टाविंशति
धाकुर्यात् एवमष्टाश्व्यंशंप्रकल्प्यपुच्छात्सकाशात् अगेंदुसंमितलवान्सप्तदशभागान्वि
हायत्यक्ताअग्रगस्तदग्रगोभागोनाभिः इतोनाभिः सकाशात्वामेवामभागेलवसंमितंखनेत्
अनंतरं अश्मभिः पूरयेत् । तथाच ब्रह्मशंभुः “ सूत्रभित्तिशिलान्यासस्तंभस्यारोपणं
तथा । पूर्वदक्षिणयोर्मध्येकुर्यादित्याह काश्यपः॥” इति नारदः “ नभस्यादिपुमांसे
पुत्रिपुत्रिपुयथाक्रमम् । पूर्वादिदिक्शिरावामपार्श्वशायीप्रदक्षिणम्॥” इति तथाचशिल्प
शास्त्रे “ वास्तोः शिरसिपुच्छेचयाम्यकुशौचपृष्ठतः ॥ आयुःकामःखनेत्रैववामकुशौच
निःशुभाः ॥ वास्तुक्षेत्रप्रमाणंचकल्पयित्वास्प्यवामके ॥ कुशौ स्यातंविधायादौप्रावभि
पूरयेत्ततः ” इति ॥ तथाचलल्लः “त्यजेद्देशशिरोभागोह्यग्रेसप्तदशांशकान् । मध्येना
भिविजानीयात्तत्रशंकुप्रतिष्ठयेत् ॥ अस्थिरस्याशिरोयत्रवास्तोस्तद्रणयेत्करैः । दैर्घ्यं
वाविस्त्वितिचैवकृत्वाष्टाभिमितांशकान् ॥ इति” ॥ १५ ॥

अव सूत्रन्यासको कहते हैं ॥

भा०-प्रथम तो दृढसूत्रको अग्निरूपसे देणा ॥ और क्षेत्रके मध्यमें वामपार्श्वसे और
प्रागुदकाशिरसे सोता भया पुरुषका ध्यान करणा फेर उसी पुरुषके उत्तानका ध्यान करणा॥
ऐसे वास्तुपुरुषकी कल्पना करिके उसका अठवींश २८ विभाग करणा ॥ फेर उसके
सप्तह्र १७ भागको छोटके आगे नाभिस्थान समझना । फिर नाभिके वामभागमें अंश-
ममाण खोदके पत्थर भरणा ॥ १५ ॥

नाकालेत्रनिधेयउक्ततरुजोग्र्यात्सिद्ध २४ विंशा २० पृथ १६ हःकृ
त् १२ संख्यांगुलकस्त्रिभागचतुरस्राष्टास्रकानस्रकः ॥ कंबक्षस्थ
लमूरुपादयुगुलंसंस्पृश्यविप्रादिकोरेखांसूत्रवदग्निजेनरचयेत्तद्रच
भित्तेःशिलाः ॥ १६ ॥

अथशंकुन्यासमाह । नाकालेइति । अत्रकुक्षिस्थलेनानरः शंकुः कालेमुहूर्तसमये
निधेयः । सकियत्प्रमाणइत्यपेक्षायानुमानमाह । अग्न्यात्विप्रात्सकाशात्वर्णपरत्वेन
सिद्धा २४ विंशा २० पृथ १६ हःकृत् १२ संख्यांगुलकःनिधेयः प्रतिष्ठापनीयः ।
एतदुक्तंभवति । विप्रेणसिद्धसंख्यांगुलकश्चतुर्विंशांगुलोनिधेयः क्षत्रियेणविंशांगुलः
वैश्येनअष्टचंगुलः पौडशांगुलः शूद्रेणाहःकृत्संख्यांगुलोद्वादशांगुलोनिधेयइत्यर्थः । किं
लक्षणोऽत उक्ततरुजः शास्त्रोक्तवृक्षोद्भवः।पुनःकिंलक्षणः त्रिभागचतुरस्राष्टास्रकानस्रकः
त्रिभागेषुचतुरस्राष्टास्रकानस्रकानिष्पन्नास्तथा । एतदुक्तंभवति । यथाप्रमाणंशंकुंत्रि
धाविभज्य आद्यांशंचतुरस्रं द्वितीयांशमष्टास्रं तृतीयांशमनस्रवर्तुलंकुर्यादितिभावः । तथा
चोक्तंग्रंथांतरे “स्याच्चतुर्विंशविंशाष्टाद्वादशांगुलकैःक्रमात् । विप्रादीनांशंकुमानंस्वर्णवस्त्रा
द्यलंकृतम् ॥ खदिरार्जुनशालोत्पंयुगपत्रतरुद्रवम् । रक्तचंदनपालाशरक्तशालकिलाल
जम् ॥ निंबकारंजकुटजवैणवंविल्ववृक्षजम् । शंकुंत्रिधाविभज्याद्यंचतुरस्रंततःपरम् ॥ अ
ष्टास्रंचतृतीयांशमनस्रमृजुमघ्नम् । एवंलक्षणसंयुक्तंपरिकल्प्यशुभेदिने ॥ ” इति ॥
अथरेखाकरणमाह।कामिति।अग्निजेनसुवर्णेनब्राह्मणादिकः कादिसंस्पृश्यसूत्रवद्रेखांरचये
त् । सूत्रवदिति आग्नेयादिगृहप्रदक्षिणंकुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । ब्राह्मणःकंशिरः
स्पृष्टातर्जन्यावाकृत्वाआग्नेयादिप्रदक्षिणंसूत्रानुगतारेखांकुर्यात्।तथैवक्षत्रियोवक्षःस्यलंस्पृ
ष्टारेखांकुर्यात् । वैश्यः ऊरुयुगुलंसंस्पृष्टारेखांकुर्यात् । शूद्रःपादयुगुलंसंस्पृष्टारेखांकुर्यात् ।
तथाचलल्लः “कृत्वासूत्रनिपातंमध्यांगुल्याथवाप्रदेशिन्या । अंगुष्ठेनहायवाकनका
क्षतरजतमुक्ताभिः ॥ रेखांकुर्यात्”इत्यादि । तथाचभृगुः “विप्रःशीर्षंनृपोवक्षोवैश्यश्चो
रूपरःपदे । स्पृष्टारेखांगृह्णारंभेकुर्यादग्नेःप्रदक्षिणम् ॥” इति ॥ अग्नेरित्याग्नेय्याः । तथा
चकारिकायाम् “अंगुष्ठकेनदेशिन्यारेखांकुर्वीतसूत्रतः । स्वर्णेनमणिनारूप्यमुक्तादाधि
फलाक्षतैः ॥ कुसुमेर्वानशस्त्रेणनलोहेननभस्मना । काष्ठादिभिर्नापसव्यां नवक्रांदो
पदर्शनात् ॥ शस्त्रेणशस्त्रमृत्युःस्यादित्यादिस्पष्टमीरितम् ॥ ” इति ॥ तथाचवृहद्वास्तु
पद्धती “ शस्त्रेणशस्त्रमृत्युर्वधोलेहेनभस्मनाग्निभयम् । तस्करभयंतृणेनचलिस्रिताकाष्ठे
नराजभयम् ॥ वक्राचपादलिखितारिपुभयदास्त्रिशदाविरूपाच । चर्मांगारास्त्यकृतादं
तेनचकर्तुरशुभाय ॥ वैरमपसव्यालिखिताप्रदक्षिणासंपदोविनिर्देश्या ॥” इति ॥ अथशि
लान्यासमाह । भित्तेःशिलाअपिसूत्रवदाचरेयुः आग्नेयादिप्रदक्षिणंसंप्रापयेयुरित्यर्थः ।
तथाचवराहः “दक्षिणपूर्वकोणेकृत्वापूर्वांशिलांन्यसेत्त्यपमम् । शयाःप्रदक्षिणेनस्तंभश्चि
र्वमतिष्ठाप्याः ॥” इति ॥ १६ ॥

अब शंकुन्यासको कहते हैं ॥

भा०-मुहूर्तसमयमें वास्तुकी कुक्षिमें शंकु देणा ॥ ब्राह्मणके शंकु २४ चौवीस अंगुलका करणा ॥ और क्षत्रियके २० वाँस अंगुलका शंकु होता है ॥ और वैश्यके सोलह १६ अंगुलका शंकु होता है ॥ शूद्रके १२ अंगुलका होता है ॥ और शास्त्रोक्तवृक्षका शंकु होता है ॥ और शंकुका तीन भाग करके आद्यभागमें चतुरस्र करणा ॥ और द्वितीयभागमें अष्टास्र करणा ॥ और तृतीयांशमें वर्तुल करणा ॥ अब रेखाकरण कहते हैं ॥ ब्राह्मण अपने मस्तकको स्पर्श करिके सुवर्णसे आग्नेयादि प्रदक्षिणक्रमसे सूत्रानुगत रेखा करणी ॥ ऐसैही क्षत्रिय वक्षःस्थलको स्पर्श करिके रेखा करे ॥ और वैश्य दोनु ऊरुको स्पर्श करके रेखा करे ॥ ऐसैही शूद्र पादको स्पर्श करिके रेखा करे ॥

अब शिलान्यासको बताते हैं ॥

ऐसैही आग्नेयादि प्रदक्षिणक्रमसे भित्तिकी शिलाकी स्थापन करणी ॥ १६ ॥

पूर्वादौत्रिपडर्थपंचमलवेद्वाःसव्यतोऽकोद्धृतेदैर्घ्येद्व्यंशसमुच्छ्रिता
ब्धिलवकेसर्वासुदिक्षुदिता ॥ स्तंभोग्रेदिशिपूजितःसुसमयेस्थाप्यः
शिरश्छत्रभाग्विस्ताराष्टिलवान्वितैःकृतकरैस्तुल्यंगृहोच्चविदुः १७

अथभित्तिप्रसंगेनद्वारमाह । दैर्घ्येगृहदैर्घ्ये अंकात्तेनवभिर्भाजितेसति पूर्वादौदिशिक
मेणसव्यतोवामभागात्रिपडर्थपंचमलवेद्वाःद्वारमुक्तं मुनिभिरितिशेषः।त्रयश्चपट्चअर्याश्च
पंचचत्रिपडर्थपंच एतेपांसंख्यापूरकात्रिपडर्थपंचमास्तेचतेलयाश्चतेपांसमाहारस्तस्मिन्।
एतदुक्तंभवति । गृहदैर्घ्येनवभागकृत्वा पूर्वाभिमुखेगृहेक्रियमाणेवापभागान्द्वंशद्वयंत्य
क्त्वातृतीयांशेद्वारंकर्तव्यम् । दक्षिणाभिमुखेतयैवांशपंचकंत्यक्त्वापष्टौकार्यम्।पश्चिमाभि
मुखेतयैवांशचतुष्कंत्यक्त्वापंचमांशकार्यम्।उदङ्मुखेपश्चिमांशेवद्वारंकर्तव्यम्।सर्वासुदि
क्षुब्धिलवकेचतुर्भागेद्वादिता।किंलक्षणाद्वाःद्वंशसमुच्छ्रिता द्विभागोच्चा । तथाचवरा
हः “दैर्घ्येनवांशाःपदमत्रसव्याद् द्वारंशुभंप्राक्त्रिचतुर्यभाने । चतुर्यपष्टेदिशिदक्षिण
स्यांपश्चाच्चतुःपंचमकेतयोदहू ॥” इति ॥ तथाचचववनः “ मानाधिकोनादिभागे द्वारे
नीचमुत्तक्षयः” इति।अथनिष्पन्नासुभित्तिपुस्तंभप्रतिष्ठायाह । स्तंभोग्रेदिशीति । अग्नेदि
शि आग्नेयांसुसमयेपूर्वोदितेस्तंभः स्थाप्यः।अत्राप्युक्ततरुजइत्यनुवर्तते।किंलक्षणस्तंभः
पूजितःस्वक्चंदनार्चितः पुनःकिंलक्षणः शिरश्छत्रभाक्शिरःषिछत्रंमजतेइतितया छत्रे
काकादिपद्मपुपवेशनभयात्स्तंभोपरिक्रियते । तथाचवराहः “ छत्रस्यबंधयुतकृतधूपवि
छेपनः समुत्थाप्यः । स्तंभस्तयैवकार्योद्धारोच्छ्रायःप्रयत्नेन ॥ ” इति । तथाचोत्पलः
स्तंभोपरियदालूककाकगृभादिपक्षिणः । व्यालादपश्चतिष्ठंतितदाकर्तुर्नशोभनम् ॥ तस्मा
त्स्तंभोपरिच्छत्रं शाखांफलवतीनुवा । धारयेदयवावस्त्रं सुधैरत्नादिनिक्षिपेत् ॥” इति ॥
गुर्जरदेशेकचित्काष्ठसर्पमयलोकयतच्छून्यदिशिप्रयमंस्तंभप्रतिष्ठां कुर्वति । तदसत् । यत्

स्तद्वलोकनं विवाहवेद्यां कोणे पुशुंगारा र्थं स्तंभान् रोपयति तद्विषयम् । तदप्येकदेशीयम् न बहुसंमतम् । कालसर्पस्तु यथा “ ईशानतः सर्पतिकालसर्पो विहाय सृष्टिगणयेद्विदिधु । पश्चात् तस्तिन्मुखमध्यपुच्छं त्रिकं त्रिकं वैवृषसंक्रमादेः ॥ अहेः फणायां मरणं वरस्य मध्ये कुमार्याः स्वजनस्य पुच्छे । विधेयभेकं किल शून्यदेशे विवाहवेद्यां निखने च कीलम् ॥ ” इति । वृषादित्रिपुराशिपुरवौ आग्नेय्यां स्तंभारोपणं कार्यम् । सिंहादिपुईशान्यां वृश्चिकादित्रिपुराव्यां घटादित्रिपुरैर्ऋत्यां कर्तव्यमिति । एतद्विवाह एव गृहे सिंहादवलोकनीयं वृषाद्विद्याम् । तथा च “ वृषाद्वेद्यां गृहे सिंहात्नीना त्रीणि सुरालये । मुखं मध्यं तथा पुच्छं हित्वा स्तंभं नियोजयेत् ॥ ” इति । अन्यच्च गृहस्तंभप्रतिष्ठापनं बहुभिर्ग्रन्थकारैरेवाग्नेय्यां वाभिहितम् । तथा च ब्रह्मशंभुः “ सूत्रभित्तिशिलान्यासं स्तंभस्यारोपणं तथा । पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये कुर्यादित्या इकश्यपः ॥ ” इति ॥ तथा च शार्ङ्गधरः “ प्रासादे पुचहर्म्ये पुगृहेष्वन्ये पुसर्वदा । आग्नेय्यां प्रथमं स्तंभं स्थापयेत्तद्विधानतः ॥ ” इति ॥ तथा च बराहमिहिराचार्याः “ दक्षिणपूर्वकोणे कृत्वा पूजां शिलान्यसेत्प्रथमाम् । शेषाः प्रदक्षिणेन स्तंभाश्चैवं प्रतिष्ठाप्याः ॥ ” इति ॥ कार्त्यायनगृह्यकारिकायामप्युक्तम् “ एकैकमुच्छ्रयेत् स्तंभं त्रैरैतैः शिलातले । श्रियो वसान इत्यंतैरिभामित्यादिभिर्गृही । आग्नेय्यादिपुकोणे पुमंत्रैरैतैः शिलान्यसेत् ॥ ” इति । गृहे हरिहरभाष्ये शालापद्धतिष्वप्येवमेवोक्तम् । इत्यलमतिप्रसंगेन । उक्ततरुजइत्युक्तत्वात् शाखां तरात्काष्ठान्यवगंतव्यानि । तथा च वास्तुशास्त्रे “ श्रीपर्णी रोहिणी शाकसर्जाश्च सरलाः शुभाः । पतंगलाघ्रशालारूपास्ता लार्जुनकशिशपाः ॥ चन्दनाशोकवदरी मधुकाश्वकदंबकाः । प्रशस्ताश्च शमीनिंबविल्ववज्रगृहांतिके । गृहेकाष्ठं स्रमं श्रेष्ठमलिदेविषमं शुभम् ॥ ” इति । नारदः “ लक्षो दुंबरचूताख्या निंबस्तुहि विभीतकाः । दग्धाः कंटकिनो वृक्षा वटाश्वत्यकपित्तकाः ॥ अगस्तिशिशुतालाख्यास्तित्तिडीकाश्च निर्दिताः । अन्ये च गृहनिर्माणे योजनीयाः सदाद्रुमाः ॥ ” इति । तथा च बराहः “ पितृवनमार्गसुरालयवल्मीकौद्यानतापसाश्रमजाः । चैत्यसरित्संगमभवाश्च पटतोयसिक्ताश्च ॥ कुंजानुजातवल्लीनिपीडितावज्रमारुतोपहताः । स्वपतितहस्तिनिपीडितशुष्काग्निपृष्टदृष्टमधुनिलयाः ॥ तरवो वर्जयितव्याः शुभदाः स्युः स्निग्धपत्रकुसुमफलाः । सुरदारुचंदनसमामधुकरतरवः शुभादिजातीनाम् ॥ पत्रस्यारिष्ठाश्वत्यखदिरबिल्वावृद्धिकराः । वैश्यानां जीवखादिरकसिंदूरकस्यंदनाश्च शुभफलाः ॥ तिंदुकक्रेतकसरलार्जुनोत्यसालाश्च गृद्राणां । सर्वेषां वाशस्ताः सर्वे वृक्षाश्च निर्दिता नोचेत् ॥ ” इति । व्यासोपि “ अन्यवेश्मस्य तदारुनैवान्यस्मिन्प्रयोजयेत् । न तत्र वसतेः कर्ता वसेत्तत्र न जीवति ॥ ” इति । समरंगणे “ इष्टकालोष्टपापाणमृत्तिकाजीर्णमायसम् ॥ तृणपर्णबुधैः प्रोक्तं दारुनूनं गृहाय वै ॥ ” इति ॥ शार्ङ्गधरेपि “ नूतने नूतनकाष्ठं जीर्णं जीर्णं तृणपर्णबुधैः प्रोक्तं दारुनूनं गृहाय वै ॥ ” इति ॥ शार्ङ्गधरेपि “ नूतने नूतनकाष्ठं जीर्णं जीर्णं तृणपर्णबुधैः प्रोक्तं दारुनूनं गृहाय वै ॥ ” इति । वृक्षच्छेदनप्रार्थना ग्रंथांतरे उक्ता “ यानीह भूतानि वसन्ति तानि वलिगृहीत्वा विधिवत्प्रयुक्तम् । अन्यत्र वासं परि कल्पयंतु क्षमंतु तान्यद्यनमोऽस्तुतेभ्यः ॥ ” इति । अयं स्तंभप्रसंगेन गृहोच्चतामाह ।

विस्तारोति । विस्तारस्य गृहविस्तारस्य अष्टिलवः षोडशांशस्तेन अन्वितैर्युक्तैः कृत करैश्चतुर्हस्तैस्तुल्यं समानं गृहो बंधिदुर्मुनय इत्यध्याहारः । तथा च रत्नकोशे “ विस्तारषोडशांशश्चतुर्हस्तो भवेद्गृहोच्छ्रायः ” इति । तथा च लल्लुः “ नात्युच्छ्रितं नातिनी चंकुञ्चोत्सेधं यथारुचि ” इति ॥ १७ ॥

अब द्वारको कहते हैं ॥

भा०—गृहके दैर्घ्यका नव ९ भाग करिके पूर्वाभिमुख गृह करणा होयतो वामभागसे अंशद्वयको त्याग करिके तृतीयांशमें द्वार करणा ॥ और दक्षिणाभिमुख करणा होयतो पांच अंशको छोडके छठे अंशमें करणा ॥ और पश्चिमाभिमुख करणा होयतो चार अंशको छोडके पांचमा अंशमें करणा ॥ उत्तरमुखकरणा होयतो पश्चिमांशमें करणा ॥ और सब दिशाओंमें चौथे भागमें द्वार करणा ॥ द्वारोंको दोय भाग उंचा करणा ॥ और पूर्वोदित समयमें अग्निकोणमें स्तंभस्थापन करणा ॥ उक्तकाष्टका स्तंभ करणा ॥ और चंदनपुष्पादिकोंसे स्तंभकी पूजन करणी ॥ और स्तंभके मस्तकपर छत्र करणा ॥ अब स्तंभके प्रसंगसे गृहकी उच्चताको कहते हैं ॥ गृहके विस्तारका षोडशांशयुक्त चार हात घरको उंचा करणा ॥ १७ ॥

स्नानाग्निस्वपिवस्त्रभोजनपशुद्रव्यामरौकःस्थितिपूर्वादौ जलमीशि
तुर्दिशि परंवायोरपाङ्गत्रकम् ॥ अल्पेशक्तिभुवोर्यथारुचि परेगेहस्य
दक्षे चरट्टांबूलखलचुल्लिकापितृपदप्रक्षालनान्युचिरे ॥ १८ ॥

अथ मुख्यगृहात्कस्यगृहं कस्यांदिशिकर्तव्यं तदाह । ज्ञानेति । ज्ञानप्रसिद्धम् अग्निः प्रसिद्धः स्वपिः शयनं वस्त्राणि प्रसिद्धानि भोजनं प्रसिद्धं पशवो गवादयः द्रव्याणि सुवर्णादीनि अमरादेवाः एषामोकांसि गृहाणि तेषां स्थितिः स्थापनं पूर्वादीदिशिक्रमेण कार्यमित्यध्याहारः । तथा च नारदः “ ज्ञानागारं दिशि प्राच्यामाग्नेय्यामग्निमंदिरम् । याम्यायां शयनागारं नैऋत्यां वस्त्रमंदिरम् ॥ प्रतीच्यां भोजनागारं वायव्यां पशुमंदिरम् । भांडकोशं उत्तरस्यामीशान्यां देवमंदिरम् ॥ ” इति ॥ अथ जलस्थानमाह । ईशितुरीशानस्यादिशजलं कार्यनान्यत्र । तथा च लल्लुः “ प्राच्यादिदिक्स्थे सलिले सुतहानिः शिखिभयं रिपुभयं च । स्त्रीकलहं स्त्रीदोषं चनेष्टयं चित्तात्मजविशुद्धिः स्यात् ॥ ” इति ॥ अथान्यदप्याह । परमिति । परमनूक्तं पदार्थजातं वायोर्दिशि कार्यं । अन्यानि मारुत्यामितिल्लोक्तत्वात् । अपाङ्गदक्षिणस्यांदिशिमूत्रकं कार्यं । स्यलसंकोचे सति एतद्यत्रोक्तं तद्गृहमध्ये बाह्यतश्च स्वस्थाने तारतम्ये न योज्यम् । अथ शक्तिभुवोः संकोचे सति कर्तव्यमाह । अल्पे इति । शक्तिभुवोरल्पे सति यथारुचिकार्यम् । गेहस्यदक्षे परे आचार्याः परट्टादिकमूचिरे । परट्टः पिष्टयंत्रम् अंबुषदकम् उल्लूखलादिकं प्रसिद्धम् । तथा चोक्तं प्रयांतरे “ उल्लूखलां पिष्टयंत्रमप्रस्थानजलाश्रयम् । वैश्वानोदक्षिणे पार्श्वे पितृणां पादशौचनम् ॥ ” इति ॥ १८ ॥

अब कहते हैं कि किसका गृह किसदिशामें करणा ॥

भा०-पूर्वमें स्नानागार बनाना ॥ अग्निकोणमें अग्निस्थान ॥ दक्षिणमें शयनस्थान ॥ नैऋतमें वस्त्रस्थान ॥ पश्चिममें भोजनशाला ॥ वायुमें पशुशाला ॥ उत्तरमें द्रव्यशाला ॥ ईशानमें देवमंदिर करणा ॥ और ईशान दिशामें जलस्थान ॥ और अन्य संपूर्ण पदार्थों को रखनेके लिये वायुकोणमें शाला करणी ॥ और दक्षिण दिशामें मूत्रस्थान करणा ॥ और स्थल थोडा होय तो उन दिशाके घरमें करणा वा बाहर करणा ॥ और शक्ति भूमि अल्प होयतो यथारुचि करणा ॥ और घरके दक्षिणमें चक्कि जलस्थान ऊखल चुल्लिका पिट्टियोंके पादशौचादिकका करणा यह कोई आचार्यका मत है ॥ १८ ॥

द्वात्रिंशाधिकहस्तमन्धिवदनंतार्णत्वलिंदादिकनैष्वायादिकमीरि-
तंतृणगृहंसर्वेषुमास्सुदितम् ॥ छत्रंवश्यकपाटमर्चिततमंवेश्मोक्त
रीत्याविशेदारंभोदितमास्सुनारदमतान्माघोर्जशुक्रेषुतु ॥ १९ ॥

अथकेपुकेपुगृहेषु आयादिकंभाव्यंकेपुनभाव्यमित्याह । द्वात्रिंशेभ्यःअधिकाःहस्ताः
यस्मिन्गृहेप्रमाणंतद्द्वात्रिंशाधिकहस्तमन्धिवदनंचतुर्मुखं तार्णतृणगृहम् अलिंदादिकम्
अलिंदंपट्टिशालेतिलोकेप्रसिद्धम् । आदिशब्देननिर्व्यूहादिगृहभूषणंगृह्यते एषुआयादि
कंनईरितंनोक्तम् । तथाचदेवज्ञवल्लभे “अलिंदानिर्व्यूहविनिर्गमाद्याश्चतुर्दिशयेगृहभूष
णाय ॥ आयादिकंतेपुनचित्तनीयंयतोनतेवास्तुपरिग्रहेऽस्युः” इति । तथाचचित्तामणौ “य
त्रदूर्ध्वग्रहादीनांद्वात्रिंशद्वस्ततोधिकम् ॥ नतत्रचितयेद्द्वीमान्गणनायव्ययादिकम्” इति ।
तथाचराजमार्तंडे “आयव्ययौमासशुद्धिचितयेन्नृणालये ॥” इति । तथाचवसिष्ठः “एका
दशेयवाद्दूर्ध्वयावद्द्वात्रिंशहस्तकं ॥ तावदायादिकंचित्तयेतद्दूर्ध्वनैवचितयेत्” इति । अथतृण
गृहेशेषमाह । तृणगृहंसर्वेषुमास्सुदितम् सर्वमासेषुंक्तव्यमित्यर्थः । अथनिष्पन्ने
गृहेशेषमाह । छत्रमिति । आरंभोदितमासेपुशास्त्ररीत्यावेश्मगृहंसर्वेषु आरंभायउ
दिताः प्रोक्तास्तेचतमासाश्चतेपुशास्त्ररीत्यासुत्राद्युक्तविधिनागृहंप्रावेशेस्वामीत्यर्थः ।
कर्मभूतंवेश्म छत्रंकुड्यैराच्छादितं । पुनःकिलक्षणं वश्यकपाटंवश्यमधीनकपाटंयस्यत
त्थातत्त्वश्यमिति लापितउद्धाटितेवातथैवास्वरंभवाति । पुनःकिलक्षणम् अचितंतमं
तोरणमालाद्यलंकृतम् । तथाचनारदः “अकपाटमनाच्छत्रमदत्तबलिभोजनम् ॥ गृहंनंप्र
विशेदेवाविषदामाकरंदितम्” इति । तथाचच्यवनः “स्वयमुद्धाटितेरोगोऽपिहितेचकुलक्षयः ।
नानाधिकोनदिग्भागेद्वारेनीचेसुखक्षयः” इति । अथप्रवेशोमासेविशेषमाहनारदमतात्
माघोर्जशुक्रेषुमासेपुगृहंप्रविशेत् माघःप्रसिद्धःऊर्जःकार्तिकःशुक्रोज्येष्ठःएषुगृहंप्रविशेदि
त्यर्थः । आरंभोदितमास्स्वित्पनेनतृणगृहस्यसर्वमासेपुविहितत्वात् प्रवेशोपिसर्वमासेषुं
विहितः । तथाचनारदः “प्रवेशोमध्यमोज्ञेयःसौम्यकार्तिकमासयोः ॥ माघफाल्गुनै
शास्त्रज्येष्ठमासेपुशोभनः” इति । तथाचज्योतिःप्रकाशे “गृहारंभोदितैर्मासेषुंविष्णुवारीवि

शेदृहम्" इति । तथाचग्रंथांतरे "विशेत्सौम्यायनेहर्म्यत्तृणागारंतुसर्वदा" इति । तथाच व्यवहारसारतत्वे "सौम्यायनेश्रावणमार्गपौषेजन्मर्शलश्रीपचयंदशंशे ॥ वामंगतेकेंगृह वास्तुपूजांकृत्वाविशेद्वेश्मभकूटशुद्धम्" इति ॥ १९ ॥

अब कोन कोन घरमें आयादिक देखणी और कोन २ में नही देखणी सो कहते हैं-

भा०-और ३२ वतीस हातके उपर घरमें और चतुर्मुखमें और तृणके घरमें और आर्लंद याने जिसको पांडिशाल कहते हैं आदि शब्दसे गृहभूषणादिकमें आयादिक नही देखणी ॥ और घासके मकानको संपूर्ण मासोंमें करना ॥

अब सिद्ध गृहमें प्रवेशको मुहूर्त कहते हैं-

और जो घरभीतोसे आछादित होय ॥ और खोलणे ढांकणे योग्य जिसमें कि मांड होय ॥ और तोरण मालादिकोंसे अलंकृत होय जिस घरमें सूत्रोक्त वास्तुशांति करके गृह बनानेमें कहे मासोंमें प्रवेश होना शुभ है ॥ और नारदके मतमें माघ कार्तिक ज्येष्ठ मासोंमें बी प्रवेश करना लिखा है ॥ १९ ॥

प्रारंभोदितभैः प्रवेशउदितोपूर्वः सपूर्वः स्थिरैर्मंत्रैश्चाच्युतमूलदक्षसहितैरारंभभैर्द्रव्यात्मकः ॥ कृत्यंवेश्मभवंदिवैवविहितंरात्रौ प्रवेशः क्वचित्सूर्यक्षादिभपंचकंमनुमितादष्टप्रवेशेनसत् ॥ २० ॥

इदानीमपूर्वादिप्रवेशानाह । प्रारंभेति । प्रारंभोदितभैः गृहप्रारंभोदितनक्षत्रैरपूर्वः प्रवेशः उदितः मुनीद्वैरित्यध्याहारः । अप्रारंभोदितभैरित्युपलक्षणम् । तेन प्रारंभोदिततिथिभादिकंसर्वग्राह्यम् । अपूर्वोनामनूतनगृहे नयमः प्रवेश उच्यते । स्थिरैर्मंत्रैश्च नक्षत्रैः सपूर्वः प्रवेश उदितः सपूर्वोनामयात्रावसानेयः क्रियते । अथ अच्युतमूलदक्षसहितैरारंभभैर्द्रव्यात्मकः प्रवेशः उदितः द्रव्यात्मकोनाम अष्टादिनामष्टगृहेपुनर्यः क्रियते । तथाच ज्योतिः प्रकाशे "अपूर्वः प्रवेशो गृहारंभधिष्ण्यैर्विधेयः करोमध्यमोत्रेतिकेचित् ॥ सपूर्वः स्थिरैर्मंत्रैश्च भैरवशुद्धैरतो न्योश्चि मूलाच्युतारंभधिष्ण्यैः" वसिष्ठः "अपूर्वसंतं प्रथमं प्रवेशं यात्रावसाने च सपूर्वसंज्ञम् ॥ द्वादहाहयं चाप्रिभयादिजातं गृहप्रवेशं त्रिविधं वदंति" ॥ अथ गृहकृत्यविषये दिनरात्रिविशेषनिर्णयमाह । कृत्यंवेश्मभवाभितिवेश्मभवं गृहभवं पार्तिकचित्कृत्यं ताद्विवैवविहितं रात्रौ क्वचिद्विवा मुहूर्ताभावे सति रात्रौ प्रवेशो विहितः नान्यत् । तथाच वसिष्ठः "द्विवा प्रवेशः शुभदः सपुत्रपौत्रादिदृष्ट्येनिशिभास्करेदोः ॥ यत्नेन मत्स्यध्वजवासरस्वरात्रिविनासूर्यातिथेश्च रात्रिम्" इति । अथ कलशवास्तुनक्षत्रशुद्धिमाह । सूर्यक्षादिति । सूर्यनक्षत्रादिभपंचकं नक्षत्रपंचकं तथा सूर्यक्षादिमनुमितात्तुर्दशमितात्रशत्रादष्टनक्षत्राष्टकं प्रवेशेन सत् नशुभं स्यात् । अन्यानि शुभानीत्यर्थात्सिद्धम् । अत्र पूर्वोक्तानां नक्षत्राणां शुभाशुभत्वं शास्त्रम् ॥ २० ॥

अब अपूर्वादिप्रवेशोंका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-प्रारंभके नक्षत्रोंमें नूतनगृहमें प्रवेश करणा ॥ इस जगह उपलक्षणसे प्रारंभो-
दित तिथिनक्षत्रादिकोंकोबा लेणा ॥ और स्थिर नक्षत्रोंमें और मैत्रनक्षत्रोंमें यात्रासे
आयके प्रवेश शुभ होता है ॥ और पुष्य-मूल-अश्विनीसहित आरंभके नक्षत्रोंमें अश्या-
दिकोंके भयसे फेर प्रवेश करना शुभ है ॥ गृहकमदिनमें मुहूर्त न होयतो रात्रिमें प्रवेश
होवेतो शुभ होय ॥ अब कलशवास्तुनक्षत्रकी शुद्धीको कहते हैं ॥ सूर्यनक्षत्रसे पांच
नक्षत्रोंमें और सूर्यनक्षत्रसे चवदमा १४ नक्षत्रसे ८ आठ नक्षत्रोंमें प्रवेश नहीं करणा ॥ २० ॥

लग्नेचोपचयस्थितैरविमुखैः प्रारंभवत्संस्थितैः सूर्यैवामगतेस्वादिग्वं
दनभैर्वैश्मप्रवेशः शुभः ॥ रंध्रेपुद्विभवेभ्य आसुतगतः सूर्योयदास्या
त्तदापूर्वाद्याननमालयंप्रविशतां स्याद्दामगोऽसौक्रमात् ॥ २१ ॥

इति श्रीनारायणदेवज्ञविरचिते मुहूर्तमार्तंडेवास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथप्रवेशे लग्नशुद्धिमाह । लग्नेशः शुभः स्यात् । रविमुखैः सूर्याद्यैः प्रारंभवत्संस्थितैः
गृहार्भार्यमुक्तं तद्द्रव्यं स्थितैरित्यर्थः । कस्मिन्सति सूर्यवामगतेसति । पुनःकैः स्वादि
ग्वदनभैः यद्विड्मुखं गृहंतद्विड्मुखैः प्रवेशोदितैर्नक्षत्रैरित्यर्थः । अथवामसूर्यलक्षणमा
ह । रंध्रे इति । रंध्रेपु ५ द्वि २ भवे ११ भ्यः लग्नादि अष्टमपंचमद्वितीयैकादशेभ्यः स
काशात् ८ आसुतगतः आपंचमगतः सूर्योयदास्यात्तदापूर्वाद्याननमालयंपूर्वादिमुखं
गृहंप्रविशतां मनुष्याणामसौ सूर्यः क्रमाद्दामगतः स्यात् । एतदुक्तं भवति । अष्टमात्पंच
सुवर्तमानोर्कः पूर्वामुखगृहे प्रविशतां वामो भवति । पंचमात्पंचसुगतो दक्षिणामुखे गृहे प्रवि
शतां वामो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इति स्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायां मार्तंडवल्लभायां वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥

भा०-जन्मलग्नसे और जन्म राशिसे उपचयवाले स्थिरलग्नमें गृहप्रवेश शुभ होय ॥
और सूर्यादिकग्रह प्रारंभमें जैसे होय ॥ और वामसूर्य होय तब करणा ॥ और जिस
दिशामें घरका मुख होय उस दिशके उक्तनक्षत्रोंमें प्रवेश करणा ॥ यह वार्ता एक २ दि-
शामें सात २ नक्षत्र रखके प्रवेश द्वारदिशामें उक्तनक्षत्र देखणा सो सप्तशलाका बना-
के देखणा ॥

अब वामसूर्य कहते हैं ॥

लग्नसे अष्टमसे ५ पांचतक सूर्य होय तो पूर्वमुखघरमें प्रवेश होणेवालोंके
वामसूर्य होय ॥ और पांचमसे पांचतक दक्षिणमुखगृहमें प्रवेश होणेवालोंके वामसूर्य
होय ॥ और दौयसे पांचतक पश्चिममुखघरमें प्रवेश होणेवालोंके वामसूर्य होय ॥
और इग्यारेसे पांचतक उत्तरमुखगृहमें प्रवेश होणेवालोंके वामसूर्य होय ॥ २१ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनामुरामालयचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामविरचितायां
मार्तंडदर्शिन्यां वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथसुहूर्तमार्तंडेयात्राप्रकरणंप्रारभ्यते ॥ १ ॥ वारेचोपचयाव
हस्यसुदेशास्विष्टप्रयाणंजगुःकर्णात्यादितिभद्विकेषुमृगमैत्राकेंषु
नोजन्मभे ॥ सार्पाद्राग्निमाजपादपितृपुत्र्वाष्ट्रयेचाशुभंरिक्ता४
९, १४ पर्व १५, ३० गुहा ६ एमी ८ हरि१२ सितास्येपुज्जशु
क्रोन्मुखम् ॥ १ ॥

अथयात्राप्रकरणंव्याख्यायते तत्रादौयीस्मिन्कालेयात्राकर्तव्येत्याह।सुदशासु शोभना
दशांतर्दशाविंदशोपदशासु उपचयावहस्पग्रहस्पवारेगोचराष्टकवर्गादौशुभफलग्रहस्पवा
रेप्रयाणमिष्टशुभंजगुराचार्याः।केषु कर्णात्यादितिभद्विकेषु कर्णःश्रवणः अंत्यरेवती अदि
तिभंपुनर्वसुः एषाद्विकाः श्रवणधनिष्टे रेवत्याश्विन्यै।पुनर्वसुपुष्यौ एष्वित्यर्थः।पुनःकेषु मृग
मैत्राकेंषु मृगःप्रसिद्धः मैत्रमनुराधा अर्कोहस्तः एपुनवनक्षत्रेपुप्रयाणंशुभमित्यर्थः। तत्र
विशेषमाह । नोजन्मभइति । जन्मभेजन्मनक्षत्रेश्रवणाद्यन्तमेपियानंशुभंनोजगुः।
अय्येषुअशुभंतान्याह । सौंपति । सार्पमाश्लेषा आर्द्राप्रसिद्धा अग्निःकृत्तिका यमोभर
णी अजैकपादः पूर्वाभाद्रपदा पितरोमघा त्वाष्ट्रयेचित्रात्रयेच एपुनवनक्षत्रेषुयानम
शुभंजगुः । अन्यानिनवनक्षत्राणिमध्यमानीत्यर्थतःसिद्धम् । अथयासुतिथिपुअशुभंतदा
हारिकैति । चतुर्योनिवमीचतुर्दश्यः पर्वणीपूर्णिमामावास्ये गुहःपटी अष्टमीप्रसिद्धा
हरिर्द्वादशी सितास्यंशुक्रप्रतिपत् तेषुप्रयाणंयानमशुभंजगुः अर्थादन्यासुतिथिपुशुभम्।
अन्यदुष्टमाह । ज्ञेति । ज्ञोबुधः शुक्रःप्रसिद्धः तपोरुन्मुखं संमुखयानंमुक्तेष्वपि।तिथिन
क्षत्रादिपुपानंमशुभं नगुः । बुधशुक्रसंमुखंगमनंनकतंव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ यात्राप्रकरणम् ॥

भा०-शुभग्रहकी दशा होवै ॥ और उपचयावहग्रहका वार होय तब यात्रा करणी ॥
अ० रे० पुन० अश्वि० पुष्य० मृ० अनु० हस्त० इतने नक्षत्र यात्रामें शुभ है ॥ और ज-
न्मनक्षत्रमें यात्रा नहीं करणी ॥ और आश्लेषा-आर्द्रा-कृत्तिका-भरणी-पूर्वाभाद्रपदा-मघा-
चित्रा-स्वाती-विशाखा इतने नक्षत्र यात्रामें अशुभ है-और शुभाशुभसं अन्यनक्षत्रमें
यात्रा मध्यम है ॥ और ४।९।१४।३०।६।८।१२ शुक्रपक्षकी १ इन ति-
थियोंमें यात्रा अशुभ है ॥ और बुध शुक्रके संमुखमें यात्रा नहीं जाना ॥ १ ॥

प्राक्चंद्रासितशक्रभंवसुपराद्धात्पंचभेज्यानपाक्पश्चात्कार्कसिता
नुदक्षुजबुधार्थमणस्त्यजेच्छूलकान् ॥ त्रिशाष्टौनवभूमयोभिगिरिं
शाविश्वेपवोऽर्काब्धयः पट्शक्रास्तिथिपर्वतादशदशोप्येतास्ति
थीनीशतः ॥ २ ॥

अथशूलानाह । प्रागिति । प्राक्पूर्वस्यादिशिचंद्रासितशक्रभंत्यजेत् चंद्रः सोमवारः
 असितःशनिवार शक्रभंज्येष्ठा एतत्रयंपूर्वदिशित्यजेदित्यर्थः । अपाक्दक्षिणस्यां व-
 सुपराद्धात् धनिष्ठोत्तराद्धात्पंचनक्षत्राणि ईज्योबृहस्पतिवारः एतान्दक्षिणस्यांत्यजेत् ।
 पश्चात्पश्चिमायांदिशिकार्कसितान्त्यजेत् कःरोहिणी अर्कोरविः सितःशुक्रः एतान्पश्चि-
 मायांत्यजेदित्यर्थः । उदक् उत्तरस्यांदिशि कुजबुधार्थमणस्त्यजेत् कुजोमंगलवारः बुधः
 प्रसिद्धः अर्यमानामोत्तराफाल्गुनी एतान्शूलकान् उत्तरस्यांत्यजेत् । शूलपदस्यप्रत्येकसंब-
 धः । अथयोगिनीमाह । त्रिंशदाविति । एतान्प्रत्येकपदगतान् तिथीन् ईशतः ईशान्याः
 सकाशात्प्रदक्षिणक्रमेणजह्युः एतांस्तिथीन्त्यजेत् । एतेके त्रिंशा ३० षौ८ ईशान्यांनव९
 भूमयः १ प्राच्यां अग्निः ३ गिरिशाः ११ आग्नेय्यां विश्वे १३ पवः ५ दक्षिणस्यां अर्का १२ व्य-
 यः १४ नैर्ऋत्यांपृष्ट ६ शक्राः १४ पश्चिमायां तिथि १५ पर्वताः ७ वायव्यां दश १०
 दशः २ उत्तरस्यां अत्रांकन्यासएवव्याख्यानम् ॥ २ ॥

अब शूलको कहते हैं ॥

भा०—चंद्र शनिवार और ज्येष्ठा नक्षत्र इन्हेंके दिन पूर्वदिशामें यात्रा अशुभ है ॥ और
 धनिष्ठके अर्द्धभागसे पांच नक्षत्रमें और गुरुवारके दिन दक्षिणयात्रा नहीं करणी ॥ और
 रोहिणीनक्षत्रमें और सूर्य शुक्रके दिनमें पश्चिममें यात्रा अशुभ होय ॥ और भौम बुधवा-
 रमें और उत्तराफाल्गुनानक्षत्रमें उत्तरदिशामें यात्रा नहीं करणी ॥

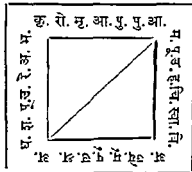
अब योगिनीको कहते हैं ॥

भा०—अमावास्यामें और अष्टमीमें ३० । ८ ईशानमें योगिनी त्याज्य है ॥ और ९ । १
 पूर्वमें नहीं जाणा ॥ और अग्निर्कोणमें ३।११ त्याज्य है ॥ और दक्षिणमें १३ । ५ त्याज्य
 है ॥ और १२ । ४ नैर्ऋत्यमें त्याज्य है ॥ और ६ । १४ पश्चिममें त्याज्य है ॥ और वायुमें
 १५ । ७ त्याज्य है ॥ और १० । २ उत्तरमें त्याज्य है ॥ २ ॥

ऐंद्याद्यग्निभसत्तसत्तभगणोवाय्वग्निकाष्ठास्थितोनोल्लंघ्यः परिघ
 स्त्वपाक्वरुणभैःप्राच्यैरुदङ्गो जेत् ॥ सर्वाशासुरवीज्यमित्रतुरगे
 र्यायादथावश्यकेहित्वाशूलमनिष्टभैर्यदिनिजाशेषांगलविध्वंजेत् ३

अथान्यत्रिंशदाह । ऐंद्येते । ऐंद्यादिपुदिक्षुअग्निभात्कृत्तिकायाःसकाशात्सत्त
 सत्तभगणोभवेत् । एतदुक्तंभवति सत्तशलाकाचक्रंनिष्पाद्यपूर्वगतामुसत्तसुरेस्वाशुईशा
 नतःकृत्तिकादीनिसत्तनक्षत्राणिन्यसेत् । तत्पुरःस्यानिसत्तदक्षिणगतरस्वासुन्यसेत् । एवंप-
 श्चिमोत्तररेस्वामुक्रमेणन्यसेत् । ततोवायव्याग्नेयदिग्गतारंस्वांकुर्यात् अस्परिस्वायाः परि-
 यदितिज्ञा । एवंनिष्पादितेचक्रेप्रयोजनमाह । वाय्वग्निकाष्ठास्थितइति । वायुःप्रसिद्धः
 अग्निःप्रसिद्धः अनयोःकाष्ठेदिशौवायव्याग्नेय्यौ तत्रस्थितःपरिघःनोल्लंघ्यः । अथान्य

त्प्रयोजनमाह । अपागिति । अपाग्दक्षिणस्यांवरुणभैः प्रतीच्यैर्नक्षत्रैर्नव्रजेत् । प्राच्यैर्नक्षत्रैः उदक्उत्तरस्यांदिशिनव्रजेत् नगच्छेत् । तत्तद्दिक्स्यापितनक्षत्रैस्तत्तद्दिग्गमनं सिद्धमेव । सर्वासुसर्वदिक्षुरवीज्यमित्रतुरगैर्यायात् रविर्हस्तः ईज्यःपुष्यः मित्रमनुरार्थं तुरगोश्विनो एभिर्नक्षत्रैः सर्वासुदिक्षुगमनंशुभमित्यर्थः । अयावश्यकेकृत्येअस्यापवादमाह । अयावश्यकेति । आवश्यकेकृत्येसतिर्निन्दैःअनिष्टभैः यद्दिक्षुयानिनिन्द्यानिदैः पूर्वोक्तैर्नक्षत्रैस्तस्यांदिशितदाव्रजेत् । तदाकदा यदानिजाशेषांगलब्धिर्भवेत् निजाशायानि जगमनदिशायामिष्टांगलब्धिः इष्टलप्रलाभःस्यात् । इष्टलग्नवक्ष्यमाणलक्षणम् तद्यथा क्तगुणसंपन्नंयदास्यात्तदागच्छेदित्यर्थः । नोचेन्नेत्यर्थात्सिद्धम् । किंकृत्वा शूलभं हित्वा पूर्वोक्तशूलनक्षत्रंत्यक्त्वा शूलनक्षत्रेसति निजाशेषांगलब्धावपिनगच्छेदित्यर्थः ३

मिश्राख्यैर्ध्रुवभैर्दिनादिमलवेतीक्ष्णैर्द्वितीयैर्तिमेक्षिप्रैर्नक्रमशोमृद्ग्रचरभैरात्रिभिर्भागेष्वियात् ॥ श्रुत्यकैज्यमृगेष्वयंननियमोवैश्वान्त्यपादश्रवस्तिथ्यंशस्त्वभिजिद्धमेसफलदोयार्माविनापिक्षणः ॥ ४ ॥

अयान्यदाह । मिश्राख्यैरिति । दिनादिमलवेत्रिधाभक्तस्यदिनस्याद्येशं मिश्राख्यैःसाधारणैर्नक्षत्रैः ध्रुवभैश्चनइयात्नगच्छेत् । द्वितीयभागेतीक्ष्णैः अंतिमेतृतीयभागे क्षिप्रैर्नक्षत्रैर्नयात् । अयरात्रिभिर्भागेषुकमशोमृद्ग्रचरभैर्नयात् रात्रेःप्रथमेभागेमृद्भिः द्वितीयेभागेउग्रैः तृतीयेभागेचरभैर्नयात् । अयविशेषमाह । श्रुतीति । श्रुत्यकैज्यमृगेषु । अयंनियमोना । श्रुतिःश्रवणः अकोहस्तः ईज्यःपुष्यः मृगःप्रसिद्धः एभिर्नक्षत्रैः सर्वभागे पुगंतव्यमितिभावः । अयाभिजिह्लक्षणांतफलंचाह । वैश्वेति । वैश्वमुत्तरापादात्तस्यां त्यपादश्रुत्यं चरणः श्रवणस्यआद्यस्तिथ्यंशः प्रथमःपंचदशांशः एतत्प्रमाणोऽभिजित्स्यात् सोभिजिद्यार्मादक्षिणादिशंविनासर्वादिक्षुफलदः शणोमुहूर्तोपि अभिजिद्यार्मा विनाफलदः यातृणामभीष्टफलदोभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अयान्यदाह । मिश्राख्यैरिति । दिनादिमलवेत्रिधाभक्तस्यदिनस्याद्येशं मिश्राख्यैःसाधारणैर्नक्षत्रैः ध्रुवभैश्चनइयात्नगच्छेत् । द्वितीयभागेतीक्ष्णैः अंतिमेतृतीयभागे क्षिप्रैर्नक्षत्रैर्नयात् । अयरात्रिभिर्भागेषुकमशोमृद्ग्रचरभैर्नयात् रात्रेःप्रथमेभागेमृद्भिः द्वितीयेभागेउग्रैः तृतीयेभागेचरभैर्नयात् । अयविशेषमाह । श्रुतीति । श्रुत्यकैज्यमृगेषु । अयंनियमोना । श्रुतिःश्रवणः अकोहस्तः ईज्यःपुष्यः मृगःप्रसिद्धः एभिर्नक्षत्रैः सर्वभागे पुगंतव्यमितिभावः । अयाभिजिह्लक्षणांतफलंचाह । वैश्वेति । वैश्वमुत्तरापादात्तस्यां त्यपादश्रुत्यं चरणः श्रवणस्यआद्यस्तिथ्यंशः प्रथमःपंचदशांशः एतत्प्रमाणोऽभिजित्स्यात् सोभिजिद्यार्मादक्षिणादिशंविनासर्वादिक्षुफलदः शणोमुहूर्तोपि अभिजिद्यार्मा विनाफलदः यातृणामभीष्टफलदोभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भा०-दिनका तीन भाग करणा सो प्रथम भागमें मिश्र ध्रुव नक्षत्र होय तो प्रथम भागमें यात्रा अशुभ होय ॥ और द्वितीय भागमें तीक्ष्ण नक्षत्र होय तो नही जाणा ॥ और तृतीय भागमें क्षिप्र नक्षत्र होय तो नही जाणा ॥ और रात्रिके प्रथम भागमें मृदुमें यात्रा नही करणी और रात्रिके द्वितीय भागमें उग्र नक्षत्र होय तो यात्रामें नही जाणा । और रात्रिके तृतीय भागमें चर नक्षत्र होय तो यात्रा जाना अशुभ होय ॥ और श्रवण-हस्त-पुष्य-मृग इन नक्षत्रोंमें सारी दिशामें यात्रा शुभ है ॥ और उत्तराषाढाका चौथा ४ भाग और श्रवणका १५ पनरहमा भागका नाम अभिजित है ॥ यह अभिजित दक्षिण विना और दिशामें शुभ है । और अभिजित मुहूर्तका विचार बी ऐसा होय है ॥ अर्थात् अभिजितनक्षत्रमें और अभिजित मुहूर्तमें दक्षिण यात्राका निषेध है ॥ ४ ॥

एकाकेंद्रयनानुकूलमनिशंभेदेदिवारात्रयोर्भौमेप्राक्छनिचंद्रयोगं
तमपाक्पश्चाज्जगुर्वोहितम् ॥ भृग्वर्काह्नुदुर्गर्कभाद्युभमगैस्तष्टं
द्विसप्ताडलख्यंगाभ्यांविडलोनयोर्नगमनंश्रीदेवलोक्त्याहितम् ॥५॥

अथान्यदाह । एकाकेंद्रयनानुकूलमिति । अर्कश्चइंदुश्चतयोरयनमकेंद्रयनमएकंचतद
केंद्रयनंचतत्तथा तस्यानुकूलंगतंगमनमनिशमहर्निशंहितंस्यात् । भेदेसतिदिवारात्रयोःक
मेणशस्तंस्यात् । अयमर्थः । सूर्योदिनस्वामी चंद्रोरत्रिस्वामी द्वौचेदुत्तरायणेस्यातांतदाहर्नि
शमुदगमनंशस्तं द्वौचेदक्षिणायनेभवतस्तदाहर्निशंदक्षिणगमनंशस्तं रात्रौचंद्रायनदिशं
प्रतिगमनंशस्तंस्यात् । अर्थात् अन्ययानशस्तंस्यात् । अत्रप्राचीवत्तरसंबंधिनीज्ञेया तस्माद्य
दाउदगमनंशस्तंदाप्राग्गमनमपिशस्तंभवाति । प्रतीचीदक्षिणसंबंधिनीज्ञेया तेनयदाद
क्षिणादिगमनंशस्तंतदाप्रतीचीगमनमपिशस्तंस्यात् । तथाचरत्नकोशे “ दिनकरकरप्रत
तामकरादावुत्तरांचपूर्वांच । यायाच्चककटादौयाम्याशास्यंप्रतीचींच ” ॥ अथान्य
दाह । भौमेइति । भौमेप्राक्पूर्वदिशिगतंगमनंहितंस्यात् शनिचंद्रयोरपाक्दक्षिणस्यां
शुगुर्वोः बुधगुर्वोः पश्चात्पश्चिमायां भृग्वर्काह्नुदुर्गर्कभाद्युभमगैस्तष्टं दिननक्षत्रं अगैः सप्तभिस्तष्टं
अयाडलंविडलंचाह । अर्कभादिति । सूर्यनक्षत्रात्शुभं दिननक्षत्रं अगैः सप्तभिस्तष्टं
शेषितंसत् द्विसप्त द्वौवाषत्तवायदाभवंतितदाडलःस्यात् । त्र्यंगाम्भ्यांत्रिपदसंख्यकाभ्यां
विडलः स्यात् । अनयोराडलविडलयोर्गमनंश्रीदेवलोक्त्यादेवलोर्पिवचनेनहितं
स्यात् ॥ ५ ॥

भा०-दिनस्वामी सूर्य और रात्रिस्वामी चंद्र यह उभय उत्तरायन होय तो अहर्निश
उत्तरमें और पूर्वमें यात्रा अच्छी होय ॥ और उभय दक्षिणायनमें होय तो अहर्निश द-
क्षिणमें और पश्चिममें यात्रा जानी अच्छा होय ॥ रात्रिमें चंद्रायनमें जाणों शुभ होय ॥
अर्थात् अन्यथा नेष्ट होय ॥ और भौमवारके दिन पूर्वयात्रा उत्तमा होय ॥ और शनि
चंद्रके दिन दक्षिणमें श्रेष्ठ है ॥ और बुधके दिन पश्चिममें श्रेष्ठ है ॥ और शुक्रके दिनमें
उत्तरमें श्रेष्ठ है ॥ ५ ॥

अब अडल विडलकों कहते हैं-

भा०-सूर्य नक्षत्रसै दिननक्षत्रतक गिणके सात ७ का भाग देणसै शेष २ । ७ दीप वा सात रहे तो अडल योग होय ॥ और ३ । ६ तीन वा छ रहे तो विडलयोग होय ॥ इन्हो दोनु योगोंमें यात्रामें नही जाणो ॥ ५ ॥

आज्यंदुग्धगुडौतिलान्दधियवान्माषानिनात्प्राश्यनोशूलेयानम
निष्टमिद्रककुभोथाज्यंतिलात्रंतिमीन् ॥ दुग्धंप्राश्यचहस्त्यनोह
यनरैर्यानंसुयानंतयोर्ध्यानाद्वाभवति ब्रुवेथहरिजंतिथ्यादिलक्षाधि
कम् ॥ ६ ॥

अथवारशूलदोहदमाह । सुगमम् । इनात्सूर्यवारात्संकाशात् आज्यादीनिप्राश्य
प्राशयित्वाशूलेवारशूलेयानंप्रयाणमनर्यकृन्नोभवाति । अथदिग्दोहदमाह । आज्यमिति
घृतादिकंप्राश्येन्द्र्यादिपुपूर्वादिपुंहस्त्यादिभिर्यानंसुयानंभवति । हस्तीप्रसिद्धः अनः
शकटः हयोअश्वःनरः शिबिकावाहकः । एतदुक्तंभवति घृतंप्राश्यहास्तिनाप्राग्गमनात्सिद्धिः
तिलात्रंतिलौदनंप्राश्यरथेनदक्षिणगमनात्सिद्धिः मत्स्यांप्राश्यअश्वेनपश्चिमगमनात्सि
द्धिः दुग्धंप्राश्यनैरुदग्गमनात्सिद्धिः स्यादित्यर्थः । असतिसंभवेअभक्ष्येच निर्णयमाह ।
तयोर्भक्षवाहनयोर्ध्यानाद्वायानंसुयानंभवति । अथलग्नशुद्धिसहेतुकामाह । ब्रुवेथहरिज
मिति । अथहरिजंलग्नब्रुवेवाचिमाकयंभूतं तिथ्यादिलक्षाधिकंतिथ्यादिभ्योलक्षाधिकंवालि
ष्टामित्यर्थः ॥ ६ ॥

सूर्यादि वारोंमें क्रमसै उन्होंको भोजन करके जाय तो वार-
शूलका दीप नही होय ॥

भा०-जैसे सूर्यके दिन घृतको ॥ १ ॥

भा०-चंद्रके दिन दुग्धको ॥ २ ॥

भा०-भौमके दिन गुडको ॥ ३ ॥

भा०-बुधके दिन तिलको ॥ ४ ॥

भा०-गुरुके दिन दहीको ॥ ५ ॥

भा०-शुक्रके दिन यवको ॥ ६ ॥

भा०-और शनिके दिन उटदको खाके यात्रामें जाय तो दीप नही हो।

अब दिग्दोहदको कहते हैं-

भा०-घृत भक्षण करके हातिकी सवारीसै पूर्वदिशामें जाणा शुभ है ॥ और तिलोदन-
को खाके याने तिल चावलकी पाककी भोजन करके रथसै दक्षिणमें जाणा शुभ है ॥ और
मत्स्यको भक्षण करके अश्वसै पश्चिममें जाणा शुभ है ॥ और दुग्धपानकरके नरवाहनसै
उत्तरमें जाणा शुभ है ॥ यह वाहन और खानेकी वस्तु नही होय तो ध्यान करलेणो-

अब लग्नको कहते हैं ॥

भा०-तिथ्यादिसे लक्ष गुण लग्न बलवान हे ॥ ६ ॥

स्वर्क्षानर्द्धिघटास्तभानृजुगृहान्पष्टरिपोर्भादनुस्वर्क्षगेशरिपुंखलं
जनिबलत्यक्तं तथासांप्रतम् ॥ यात्रालग्नगतंत्यजेदथदिशामीशा
केशुकौजोराहुर्मदशशांकसौम्यगुरवःकेंद्रेदिगीशेत्रजेत् ॥ ७ ॥

स्वर्क्षेस्वर्क्षानर्द्धिघटादिकंयात्रालग्नगतंत्यजेत् स्वर्क्षस्वराशिः अनर्द्धिःस्वराशेरनुपचय
भवनं घटःकुम्भः अस्तभमस्तगतग्रहस्यराशिः अनृजुगृहं वक्रग्रहस्यराशिः एतान् रिपो
र्भातुवैरिराशेःपष्टं अनुपृष्टोदयं । तथाचबृहज्जातके “गोजाश्विककिंमिथुनाःसमृगानिशा
ख्याः पृष्टोदयाविमिथुनाःकथितास्तएव”इति॥ वृषमेपधनकर्कमकराःपृष्टोदयाः।स्वर्क्षगि
शरिपुमृक्षं च अंगमृक्षंगेतयोरीशःस्वामीतस्यरिपुः तं खलःप्रसिद्धः निजबलत्यक्तंजन्म
निबलहीनंग्रहं तथासांप्रतंप्रस्तुतंबलत्यक्तमित्युक्तंसर्वयात्रालग्नगतंत्यजेत् । अथदि
कपतीनाह । दिशामिति । दिशांपूर्वादीनामीशाः स्वामिनःअर्कशुक्रादयः पाठक्रमात्स्युः।
केंद्रेदिगीशे १, ४, ७, १० सतिग्रजेद्रच्छेत् । यस्मिन्केंद्रेलालाटगत्वंभवति । तत्केंद्रं
वर्जयित्वा अन्यकेंद्रेदिगीशेसतिग्रजेत् । इदमग्रिमश्लोकेवक्ष्यति ॥ ७ ॥

भा०-स्वराशि-अनुपचयस्थान- कुम्भ-अस्तग्रहकी राशि-वक्रकी राशि-वैराराशीसे
छटी राशि ६ ॥ पृष्टोदय २ । १ । १ । १० । ४ स्वराशि लग्न स्वामीका शत्रु-पापग्रह-
और जन्मपञ्चमे बलहीन होयसो ग्रह-और यात्रा समयमें बलहीन ग्रह औ पूर्वाक्त सारा
यात्रालग्नमें त्याज्य है ॥ सूर्य शुक्र भौम राहु शनि चंद्र बुध गुरु ए ग्रह क्रमसे पूर्वादि दिशा-
ओंके स्वामी हे॥और दिशाका स्वामी लालाटग केंद्रविनाके द्रमें होय तो यात्रामें शुभ है ७

दिकपेनप्रवसेललाटगइनःप्राच्यंतनौभालगःस्यात्पश्चान्मदनेर्कजो
बुगबुधः सौम्यांखगोपाक्लुजः ॥ ऐश्यांद्वित्रिगतोगुरुर्व्वलनदिश्या
यव्ययस्थोभृगुर्वायौपद्सुतगोविधुर्निर्ऋतिदिश्यष्टांकसंस्थंतमः८

अथदिकपतौलालाटगत्वंतद्विगमननिषेधंलालाटक्षणंचाह । दिकपेलालाटगेसतिन्
प्रवसेत् प्रवासनं कुर्यात् । तनौलग्नवर्तमानइनःसूर्यः प्राक्प्राच्यांदिशिभालगःललाटस्थितः
स्यात् । मदनेसप्तमेवर्तमानोर्कजःशनिः पश्चिमायांललाटस्थितःस्यात् । अंबुगबुधः
चतुर्थगतोबुधः सौम्यामुत्तरस्यांललाटस्थितःस्यात् । संदशमंतद्रतःकुजोभौमः अपह
कूदक्षिणस्यांललाटस्थितःस्यात् । द्वित्रिगतोगुरुःऐश्यामीशान्यांललाटस्थितः स्या
त् । आयव्ययस्थःभृगुःकविःज्वलनदिशिअग्नेय्यांललाटगःस्यात् । पद्सुतगोविधुश्च
द्रःवायौवायव्यांललाटस्थितःस्यात् । अष्टांकसंस्थंतमः अष्टमनवमस्यानस्योराहुःनिर्ऋ
तिदिशिललाटसंस्थःस्यादिति ॥ ८ ॥

भा०-जो दिशा पति ललाटमें होयतो यात्रामें नही जाणा ॥

अव ललाटको कहते हैं ॥

भा०-सूर्य लग्नमें होय तो पूर्वमें ललाटस्थित होय ॥ और शनि सातमें होय तो पश्चिम दिशामें ललाट स्थित होय ॥ और बुध चौथे होयतो उत्तर दिशामें ललाटस्थित होय ॥ और मंगल दशमें होय तो दक्षिणदिशामें ललाटस्थित होय ॥ गुरु दुजे वा तीजे होयतो ईशानमें ललाटस्थित होय ॥ और शुक्र ११ । १२ इग्यारमें वा चारमें होवे तो अग्नि दिशामें ललाटस्थित होय ॥ और चंद्र ६ । ५ छटे वा पांचमें होय तो वायुमें ललाटस्थित होय ॥ और राहु ८ । ९ आठमें वा नमे होय तो नैऋतमें ललाट स्थित होय ॥ ८ ॥

वक्रीकेंद्रगतस्तदीयदिवसोलग्न्येऽस्यवर्गो भवेद्यातुर्नाशकरः शुभो
पितनुगोजन्मर्क्षलग्नेऽग्निपुः ॥ द्वीशाश्रयं वज्रभाग्यभानिगुरुभंपौष्णां
तकेसार्पभंजन्मर्क्षाणिरवेरुपप्लवहर्त्स्वेऽस्तनौहानिकृत् ॥ ९ ॥

वक्रीति । वक्रीग्रहः केंद्रगतः सन् यातुर्गमनकर्तुर्नाशकरः स्यात् । तदीयदिवसोपिव
क्रग्रहस्यदिवसोपियातुर्नाशकरः स्यात् । लग्नस्यवर्गोपिनाशकरः स्यात् । जन्मर्क्षलग्नेऽग्निपुः
शुभोपितनुगोपियातुर्नाशकरः स्यात् । जन्मराशिजन्मलग्नतयोः ईशौतयोः रिपुः । अथसूर्या
दीनांजन्मनक्षत्रमाह । द्वीशेति । रवेः अर्कतः ग्रहाणां द्वीशादीनिजन्मर्क्षाणिजन्म
नक्षत्राणिस्युः । द्वीशं विशाखासूर्यस्य अग्निः कृत्तिकाचंद्रस्य अंबुपूर्वापाढाभौ
मस्य अजः श्रवणोबुधस्य भाग्यभंपूर्वाफाल्गुनीगुरोः गुरुः पुष्यः शुक्रस्य पौष्णं
रेवतीशनेः याम्यं भरणीराहोः सार्पमाश्लेषाकेतोः । उपप्लवइति । उपप्लवगतोनाम यदी
यभंयस्यग्रहस्यभंजन्मनक्षत्रं हतं त्रिविधोत्पातहतं स्यात् । असीग्रहोलग्न्येऽस्तनौहानि
कृत्स्यात् ॥ ९ ॥

भा०-वक्री ग्रह जो केंद्रमें १ । ४ । ७ । १० होय तो यात्रा करणवालेका मृत्यु होया ॥
और यात्रामें वक्र ग्रहका दिन बी अशुभ है ॥ और जन्मराशिका और जन्मलग्नका
स्वामीका शत्रु शुभ ग्रह होयतो बी लग्नमें अशुभ है ॥ और यह क्रमसे सूर्यादिकोंके
जन्म नक्षत्र हैं सो दिखते हैं ॥ सूर्यका जन्मनक्षत्र विशाखा है । चंद्रका कृ० भौमका
५० पा० । बुधका श्र० । गुरुका पूर्वाभा० । शुक्रका पुष्य । शनिका रे० । राहुका भ० । केतुका
अश्लेषा है ॥ जिन ग्रहका जन्मनक्षत्र उत्पातहत होय वह ग्रह लग्नमें होयतो अशुभ है ॥ ९ ॥

वेज्ञिः सौम्ययुतस्तनौजनुपियेसद्भिर्युताराशयोजन्माञ्जोपचय
स्थिताअपितनोः स्वर्क्षोच्चमित्रर्क्षगाः ॥ पापाअप्यतिशोभनास्त
नुगताजन्मेश्वरौकेंद्रगौस्वारात्यहितनौशुभोनफलदोमित्राह्निपा
पोर्थदः ॥ १० ॥

वेशिरिति । सूर्याद्वितीयोराशिर्वेशिःससौम्ययुतःसन् अंगगोलग्रमोऽतिशोभनःस्यात् ।
जनुपिजन्मकालेसद्भिर्ग्रहेयुतायेराशयःतनुगताः अतिशोभनाःस्युः । जन्माब्जोपचय
स्थिताः जन्माब्जो जन्मचंद्रः तस्मादुपचयानित्रिपदेकादशतमानितेपुस्थिताग्रहास्तेतनु
गताअतिशोभनाः तनोरपिजन्मलग्नादप्युपचयस्यलग्नगताअतिशोभनाःस्युः । स्वक्षोच्च
मित्रक्षगाः जन्मनियेस्वक्षगाः उच्चगाः मित्रक्षगास्तेअपिशोभनाः स्युः । जन्मे
श्वरौजन्मराशिजन्मलग्नस्वामिनौकेन्द्रगौअतिशोभनौस्याताम् । स्वारात्यद्विस्वैरिवारे
शुभःशुभग्रहः तनौलग्नवर्तमानोनफलदोभवति । मित्राद्विपापःतनौवर्तमानोऽर्थदःस्या
त् । तथाचयवनः “रक्षकावर्द्धकाश्चैवयेस्युर्जन्मनिनायकाः।तान्पापानपिनिःशंकोयात्रा
लग्नेनियोजयेत् ॥” इत्यादि ॥ १० ॥

जन्मपत्रिकामें जहां सूर्य होय उससे द्वितीय-
राशिकी वेशिसंज्ञा है ॥

भा०-वह राशि सौम्यग्रह युक्त यात्रालग्नमें होयतो शुभ होय ॥ जन्मसमयमें सौम्य
युक्त राशियों यात्रालग्नमें होयतो शुभ होय ॥ जन्म चंद्रसे ३।६।११।१० इन्हों
स्थानोंमें स्थित ग्रह यात्रालग्नमें होवेतो शुभ होय ॥ और जन्मसमयमें स्वक्षग उच्चग
मित्रक्षग जो पापग्रह होयके यात्रालग्नमें होयतो शुभ होय ॥ जन्मराशि और जन्मलग्न-
स्वामी इन्हों स्थानोंमें १।४।७।१०। होवे तो शुभ होय ॥ और जो शुभ ग्रह लग्नमें
होवे और अपने रिपुग्रहका वार होयतो अनिष्ट होय ॥ और पापग्रह लग्नमें होवे ने मित्र-
ग्रहका दिन होयतो अर्थद होय ॥ १० ॥

ऽयायार्यन्यगताःखलाः खड्गजोब्जोत्प्राद्यपष्टाष्टगोभूयःसोपचितो
स्तखांबुसुतगःशुक्रोस्तईज्योमृतौ ॥ नष्टज्ञोव्ययगोग्रहान्वितश
शीयातुर्महाविघ्नदाअन्यस्थानगताजयार्थसुखदास्त्याज्यंपुरोक्तं
चेत् ॥ ११ ॥

अययात्रालग्रेऽष्टाननिष्ठांश्चल्लोकैकैकेनाह । ऽयायार्यन्यगताःखलाः ऽया३ या ११
रिभ्यः ६ अन्यानि १, २, ४, ५, ७, ८, ९, १०, १२ तत्रगताःखलाःपापग्रहाःस्वेद
शमे इनजःशनिः । ऽयायार्यन्यगताः खलाइत्यनेनैवसिद्धेपिविशेषदुष्टफलज्ञापनार्थंखड्ग
जइत्युक्तम् । अंत्या १२ य १ पष्टा ६ ए ८ गोब्जश्चंद्रः भूयःपुनःसचंद्रःअपचितःशीण
चंद्रः कृष्णपक्षचंद्रः अस्त ७ खां १० शुद्ध सुत ५ गःअस्त ७ शुक्रःईज्योगुरुमृतौ ८
नष्टज्ञोस्तमितबुधोव्यय १२ गतःग्रहान्वितःशशीयेनकेनापिग्रहेणग्रहान्भ्यामपिग्रहैर्वायुक्त
श्चंद्रमाः एतेप्रत्येकंयातुर्महाविघ्नदाःस्युः । नानाप्रकारेणमरणभंगादीन्ददतीत्यर्थः ।
अन्यस्थानगताःवक्तेभ्योऽन्यस्थानगताःसंतस्तदाजयार्थसुखदाः । तदाकदा चेद्यदिपु
रोक्तंत्याज्यंनस्यात् ॥ ११ ॥

भा०-और इन्हीं स्थानोंमें १।२।४।५।७।८।९।१०। १२ पापग्रह होवें ॥ और दशम १० स्थानमें शनि होवें ॥ और १२।१।६।८ चंद्रमा होय ॥ और क्षीणचंद्रमा ७।१०।४।५ इन्हीं स्थानोंमें होवें ॥ और शुक्र ७ सातमें होय ॥ और गुरु ८ आठमें होय ॥ और अस्त बुध १२ बारमें होय ॥ और चंद्रमा कोई ग्रहसे युक्त होयतो यात्रा कर्ताके यह प्रत्येक महाविघ्न करे ॥ और प्रथम कये त्याज्य नहीं होवेंतो यह ग्रह उक्तसे अन्य स्थानोंमें शुभ होते हैं ॥ ११ ॥

**स्वग्रामैकपुरात्मसद्मसुचतुर्वक्त्रेचतुःशालकेतूद्वाहेपुवधूप्रवेशनृप
भीदुर्भिक्षपीडासुच ॥ तीर्थस्वामिनि देशयोर्भृगवसिष्ठात्र्यंगिरः
काश्यपेभारद्वाजजवात्स्ययोर्हितकरंयानंसितज्ञोन्मुखं ॥ १२ ॥**

अथप्रतिबुधशुक्रापवादमाह । स्वग्रामेति । स्वग्रामः प्रसिद्धः एकपुरंप्रसिद्धम् आत्मसद्मआत्मगृहं चतुर्मुखेचतुर्वक्त्रे चतुःशालकेप्रसिद्धं उद्वाहाः विवाहाः ब्राह्मादयःविवाहाः तेपुवधूप्रवेशः नृपभीराजभयं दुर्भिक्षपीडाः प्रसिद्धाः तासु तीर्थस्वामिनिदेशयोः तीर्थतीर्थगमनं स्वामिनिदेशः स्वाम्याज्ञा तयोः भृगुवसिष्ठात्र्यंगिरःकाश्यपेभृगवादिगोत्रसमूहे भारद्वाजजवात्स्ययोगोत्रयोः एषूक्तेषुसितज्ञोन्मुखं शुक्रबुधसंमुखंयानंगमनंहितंस्यात् । अत्रवधूप्रवेशेप्रतिशुक्रदोषोक्तः तत्तुभर्त्रासहगमनविषयम् भर्त्राविनागमने दोषोदृश्यते नवोढायास्तुबंध्यात्वमिति । तथाचभीपराक्रमे “स्वामिनानीयमानायांप्रतिशुक्रोनविद्यते” इति ॥ तथाचमतांतरे “नवोढायास्तुबंध्यात्वयदुक्तंसंमुखेभृगौ । तदत्रविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे॥” इति । तथाचलल्लुः “स्वभवनपुरप्रवेशदेशानांविग्रहेतयोद्वाहेनववध्वागृहगमनेप्रतिशुक्राविचारणानास्ति॥” इति। तथाचमत्स्यपुराणे “चतुःशालचतुर्द्वारमल्लिदैः सर्वतोयुतम्। नाम्नातरसर्वतोभद्रं तत्रप्रतिशुक्रत॥” इति॥ तथाचवसिष्ठः “काश्यपेपुवसिष्ठेषुभृगव्यांगिरसेपुचाभारद्वाजेपुवत्स्येषुप्रतिशुक्रोनविद्यते ॥” इति ॥ १२॥

परपूर्वयोःपश्चिमपूर्वयोः सितविपर्यासात्शुक्रविपर्यासात् आवश्यककृत्येति यानंस
 त्स्यात् । एतदुक्तंभवति । शुक्रेपूर्वकपालंगतेसतिपश्चिमांगच्छेत् पश्चिमकपालंगतेसति
 पूर्वांगच्छेत् । तथाचज्योतिःप्रकाशे “अत्युत्सुकेपुयावत्प्राक्पालस्योभृशुर्भवेत्ताव
 त्पाशिदिशंगच्छेत्प्राचींप्रत्यक्स्यतस्तथा॥” इति । अथप्रयाणविधिमाह । राजेति ।
 राजात्रिदिवसैरेकान्धिपदक्रोशकान्ब्रजेत् । एतदुक्तंभवति।प्रथमदिनेक्रोशंगच्छेत् द्विती
 यदिनेचतुःक्रोशान् तृतीयेपदक्रोशान् अर्थात्परतोयथेच्छंगच्छेत् । कथंभूतोराजा
 तर्पितवद्विभूसुरसुहृत् वद्विरग्निः भूसुराब्राह्मणाः सुहृदोवांधवाः तैतर्पिताः वद्विभूसुर
 सुहृदोयेनसतथा । अत्रायंभावः समिच्चरुतिलादिनावर्द्धितर्पयित्वा दक्षिणान्नादिभिर्भूसु
 रांस्तर्पयित्वा वस्त्रालंकरणादिभिःसुहृदः कलत्रादींस्तर्पयित्वा ब्रजेदिति।किंकुर्वन् स्नेहानु
 वृत्तित्यजन्सन् स्नेहेनअनुवृत्तिः पुनर्गृहागमनम्।अयंभावः यात्रार्थवर्हिर्गत्वापुत्रादिस्नेहव
 शात्तदवलोकनार्थगृहंनगच्छेदिति।कथंभूतोराजा ततः बुभुक्षितो नगच्छेदितिभावः।पुनः
 किलक्षणः कार्यमनाः कार्यायउत्कंठितांतःकरणः । तथाचरत्नावल्यां “स्वनिकेतात्सुर
 भवनात्प्रधानादाश्रमाद्गुरुगृहाद्वापि।यायात्कृताग्रिकार्यःप्राश्यहविष्यंद्विजानुमतम्”इति ।
 तथाचबृहस्पतिः “दैवज्ञंपूजयित्वातुविदुषःपूज्यशक्तिः।प्रदक्षिणमिमान्कृत्वातिष्ठंध्या
 येदुमापतिम्॥”इति । तथाचज्योतिःप्रकाशे “संतोप्यस्वांगनांविप्रान्जह्यात्प्रतिरथादि
 कम । शुचिःशुक्लांबरोष्णीपोनत्वेष्टंसुमनाब्रजेत्॥”इति । तथाचकश्यपः “याप्रासमयेवृ
 द्धानुपरागेग्रहस्यवैषम्ये । गोभूहिरप्यवस्त्रैःसंपूज्यश्रद्धयाचदैवज्ञम्”॥इति।बृहद्यात्रायां
 “स्नातोभुक्तोनुलितश्चसर्वालंकारभूषितः।शुक्लांबरधरःश्रीमानध्वगःसुखमेधते”इति।भूपा
 ल्वल्लभे “ब्राह्मणान्नावमन्येतकोपयेन्ननिजांगनाम् । यात्रांकृत्वागृहंनैवसिद्धिकामोविशे
 वृहम् ” इति । लल्लुः “यात्रायांप्रस्थितोयश्चब्राह्मणानवमन्यते॥तदंतंजीवितंतस्यना
 सौप्रतिनिवर्तते ” इति । बृहद्यात्रायाम् “ यस्तुसंप्रस्थितोयात्रांस्वभार्यानाभिनंदति।
 भार्यावानाभिनंदेतनास्यप्रतिनिवर्तनम्”इति । तथाचरत्नावल्याम् “क्रोशंवायदिवाप्यर्ध
 प्रथमेहनिशस्यते । द्वितीयेयोजनंगत्वानिवसेतमहीपतिः ॥ तृतीयेयोजनंसाद्धवसेदाक्र
 म्यदूरतः । ततः परंयथेष्टंतुयायान्मार्गमहीश्वरः ” इति ॥ १३ ॥

भा०-और इन्हों स्थानोंमें १।२।४।५।७।८।९।१०। १२ पापग्रह होवें ॥ और दशम १० स्थानमें शानि होवें ॥ और १२।१।६।८ चंद्रमा होय ॥ और क्षीणचंद्रमा ७।१०।४।५ इन्हों स्थानोंमें होवें ॥ और शुक्र ७ सातमें होय ॥ और गुरु ८ आठमें होय ॥ और अस्त बुध १२ वारमें होय ॥ और चंद्रमा कोई ग्रहसे युक्त होयतो यात्रा कर्ताके यह प्रत्येक महाविघ्न करै ॥ और प्रथम कये त्याज्य नहीं होवेंतो यह ग्रह उक्तसे अन्य स्थानोंमें शुभ होते हैं ॥ ११ ॥

**स्वग्रामैकपुरात्मसन्नसुचतुर्वक्त्रेचतुःशालकेतूद्वाहेषुवधूप्रवेशनृप
भीदुर्भिक्षपीडासुच ॥ तीर्थस्वामिनि देशयोर्भृगवसिष्टाज्यंगिरः
काश्यपेभारद्वाजजवात्स्ययोर्हितकरंयानंसितज्ञोन्मुखं ॥ १२ ॥**

अथप्रतिबुधशुक्रापवादमाह । स्वग्रामेति । स्वग्रामः प्रसिद्धः एकपुरंप्रसिद्धम् आत्मसन्नआत्मगृहं चतुर्मुखेचतुर्वक्त्रे चतुःशालकंप्रसिद्धं उद्वाहाः विवाहाः ब्राह्मादयःविवाहाः तेषुवधूप्रवेशः नृपभीराजभयं दुर्भिक्षपीडाः प्रसिद्धाः तासु तीर्थस्वामिनिदेशयोः तीर्थतीर्थगमनं स्वामिनिदेशः स्वाम्याज्ञा तयोः भृगुवसिष्टाज्यंगिरःकाश्यपेभृगवादिगोत्रसमूहे भारद्वाजजवात्स्ययोर्गोत्रयोः एपुक्तेषुसितज्ञोन्मुखं शुक्रबुधसंमुखंयानंगमनंहितंस्यात् । अत्रवधूप्रवेशेप्रतिशुक्रदोषोक्तः तत्तुभर्त्रासहगमनविषयम् भर्त्राविनागमने दोषोदृश्यते नवोढायास्तुबंध्यात्वमिति । तथाचभीपराक्रमे “स्वामिनानीयमानायांप्रतिशुक्रोनविद्यते” इति ॥ तथाचमतांतरे “नवोढायास्तुबंध्यात्वंयदुक्तंसंमुखेभृगौ । तदत्रविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे॥” इति । तथाचलल्लः “स्वभवनपुरप्रवेशेदेशानांविग्रहेतयोद्वाहेनववध्वागृहगमनेप्रतिशुक्राविचारणानास्ति॥”इति। तथाचमत्स्यपुराणे “चतुःशालचतुर्द्वारमालिदैः सर्वतोयुतम् । नात्रातरसर्वतोभद्रंनतत्रप्रतिशुक्रत॥”इति॥ तथाचवसिष्ठः “काश्यपेषुवसिष्ठेषुभृगवज्यंगिरसेषुचाभारद्वाजेषुवात्स्येषुप्रतिशुक्रोनविद्यते ॥”इति ॥ १२ ॥

परपूर्वयोःपश्चिमपूर्वयोः सितविपर्यासात्शुक्रविपर्यासात् आवश्यककृत्येसति यानंस
 स्यात् । एतदुक्तंभवति । शुक्रपूर्वकपालेगतेसतिपश्चिमांगच्छेत् पश्चिमकपालंगतेसति
 पूर्वांगच्छेत् । तथाचज्योतिःप्रकाशे “अत्युत्सुकेपुयावत्प्राक्पालस्योभृगुर्भवेत्।ताव
 त्पाशिदिशंगच्छेत्प्राचींप्रत्यक्स्यितस्तथा॥” इति । अथप्रयाणविधिमाह । राजेति ।
 राजान्निदिवसैरेकाब्धिपट्क्रीशकान्ब्रजेत् । एतदुक्तंभवति।प्रथमदिनेक्रीशंगच्छेत् द्विती
 यदिनेचतुःक्रीशान् तृतीयेपट्क्रीशान् अर्थात्परतोयथेच्छंगच्छेत् । कथंभूतोराराजा
 तर्पितवद्विभ्रसुरसुहृत् वद्विरग्निः भ्रसुराब्राह्मणाः सुहृदोवांधवाः तैतर्पिताः वद्विभ्रसुर
 सुहृदोयेनसतथा । अत्रायंभावः समिच्चरुतिलादिनावह्नितर्पयित्वा दक्षिणात्रादिभिर्भ्रसु
 रांस्तर्पयित्वा वस्त्रालंकरणदिभिःसुहृदः कलत्रादींस्तर्पयित्वाब्रजेदिति।किंकुर्वन् स्नेहानु
 वृत्तित्यजन्सन् स्नेहेनअनुवृत्तिः पुनर्गृहागमनम्।अयंभावः यात्रार्थंवहिर्गत्वापुत्रादिस्नेहव
 शात्तदवलोकनार्थंगृहंनगच्छेदिति।कथंभूतोराराजा तृप्तः बुभुक्षितो नगच्छेदितिभावः।पुनः
 किंलक्षणः कार्यमनाः कार्यायत्कंठितांतःकरणः । तथाचरत्नावल्यां “स्वनिकेतात्सुर
 भवनात्प्रधानादाश्रमाद्गुरुगृहाद्वापि।यायात्कृताग्रिकार्यःप्राश्यहविष्यंद्विजानुमतम्”इति ।
 तथाचबृहस्पतिः “दैवज्ञंपूजयित्वातुविदुपःपूज्यशक्तितः।प्रदक्षिणमिमान्कृत्वातिष्ठंध्या
 येदुमापतिम्॥”इति । तथाचज्योतिःप्रकाशे “संतोष्यस्वांगनांविप्रान्जह्यात्प्रतिरथादि
 कम् । शुचिःशुक्लांबरोष्णीपोनत्वेष्टंसुमनाब्रजेत्॥”इति । तथाचकश्यपः “यात्रासमयेवृ
 द्धानुपरागेग्रहस्यैवैपम्ये । गोभूहिरण्यवस्त्रैःसंपूज्यश्रद्धयाचदैवज्ञम्”॥इति।बृहद्यात्रायां
 “ज्ञातोभुक्तोनुलितश्चसर्वालंकारभूषितः।शुक्लांबरधरःश्रीमानध्वगःसुखमेधते”इति।भूपा
 लवल्लभे “ब्राह्मणात्रावमन्येतकोपयेन्ननिजांगनाम् । यात्रांकृत्वागृहंनैवसिद्धिकामोविशे
 दृहम् ” इति । लल्लुः “यात्रायांप्रस्थितोयश्चब्राह्मणानवमन्यते॥तदंतंजीवितंतस्यना
 सौप्रतिनिवर्तते ” इति । बृहद्यात्रायाम् “ यस्तुसंप्रस्थितोयात्रांस्वभार्यानाभिर्नंदति।
 भार्यावानाभिर्नंदेतनास्यप्रतिनिवर्तनम्”इति । तथाचरत्नावल्याम् “क्रीशंवायदिवाप्यर्थ
 प्रथमेहनिशस्यते । द्वितीयेयोजनंगत्वानिवसेतमहीपतिः ॥ तृतीयेयोजनंसाद्धं वसेदाक्र
 म्यदूरतः । ततः परंयथेष्टंतुयायान्मार्गंमहीश्वरः ” इति ॥ १३ ॥

क्रोधक्षौररतिश्रमामिपगुडघृताशुदुग्धासवक्षाराभ्यंगभयासितां व
 र्वमीस्तैलंकटूज्ज्वेदने ॥ क्षौरक्षौररतीः क्रमात्रिशरसताहंपरंतदि
 नेरोगंरुयार्तवकंसितान्यतिलकंप्रस्थानकेपीतिच ॥ ३४ ॥

अथयातृकस्यनियमानाह । क्रोधःप्रसिद्धः क्षौरंप्रसिद्धं रतिर्मथुनं श्रमःक्षेशः आमि
 पंमांसं गुडःप्रसिद्धः घृतंघृतवरणं अशु अशुमोचनं दुग्धंप्रसिद्धम् आसवोमद्यं क्षारं
 क्षारधान्यंमापादि अभ्यंगस्तैलाभ्यंगः भयंशंका रिपुभयमित्यर्थः । असितांवरणि
 अशुभ्रवस्त्राणि रक्तकृष्णादीनि वमिर्वमनं तैलंप्रसिद्धं कटुमरीचादि इत्येतद्रमे
 गमनेउज्ज्वेत् त्यजेत् । अयउक्तेपुकिंकिंकिंतिदिनेत्यजेदित्याह । क्षीरेति । क्षीरक्षौर
 रतीःक्रमात् त्रि ३ शर ५ सप्ताहं ७ त्यजेत् क्षीरंदुग्धंअपहं ३ क्षौरंक्षाराहंपंचाहं ५ रतिं
 सप्ताहंत्यजेदित्यर्थः । परमुर्वरिततदिनेप्रयाणदिनेत्यजेत् रोगंव्याधिंयावद्द्वार्धत्यजेत्
 रुयार्तवंबीजदानपर्यंतंत्यजेत् सितान्यतिलकं श्वेतव्यतिरिक्तंतिलकं पीतकौंकुमादिकंत
 दिनेत्यजेत् प्रस्थानकेपिइत्येतत् त्यजेत् प्रस्थानकंनाममुहूर्तसमयेकिंचिदभीष्टवस्तुचा
 लनम् । तदुक्तंरत्नमालायां “छत्रायुधाद्यंमनसस्त्वभीष्टप्रचालयेद्देजयिकंजयार्था” इति
 एतत्तुकार्यवशात्क्रियते प्रस्थानेसंपूर्णफलनास्ति । तथाचरत्नकोशे “कार्यवशात्स्वयम
 गमेभूभर्तुः केचिदाचार्याःछत्रायुधाद्यभीष्टैजयिकंनिर्गमेकुर्युः” इति । तथाचगर्भः
 “स्वशरीरेणयःकश्चिन्निर्गच्छेच्छ्रद्धयान्वितः।तस्ययात्राफलंसर्वसंपूर्णपयिसिद्धयति”इति
 तन्त्रालनावधिर्ग्रयांतरात् “गृहाद्गृहांतरंगर्गाहसीमांतरंभृगुः । शरक्षेपाद्द्वराजोवसि
 छोनगराद्द्वहिः” इति । एवंप्रस्थानेकृतेपिस्वयमन्यस्मिन्सुदिनेगच्छेत् । तथाचज्योतिः
 प्रकाशे “प्रस्थानेपिकृतेनेयान्महादीपान्वितेदिने ॥ गर्भयोगोवनाकालवृष्ट्यादौचाक्षुते
 तथा” इतिरत्नमालायाम् “वसेन्नचैकत्रदशक्षितीशोदिनानिनोसप्तचमांडलीकः ॥ यः
 प्राकृतःसोपिचंपंचरात्रंभद्रेणयात्रापरतः प्रयोज्या ” इति । एवंविधेप्रस्थानेपिक्रोधक्षौ
 ररत्यादीन्वर्जयेदित्यर्थः । गर्भः “ क्रोधंक्षौरंतयावांतितैलाभ्यंगाशुमोक्षणम् ॥ घृतंमां
 संगुडंतैलंघानंमद्यंपरित्यजेत् ” इति । रत्नकोशे “ कालीयकंहिंगुलकः कुंकुमंरक्तचं
 दनम् ॥ पीतंरक्तंचवसनंयातुर्नेष्टानितस्क्षणात् ” इति वृहदात्रायाम् “ कटुतैलगुडक्षौ
 रपकमांसाशनंतथा॥भुक्त्वाथोयातिमोहेनव्याधितःसनिवर्तते ” इतिरत्नः “ प्रमत्तो
 ऽपिथोभीतःशातः कुद्धोवुभुक्षितः ॥ अध्वानंनप्रपद्येतस्त्रीविवेपस्तथैवच ” ॥ रत्ना
 “ स्वकीयांप कीयांवास्त्रियंपरुपमेववा ॥ ताडयित्वातुयोगच्छेत्तदंतंतस्यजीवि
 त्यजेत् ॥ भृगुः “ त्रिरात्रंवर्जयेत्क्षीरंपंचाहंशुरकर्मच ॥ तदहश्चावशेषाणिसप्ताहंमे
 अपान्यंचादति । यात्रायामनलक्षणंगोकेज्ञेयम् “ मुहूर्तसमयेमाहोर्दशचारांमि
 संमुखांनंसत् शुभे
 स्यात्त्यविप्राद्यपुरांगैःस्वजनैर्गृतः ॥ पूर्वदिक्षेणमुहूर्तस्यपादेषात्रानंरा
 दंपोभवेच्छुक्रःप्रवेशेनिर्गम
 न्निमित्तानिचसंयजेत् ” इति ॥ १५ ॥

भा०-और यात्रा जावे तब क्रोध नहीं करना और क्षौर-मैथुन-क्लेश-मांस-गुल-जूआ-असुपात-दुग्ध-मद्य-धान्य-उडद आदिक-तैलाभ्यंग-भय-शंका-कृष्णवस्त्र-वमन-तैल-मषिच आदिक इन्होंका यात्रामें त्याग करना ॥ और यात्रा जाणेके पूर्व तीन दिनमें दुग्ध-पान नहीं करना ॥ और सात दिन पूर्व स्त्रीसंग नहीं करना ॥ और अन्यकामोंको उसी प्रयाणदिनमें नहीं करना ॥ और रोग जहांतक होय तहांतक प्रयाण नहीं करना ॥ और बीज दान पर्यंत स्त्रीके आर्तवमें प्रयाण नहीं करना ॥ और श्वेतविना रक्त पीतादि तिलक उसी दिन नहीं करना ॥ और मुहूर्तसमयमें अपनी प्रिय वस्तुकी भेजे वह प्रस्थान होताहै । उस प्रस्थानमेंभी पूर्वोक्तका त्याग करना ॥ १४ ॥

वस्त्रालंकरणातिपूर्णकलशस्तौर्यध्वनिः पुत्रवान्शंखादर्शनृपाश्वदं
तिसुरभिस्त्रीपुष्पधान्यादिच ॥ दोलादीपविधूमवह्निसुरभिद्रव्या
णिशुभ्रोवृषोवेश्याछत्रवितानचामरकुमार्योमीनगोरोचने ॥ १५ ॥

इदानींशकुनानाह । वस्त्रेति । वस्त्राणिश्वेतवस्त्राणि अन्यान्यपशकुनमध्येपठितानि अलंकरणानि सुवर्णादिनिर्मितानि भूषणानीत्यर्थः । पूर्णकलशः प्रसिद्धः तौर्यध्वनिः वाद्यध्वनिः पुत्रवान्बर्द्धमानः पुरुषः शंखः प्रसिद्ध आदर्शोमुकुरः नृपोराजा अश्वः प्रसिद्धः दंती हस्ती सुरभिर्गौः स्त्रीसौभाग्यवती पुष्पाणिश्वेतानि धान्यानि अकृष्णानि कृष्णानित्वपशकुनमध्येपठितानि आदिशब्देनसुवर्णादिधातवः दोलाप्र० दीपः प्र० विधूमवह्निः धूमरहितोग्निः सुरभिद्रव्याणि सुगंधद्रव्याणि कर्पूरचंदनादीनि-शुभ्रोवृषः श्वेतवृषभः वेश्याप्र० छत्रं प्र० वितानं वस्त्रनिर्मितं प्र० चामरं प्र० कुमारी प्र० मीनो मत्स्यः जलादुद्धृतः गोरोचनं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

अब शकुनका वर्णन करते हैं ॥

भा०-सपेत वस्त्र । सुवर्णादिआभूषण । पूर्ण कलश । बाजेकी ध्वनी । पुत्रवान् पुरुष । शंख । काच । राजा । घोडा । हाथी । गौ । सौभाग्यवती स्त्री । श्वेतपुष्प । कालाधान विना कोई धान । पालणा । दीप । विना धूपकी अग्नि । सुगंध वस्तु । सपेत वृष । वेश्या । छत्र । वितान । चामर । कुंआरी कन्या । मत्स्य । गोरोचन ॥ १५ ॥

उद्धृतंगोमयम् मृच्चपृथिव्याः उद्धृतामृत्तिका अंभोधघटान्वितःसहचरः उदकार्यकुंभयु-
क्तोजनःसन्सहचरः सहचरतीतिसहचरः “जलाधीरिक्तकुंभस्तुपथिकेनसहजजेत् ॥ निव-
र्ततेयथापूर्णःकृतार्थःपथिकस्तथा” इत्युक्तत्वात्। धौतांवरौमौत्रकः धूतवस्त्ररजकः दूर्वाप्र-
सिद्धा दर्भःप्रसिद्धः दूर्वादभौतृणेअपिशुभे अपशकुनमध्येयत्तृणंपठितंतदेतद्वचतिरिक्तं
रथःप्र०पलंमांसम् अस्त्रंरक्तं मदिरामद्यम् वर्णाब्रह्मचारी गुरुःप्रसिद्धः दैवविज्ज्योतिषी
विप्रौद्वीब्राह्मणौ मित्रमिष्टः मृगःप्र. अरोदनशवंरोदनरहितंप्रेतम् सिद्धार्थागौरसर्पपाःदुग्धा
दिदुग्धदध्याज्यम् ननुयद्यत्स्वांतनितांततोपकरणमित्यनेनदुग्धग्रहणत्वात्सिद्धम् पुनः
किमुक्तंदुग्धमिति।सत्यम्। दुग्धंभक्षणेनिषेधितंतत्तंदेहनिवृत्त्यर्थंदुग्धपठनमित्यदोषः एव-
मेवात्रविचारणीयम्। तथाचवंसंतः“दध्याज्यदूर्वाक्षतपूर्णकुंभसिद्धान्नासिद्धार्थकचंदनानि ॥
आदर्शशंखामिषमीनमद्यगोरोचनागोमयमुद्धृतंगोः” इति ॥ भारद्वाजः “राजाविप्रौसुहृद्वै-
श्यासपुत्रास्त्रीकुमारिका ॥ अभिष्पोनरोस्त्रीवागजोवाजीवृषःसितः ॥ रज्ज्वाधृतान्यवर्ण-
गौःसवत्साचविशेषतः ॥ उद्धृतंगोमयंनितंमृत्तिकाचोद्धृतातथा ॥ रजकोधौतवस्त्रश्वेदश्या-
तौर्यत्रिकध्वनिः ॥ जयमंगलशब्दश्चशांतिपाठःसदीपकः ॥ दीपोवाप्रज्वलद्वह्निःपूर्णकुं-
भोतृपासनम् ॥ मद्यंमांसंचरुंधिरंभक्ष्याणिविधानिच ॥ इक्ष्वोमधुतांबूलंबस्त्रालंकरण-
निच ॥ रौप्यंताम्रंमणिस्वर्णद्रव्यंदर्पणमक्षताः ॥ वितानंचामरंचत्रंदूर्वादभृतृणध्वजाः ॥
दोलाचारुरयोवृद्धःपुत्रपौत्रार्थयुक्तशुचिः ॥ चंदनानिसुगंधीनितथापुष्पाणिरोचना ॥ घृतं
दधिपयःपेयासिद्धमन्नंवचःशुभम् ॥ देवज्ञःसगुरुदेवश्चित्तोत्साहकराणिच ॥ दृष्टैतानिनरो-
यायात्सर्वार्थलभंतेतुसः” इति ॥ १६ ॥

भा०—और अपनी प्रियवस्तु ॥ पृथ्वी ऊपरका गोमय ॥ पृथ्वीसे निकाली भई मट्टी । प-
थिकके साथ घड़ा लेके पाणिको जाता होय वो ॥ धोये वस्त्रका धोत्री । दूर्वा । दर्भ । रथ ।
मांस । लोही । मदिरा । ब्रह्मचारी । गुरु । ज्योतिषी । दोय ब्राह्मण । मित्र । मृग । रुदन-
विनांका प्रेत । गौरसर्प । दुग्ध । दही । घृत । यह श्वेतवस्त्रादिकोंको प्रयाणकालमें
देखना शुभ होताहै ॥ १६ ॥

कुर्वन्दक्षिणतःसदेतदितरद्भामेप्रकुर्वन्त्रजेद्भस्मास्थींधनविट्पुपाश्म
लवणोपानत्तृणायस्कराः ॥ पिण्याकौपधकृष्णधान्यरुदनंतक्रंस
पानलः कार्पासारुणपुष्पचर्मचगुडस्तैलायसीकर्दमः ॥ १७ ॥

त्यजः—न्याह । कुर्वन्निति । एतत् अनंतरोक्तंसत्शुभं दक्षिणतःदक्षिणभागेकुर्वन्
अयान्यंचोपान्यामाणांवामेकुर्वन्सन्त्रजेत्तंगच्छेत् । भस्मेति । भस्मप्र० अस्थिप्र०
संमुखयानंसत् शुभंस्थान्यादीनांत्वक्फल्यु अश्मापापाणः लवणंसामुद्रिकं उपानहीप्र
दधीभवेच्छुक्रःप्रवेशेनिगंभोहकारः । पिण्याकंमर्दिततिलाः औषधंप्र० कृष्णधान्यं

भाषादि रुदनंरोदनादि तक्रं० सधूमानलः धूमसहितोऽग्निः कार्पासःप्र० अरुणपुष्पं
जपादि चर्मप्र० गुडःप्र० तैलं० अयोलोहं कर्दमःपंकः ॥ १७ ॥

अब अशुभशकुनोंको कहते हैं ॥

भा०-शुभशकुनोंको दक्षिणमें लेना ॥ और अशुभोंको वाममें लेना । भस्म । हड्डी ।
लकड़ी छाणा । विष्ठा।भूसा।पत्थर । लुण।जूता।घास । लोहार । खल । औषध । कृष्णधान्या
रोदन । छाल । धूँकी अग्नि । लाल पुष्प । चर्म । गुल । तैल । लोह । कर्दम ॥ १७ ॥

मत्तोवांतबुभुक्षितांतकखलामुंडीजटीव्याधितः खंजव्यंगदिगंवरा
यतिररिःकापायिमुक्तालकौ ॥ चौराभ्यक्तमलाविलाश्वपतितःपा
श्यार्गलीगुर्विणीबंध्याकृष्णवृषाहिभेकसरठागोधावराहःशशः१८॥

मत्तइति । मत्तःउन्मत्तः वांतःवमितः बुभुक्षितःप्र० अंतकःप्राणिहिंसकः खलोडु
र्जनः मुंडीमुंडितः जटीजटिलः व्याधितोरोगो खंजःपादेनखंजः व्यंगोऽंगहीनः दिगं
चरोनग्नः यतिःसंन्यासी अरिर्वैरी कापायीगैरिकरंजितवस्त्रः मुक्तालकोमुक्तकेशः चौरः
प्र० अभ्यक्तःतैलाभ्यक्तः मलाविलोमलिनः पतितोजातिभ्रष्टः पाशीप्राणिबंधनार्थपा
शवान् अर्गलीअर्गलावान् गुर्विणीसगर्भा बंध्यानिरपत्या कृष्णवृषःकृष्णोत्तडान् अहिः
सर्पः भेकोमंडूकः सरठःप्र० गोधाप्र०वराहःप्र० शशःप्रसिद्धः ॥ १८ ॥

भा०-उन्मत्त । उलटी । भूखाप्राणी । प्राणियोंको मारनेवाला । दुर्जन । मुण्डी । ज-
दावाला । रोगी । खंज याने जिसके पेरमें रोग होय वड । अंगहीन । नग्न । संन्यासी । शत्रु ।
गेरुसे रंगे भये वस्त्र । खुलेकेशवाला । चौर । मालिस किया भया । मलिन जैनी आदिक
पतित । पाशवाला । अर्गलवाला । गर्भिणी । बंध्या स्त्री । काला बलद । सर्प । झेझका ।
कुकांटिया । गौह । वराह । शशिया ॥ १८ ॥

जाहौतूमहिपः खरोष्टूमहिपारूढाश्चरिक्तोघटश्छिक्काप्राणिशिरोंगकं
पपदवीबंधाःकुवागाहवौ ॥ पातोयानपलायनंश्वकलहःपंढंशुतंगो
ज्वलद्वेश्मेतिप्रतिबंधकाःकुशकुनाश्छिक्कादिकामृत्युदाः॥ १९ ॥

स्युः । तयोक्तमागमांतरे “वृणतैलादिकार्पासभस्मचर्मतुषौषधम् ॥ सामुद्रंगुडपंकाहि
मत्तंवांतंभुक्षितम्” इत्यादि ॥ १९ ॥

भा०-सेला । बिल्ली । भैंसा । गधेकी सवारीवाला । ऊंठकी सवारीवाला । भैंसेकी स-
वारीवाला । खाली घडा । छीक । शिर धुजाता पशु वा शरीरधुजाता पशु । मार्ग बांधती म-
कड़ी वगैरे । दुष्ट शब्द । झगडा । बिल्लीमहिषादिकोंका पात याने पलायन । कुत्तोंका युद्ध ।
नपुंसक । गायकी छीक । लायलगति । यह अपशकुन हैं और छिक्कादिक अपशकुन
मृत्युको देते हैं ॥ १९ ॥

भृंगाल्युष्टपठच्छुकाश्चनखिनः स्त्रीसंज्ञकावामतः कालीकुक्कुटपुं
थाश्चसुरभिर्दक्षेमनोभीष्टदाः ॥ भारद्वाजशिखंडिचापनकुलाहंसो
जएतेदृश्याताइष्टफलाःस्युरासभरवोवामेपिपृष्टेथदः ॥ २० ॥

अथशकुनांतरमाह । भृंगोभ्रमरः अलिवृश्चिकः उष्ट्रःप्रसिद्धः पठच्छुकाःशब्दंकु
र्वाणाराजशुकाः नखिनःश्वानादयः स्त्रीसंज्ञकाः चटकादयः एतेवामतःमनोभीष्टदाः
स्युः । कालीमहिषी कुक्कुटःप्र० पुंप्रथाः पुरुषसंज्ञकाःकाकादयः सुरभिर्गौः एतेदक्षे
मनोभीष्टदाःस्युः । भारद्वाजः शिखंडीमयूरः चापःप्र० नकुलीवभृः हंसःप्र० अजो
वस्तः एतेभारद्वाजादयः दृश्याताःसंतः इष्टफलाःस्युः । अयमर्थः । भारद्वाजादयो
वामेवादिक्षिणेवाग्नेवाहृष्टमात्राइष्टफलाः अभीष्टफलदाभवन्तीत्यर्थः । रासभरवोर्दभध्व-
निर्वामेपिपृष्टेपिअर्थदःअभीष्टार्थदोभवति ॥ २० ॥

भा०-और भ्रमर विष्टु- ऊंठ- शब्द करताभया राजशुक- नखवाले कुत्त आदि-
क- चिडियों इन्होंका वामशकुन अच्छा होय ॥ और भैंस-कुक्कुट-पुरुषसंज्ञक काक
आदिक । गौ इन्होंका दक्षिणशकुन अच्छा होय ॥ और भारद्वाज-शिखंडी याने मोर-
चाप- नीलिया-हंस-वक्रय इन्होंके यात्रासमयमें देखना शुभ है ॥ और गधा पृष्ठमें वृ
वाममें बोले तो शुभ होय ॥ २० ॥

नद्युत्तारभयप्रवेशसमरद्यूतेपुनष्टेक्षणेव्याधोस्युः शुभदाविलोमश
कुनानाड्याइडायाभरे ॥आद्येदुःशकुनेनिवृत्त्यचशुचिर्भूत्वाष्टधा
गयमंकृत्वैयादपरेष्टिवारमपरेदत्त्वासुवर्णत्रजेत् ॥ २१ ॥ इति
त्य-
रणम् ॥

नयान्यं च ८

संमुत्सयानंसत् शुभक्षिपीतशकुनाःशुभाश्वतानाह । नद्युत्तारइति । नद्युत्तारीनद्युत्त
दंधोभवेच्छुकःप्रवेशेनिगमादिप्रवेशः समरःसंग्रामः द्यूतंप्र० नष्टेक्षणंनष्टवस्तुनोऽप्यलो

कनम् व्याधौ रोगोपचारे एषु विलोमशकुनाविपरीतशकुनाः शुभदाः स्युः । अयमर्थः । गमनेय
 ५पशकुनास्तेनद्युत्तारिदिपुशुभदाः स्युरित्यर्थः । तथा इडायाणाभरे पूर्णतायां विलोमशकु
 नाः शुभदाः स्युः । तथा च वसंतः “ भवेदिडायां परिपूरितायां सर्वोपिवामः शकुनः प्रशस्तः ।
 स्यात्पिगलायां परिपूरितायां सर्वोपिसव्याः शकुनाः प्रशस्ताः ॥ संगेरणे कर्मणि च प्रवेशे शुक्ले
 ग्रहेनष्टविलोकने च । व्याधौ सरिदुर्गवनादिकेषु शस्तः प्रयाणाद्विपरीतभावः ॥ ” इति ॥
 अन्यच्च “ नद्युत्तारे भये युद्धप्रवेशेनष्टवीक्षणे । शकुनाव्यस्तगाः शस्तानृपालोके प्रयाणवत् ”
 इति । अथ प्रथमे अपशकुने जाते सति किं कर्तव्यमाह । आद्यं इति । आद्ये प्रथमे दुःशकुने जाते
 सति निवृत्य निवर्तनं कृत्वा तत्र शुचौ देशे उपविश्य शुचिः प्रक्षालितपाणिपादः आचांतः कृ
 ताचमनः असवः प्राणास्तेपां आयमः प्राणायामः अष्टधा अष्टवारं कृत्वा इयात् गच्छेत् ।
 चेद्यदि पुनः दुःशकुनः स्यात्तदानिवृत्य शुचिराचांतोऽष्टिवारं षोडशवारमसूत्रियम्येयात् ।
 अपरे तृतीये दुःशकुने जाते सति सुवर्णदत्त्वा इयात् । एतदावश्यकमनविषयम् । प्राणायामान
 धिकारीतावत्कालं स्थित्वा व्रजेत् । तथा च ज्योतिर्निबंधे “ विरुद्धशकुने पूर्वप्राणायामाष्टकं
 चरेत् । द्वितीये द्विगुणानुकृत्वा तृतीये च व्रजेत्काचित् ” इति ॥ तथा च वसंतराजः “ जाते
 विरुद्धशकुनेऽध्वनीनो व्यावृत्त्य कृत्वा करपादशौचम् । आचम्य च क्षीरतरोरधस्तात्तिष्ठन्प्रप
 श्येच्छकुनांतराणि ” इति । तथा च आष्टिबेणिः “ यदापशकुनं पश्येद्विपरीतमुपस्थितम् ॥
 सघृतं कांचनं दत्त्वा निर्विशंकः सुखं व्रजेत् ” इति ॥ २१ ॥

इति स्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायां यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥

भा०-नदीके उत्तरणमें-राजभयमें-ग्रामादिकोंके प्रवेशमें-संग्राममें-घृतमें-गई वस्तुके
 देखणमें-रोगोपचारमें अशुभ शकुन होय तो शुभ होय । और इडानादीके भरणमेंबी
 विपरित शकुन होय तो शुभ होय ॥ और यात्रामें अपशकुन होवे तो पीछा आके पवित्र
 होकर आचमन करके आठ ८ प्राणायाम करके फेर जाणा । और द्वितीयवारमें
 अपशकुन होवे तो सोलह १६ प्राणायाम करके जाणा । और तृतीयवारमें अपशकुन होय
 तो सुवर्णका दान करके जो अवश्य जाणा होय तो जाणा और अवश्य बिना कदापि
 नहीं चलना ॥ २१ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवना नुरामारुच्यचातुर्मास्ययाजिसुतमोडुरामकृतायां मार्त-
 षडंशिन्यां यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥

जन्मांगर्शदशेशसद्द्रहकुजैः सार्कैर्बलिष्टैर्मृदुक्षिप्रैर्द्रधुवभैः स्थिरद्विनृ
 तनौव्याराह्निभूपस्थितिः ॥ स्वस्वक्षैः समृदुधुवर्क्षचरभक्षिप्रैः म
 स्थापनंप्रोचुर्माघयुगे च राधयुगले व्याराह्निपूर्वाह्नके ॥ ३ ॥

हारः । अंगंचक्रक्षंचअंगक्षेजन्मनिअंगक्षेजन्मांगक्षे जन्मलग्नजन्मराशी तेचदशाचज
 न्मांगक्षेदशाः दशावर्तमानातस्याईशाःतेच सदग्रहाश्वकुजश्वसूर्यश्वतेचतैः सार्कैःअर्कोर
 विःतेनसहबलिष्ठैः स्थानादिवलसमृद्धैः सद्भिः तथा मृदुक्षिप्रेंद्रध्रुवभैः स्पष्टम् ।
 स्थिराद्धिनृतनौ ऋद्धिगतनृतनुः स्थिराचासौऋद्धिनृतनुश्वसातथातस्यांजन्म
 राशिजन्मलग्नाभ्यांस्थिरोपचयनृतने व्याराद्धिभौमरहितदिने भूपस्थितिः राजप्र
 तिष्ठाशुभास्यादित्यर्थः । लग्नबलंप्राग्वत् । प्रायश्चंद्रंत्यजेत्याद्यवलोकनीयम् । अथदे
 वस्थापनमुत्तराद्धेनाह । स्वस्वक्षैरिति । स्वस्वक्षैः यस्यदेवस्यप्रतिष्ठा क्रियतेतस्यनक्षत्रैः
 समृद्धुध्रुवक्षैचरभक्षिप्रैः शेषंस्पष्टम् । माघयुगे माघफाल्गुनयोः तथाराधयुगलंराधांवेशासः
 तस्माद्युगलंतस्मिन् वैशाखज्येष्ठयोरित्यर्थः । तथाव्याराद्धि विगत अ.रोयस्मात्तएवंवि
 धमहस्तास्मिन् भौमरहितेदिनइत्यर्थः । पूर्वाह्निके अत्रदिनस्यद्वौभागौपूर्वभागःपूर्वाह्नः
 तास्मिन् आचार्याः सुरस्थापनंप्रीचुः । शेषंस्पष्टम् । सर्वाभरस्थापनमितिशेषः लग्नबलं
 प्राग्वत् ॥ १ ॥

अब राज्याभिषेकका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—जन्मलग्नपति और जन्मराशिपति और वर्तमानदशापति श्रेष्ठ ग्रह भौम
 और सूर्य ये स्थानादिसे बलवान् होय और मृदु-क्षिप्र-ज्येष्ठा-ध्रुव-ये नक्षत्र होय-और
 जन्मराशि-जन्मलग्नसे स्थिर-उपचय-नृतलग्न होय-और भौमवार न होय तब राजाकी
 प्रतिष्ठा करणी ॥

पेविदध्यात्क्षालनादिकम् ॥ इति । यद्यपि यस्यांगयददोङ्गिनोगदितभेकुर्यादितिपूर्व
मेवअंगभूतकर्मोक्तम् तथापि क्षालनेधुववर्जनार्थं शोनेइहक्षाल्यमित्युक्तं बुधनिपेधश्रवणा
त् । उक्तंच "शनौसोमसुतेश्राद्धेपृथ्यामावास्ययोस्तथा ॥ वस्त्राणांक्षालनंचैवदहत्यासत्त
मंकुलम्" इति।अथौदुरादिभक्षितफलमाह । आसुभक्षितमिति । आसुःउदुरःतेनअंब
रंमध्यत्रिभागेभक्षितमसत् दुष्टफलंस्यात् । एतदुक्तंभवति वस्त्रंत्रिगुणंकृत्वापदिभक्षित
भागोमध्यत्रिभागेपतितदातदुष्टमित्यर्थः । आसुरित्युपलक्षणम् तेनाग्निदग्धंगवादिभ
क्षितंमप्यादिलिप्तंज्ञेयम् । तथाचोक्तंवृत्तशते " दग्धंवास्फुटितंचगोमयमपीपंकेर्विलितं
तदादष्टंमूपकपूर्वकैरशुभदंमध्यत्रिभागेऽशुकम् " इति । अथस्त्रियारक्तवस्त्रधारणंभूपणधा
रणमनुक्तग्रहाणांकुंजकुत्रप्राशस्यंतदुत्तरार्धेनाह । स्त्रीति । स्त्रीअत्रउक्तेवस्त्रधारणभा
दौअंबरंभूपणंसुवर्णादिभूपणं विभृयात् धारयेत् कथंभूतेव्यादित्यपुप्यध्रुवे विगतानि
आदित्यपुप्यध्रुवाणियस्मात्तत्तथातस्मिन्।यतोत्रस्त्रियारक्तवस्त्रभूपणधारणेदोषोदृश्यते ।
तथाचोक्तम् "पुप्यादित्यध्रुवैर्धिष्ण्यैःस्वर्णरक्तांबरादिकम् ॥ नवीनंभूपणंधार्यनार्यादितु
रायुषे" इति । लग्नबलंप्राग्वत् । अथचंद्रादीनांप्राशस्यमाह । श्वेतवस्तुनिरौप्यमुक्ताफ
लादिके अजश्वंद्रोहितः सोमवारेश्वेतवस्तुधार्यमित्यर्थः । कुजरवीअरुणरुक्मयोःश
स्येते शनिःकृष्णवस्तुनि नीलवस्त्रादिकेशस्यते शनौतद्धार्यमितिभावः । ज्ञत्रयेतुसर्वधार्य
मितिपुरैवोक्तम् ॥ २ ॥

अब वस्त्र पेरनेका और धोणेका और मूपकभक्षित-
वस्त्रका फलको कहते हैं ॥

भा०-ध० पुन० ह० चि० स्वा० वि० अ० पुप्य अश्वि० रेव० ध्रुव इन्हों नक्षत्रोंमें-
और बुध गुरु भृगु वारोंमें वस्त्र पेरणो शुभ होय ॥ और बुधरहित पूर्वोक्त नक्षत्र वारोंमें
वस्त्रका धोणा शुभ है ॥ मूपकभक्षितवस्त्रका तीन भाग करणा सो वस्त्रके मध्यत्रिभागमें
मूपकने काटा होय वा दग्ध भया होय वा कर्दमलिस होय वा गवादिकोंने खाया होयतो
वह वस्त्र अशुभ होता है ॥ और रक्त वस्त्र और भूपणोंको पूर्वोक्त नक्षत्रोंमें स्त्री धारण करे
तो शुभ होय ॥ परंतु इस्त पुप्य ध्रुव नक्षत्रोंमें रक्तवस्त्र भूपणोंको धारण नहीं करणा ॥
और श्वेतवस्त्रको सोमके दिन पेरणो ॥ और लाल पीतको भौम सूर्यके दिनमें पेरणो ॥
और कृष्णवस्त्रको शनिवारमें पेरणो ॥ २ ॥

वस्त्रोक्तैर्व्यनिलद्रयाश्विभिरगेंगेनुर्विभूपाहिताविप्राज्ञोत्सवलब्धिपू
दितमनुक्तेपीष्टकृद्धारणम् ॥ मैत्रार्कानिलमूलदस्रहरिभेंद्रीज्याज
पादोत्तरेपण्यानांक्रयविक्रयौषटपरद्धर्चगेस्वशुद्धौतनु ॥ ३ ॥

अयनराणांभूपणधारणंवृत्तचरणेनाह । वस्त्रोक्तैरिति । वस्त्रोक्तैर्भादिभिर्धार्तेः कृत्वा
त्रोक्तैः अगेंगे स्थिरलग्नेनुःनरस्य अलंकृतिरलंकरणं हितंस्यात् । किंलधरैरिदिशंप्रतित्रिवार

रके स्थिराणिप्रसिद्धानि अश्विनीप्रसिद्धा मृदूनिप्रसिद्धानि स्वातीप्रसिद्धा अर्कौहस्तः
 तैः ज्ञत्रयाकाराद्विज्ञत्रयंबुधगुरुशुक्राः अर्कःसूर्यः आरोभौमः एषामहः दिनं तस्मिन्
 ईज्यभृगूदये उदयेलग्नेईज्यभृगौइतिईज्यभृगूदयम् तस्मिन् गुरुशुक्रयुंतेलग्नेइत्यर्थः ।
 द्विकमदेपुइंदौ द्विद्वितीयं कंचतुर्थम् मदःसप्तमम् एपुचंद्रेसतीत्यर्थः अश्वीक्रिया ऋप
 विक्रयादिकीहिताशुभकर्त्रीस्यात् । अथाश्वचक्रमाह । तत्रापीति । तत्रापि द्रव्यादित्या
 दिपुनक्षत्रेषुसत्स्वापि अर्कभतःसूर्यनक्षत्रात्सकाशात् क्रमात्तिथिमितैर्नक्षत्रैः पश्चादुक्त
 मतद्विभिर्नक्षत्रैः साभिजित्ययातया अश्विनीक्रियाशस्ताशोभनास्यात् । एवंसामान्य
 तोश्वकर्माक्त्वेदानींविशेषमाहा येति । याअश्वीक्रियानृसमामनुप्यसदृशासाक्रियातदुक्त
 भमुस्रैःकार्या तस्मैमनुप्यायउक्तानिभमुस्त्रानिनक्षत्रादीनितैःकार्येत्यर्थः । परायानृसमाना
 भवतिसाएभिःसामान्यैर्द्रव्यादित्यादिभिर्बुधैः कार्येत्यर्थः । लग्नवलं प्रावत्तयाचनारदः
 “विधिष्णुचरभेक्षिप्रैस्थिरभेमृदुभेषुच॥वाजिकर्मात्सिलंसूर्यवारेकार्यविशेषतः” इत्यादि ।
 तथाचोक्तम् “घृतात्रचणकक्षीरवृणमुद्गादिभक्षणे॥अन्नप्राशनवदक्षंस्नानंसौम्यग्रहोदये ॥
 चौलेक्तक्षुरकर्मादीभेषजेभेषजोदितम् ॥ गर्भाधानोक्तमश्वानोमैथुनेतुविलोकयेत्॥गृहारं
 भोदितेकालेहयशालाविधीयते॥शिक्षाविद्योक्तकालेचभूपणंभूपणोदिते ॥ चर्मकर्मादिकं
 कार्यंजययोगेशुभोदये॥एवंसरोष्ठादिकंकार्यंपूर्वाह्नेवाहनादिकम्” इति ॥ ९ ॥

अथ अश्वके लेने देनेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-पु० पुष्य घ० श० स्थिर अश्वि०मृदू स्वा० ह० इन्हों नक्षत्रोंमें-और बुध गुरु
 शुक्र भौम सूर्य वारोंमें-और लग्नमें १ गुरु शुक्र होय तो और २ । ४ । ७ चंद्रमा होयतो
 घोटोंका लेना देना शुभ है ॥

अथ अश्वचक्रको कहते हैं ॥

भा०-और उक्तनक्षत्रोंके होते भये सूर्यनक्षत्रसे पनरे १५ नक्षत्रोंमें और सूर्यके
 पृष्ठके ३ तीन नक्षत्रोंमें अश्वोंकी क्रिया श्रेष्ठ होय इसमें अभिजितकोंकी लेना ॥ और जो
 प्रभिक्रिया मनुष्यसमा होय तो मनुष्यके लिये कयेक नक्षत्रोंमें करणी ॥ और नृसमा
 नहीं होयतो सामान्यनक्षत्रोंमें करणी ॥ ९ ॥

परिहरेत्। कारणे सति अवश्यं चरेदित्यर्थात्सिद्धम् । तथाचोक्तम् “सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं न व
म्यां प्रतिपत्तियौ ॥ चतुर्दश्यामयाष्टम्यां पष्ठ्यां चैव विशेषतः” इति । ग्रंथांतरे “चतुर्दश्य
ष्टमी चैव पौर्णमास्यर्कसंक्रमः ॥ तैलस्नानं न कुर्वीत सुतवं धुधनक्षयात्” इति । तथाच वृद्धमनुः
“दर्शस्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीविनोः । न वम्यां च न चेत्तत्र निमित्तांतरसंभवः ॥ प्रतिपद्य
न परत्यः स्याद्वितीयायामपत्तिकः ॥ दशम्यामधनः स्नाने सर्वहंति त्रयोदशी” इति । रत्नमाला
याम् “रविस्तापं क्रांतिवितरति शशिभूमितनयो मृत्तिलक्ष्मीं चांद्रिः सुरपतिगुरुर्विचहरणम् ॥
विपत्तिदैत्यानां गुरुरखिलभोगानुभवनं नृणां तैलाभ्यंगत्सपदि कुरुते सूर्यतनये ॥” इति ॥
अथाभ्यंगहेतुनाह । मांगल्यं विवाहादि विजयोत्सव आश्विनशुक्लदशम्यां क्रियते अब्द
वदनं संवत्सरप्रतिपत् दीपावलिः प्रसिद्धा एतेभ्यंगस्य हेतवः कारणानि एषु निषिद्धतिथ्या
दावपि अभ्यंगः कर्तव्यः । तथाचोक्तं व्यवहारसारे “वत्सरादौ वसंतादौ सूतकांते महोत्सवे ॥ दी
पोत्सवचतुर्दश्यामभ्यंगनियमो न च” इति । तथाचोक्तं स्कांदे विजयादशमीविषयम् “निषिद्ध
मपि कर्तव्यं तैलाभ्यंगनमादरात्” इति ॥ अथाभ्यंगनिषिद्धापवादमाह । कथितादिति ।
निन्देद्विकथितादितैलमनसच्छुभं स्यात् । आदिग्रहणात्सार्पसुगंधपुष्पवासितादितै
लंगृह्यते । एवं कथितादितैलं निन्द्यादिनेपिशुभमित्यर्थः । उक्तं च “सार्पगंधतैलंचयत्तैलं
पुष्पवासितम् ॥ द्रव्यांतरयुतं वापि न दुष्यति कदाचन ॥ सूर्यशुक्रारवरेषु निषिद्धा सुतियि
ष्यापि ॥ कर्तव्येयदिवा स्नाने पक्तैलं न दुष्यति ॥ रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वाभौ मवारे च मृत्तिका ॥ भार्ग
वे गोमयं क्षिप्त्वा तैलस्नानं सुखावहम्” इति ॥ अथ नित्याभ्यंगे विशेषमाह । नित्ये खिल
मिति । नित्येऽभ्यंगे अखिलं तैलं पकादिकमनसत्तु शुभं स्यात् । उक्तं च “नित्यस्नाने च कर्तव्येति
थिदोषो न विद्यते” इति ॥ १० ॥

अब अभ्यंगका निषिद्धकालको कहते हैं ॥

भा०—भद्रा संक्रांति व्यतिपात वैधृति शुक्र गुरु सूर्य भौम वारोंमें और १ । २ । ६ ।
७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । ३० इन्हों तियोंमें श्राद्धदिनमें का-
रण विना भद्रादिकमें मर्दन नहीं करना ॥

अब कारणोंको कहते हैं ॥

भा०—विवाहादिक—और दशहरा—और संवत्सरकी प्रतिपदादीपावली इतने अभ्यंगके
कारण हैं, इन्होंमें निषिद्ध तिथियोंमेंबी अभ्यंग करना शुभ है । और अग्निसे तपाया तेलसे
निन्द्यादिनमेंबी अभ्यंग करना शुभ है ॥ और नित्य अभ्यंगमें दोष नहीं है ॥ १० ॥

दिग्विश्वाद्रिहृगंकदर्शतिथिपुस्नानंधात्रीफलैः श्रीकामोथबुधांबु
पर्क्षपितृभाभ्यंगात्पतिघ्न्यंगना ॥ पुत्रीसोमदिने प्रसूर्यमपितृवाष्ट्र
दुमिश्रांबुपक्रव्यादेश्वरभेकुपुत्रहरिजेस्नायान्निशास्येपि ॥ ११ ॥

रके स्थिराणिप्रसिद्धानि अश्विनीप्रसिद्धानि मृदूनिप्रसिद्धानि स्वातीप्रसिद्धा अर्कोहस्तः
 तैः ज्ञत्रयाकाराद्भिन्नत्रयंबुधगुरुशुक्राः अर्कःसूर्यः आरोभौमः एषामहः दिनं तस्मिन्
 ईज्यभृगूदये उदयेलग्नेईज्यभृगौइतिईज्यभृगूदयम् तस्मिन् गुरुशुक्रयुतेलग्नेइत्यर्थः ।
 द्विकमदेपुंइदौ द्विद्वितीयं कंचतुर्थम् मदःसप्तमम् एपुचंद्रेसतीत्यर्थः अश्वीक्रिया ऋष
 विक्रयादिकीहिताशुभकर्त्रीस्यात् । अयाश्वचक्रमाह । तत्रापीति । तत्रापि द्रव्यादित्या
 दिपुनक्षत्रेषुसत्त्वापि अर्कभतःसूर्यनक्षत्रात्सकाशात् क्रमात्तिथिमितैर्नक्षत्रैः पश्चादुक्त
 मतस्त्रिभिर्नक्षत्रैः साभिजित्ययातया अश्विनीक्रियाशस्ताशोभनास्यात् । एवंसामान्य
 तोश्वकर्मोक्त्वेदानींविशेषमाहा येति । याअश्वीक्रियानृसमामनुप्यसदृशासाक्रियातदुक्त
 भमुसैःकार्या तस्मैमनुप्यायउक्तानिभमुस्वानिनक्षत्रादीनितैःकार्येत्यर्थः । परायानृसमाना
 भवतिषाएभिःसामान्यैर्द्रव्यादित्यादिभिवुधैः कार्येत्यर्थः । लग्नचलंप्रागवत्तयाचनारदः
 “विविष्णुचरभोक्षिप्रैस्थिरभेमृदुभेषुच॥वाजिकर्माखिलंसूर्यवारेकार्यविशेषतः” इत्यादि ।
 तथाचोक्तम् “घृतात्रचणकक्षीरघृणमुद्गादिभक्षणे॥अन्नप्राशनवदक्षंस्नानंसौम्यग्रहोदये ॥
 चौलेक्तंशुरकर्मादीभेषजेभेषजोदितम् ॥ गर्भाधानोक्तमश्वानोमैथुनेतुविलोकयेत्॥गृहारं
 भोदितेकालेहयशालाविधीयते॥शिक्षाविद्योक्तकालेचभूपणंभूपणोदिते ॥ चर्मकर्मादिकं
 कार्यजययोगेशुभोदये॥एवंखरोप्रादिकंकार्यपूर्वाह्नेवाहनादिकम्” इति ॥ ९ ॥

अब अश्वके लेने देनेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-पु० पु० ध० श० स्थिर अश्वि०मृदु स्वा० ह० इन्हों नक्षत्रोंमें-और बुध गुरु
 शुक्र भौम सूर्य वारोंमें-और लग्नमें १ गुरु शुक्र होय तो और २ । ४ । ७ चंद्रमा होयतो
 घोटोंका लेना देना शुभ है ॥

अब अश्वचक्रको कहते हैं ॥

भा०-और उक्तनक्षत्रोंके होते भये सूर्यनक्षत्रसे पनरे १५ नक्षत्रोंमें और सूर्यके
 पृष्ठके ३ तीन नक्षत्रोंमें अश्वोंकी क्रिया श्रेष्ठ होय इसमें अभिजितकोबी लेणा ॥ और जो
 अश्वीक्रिया मनुष्यसमा होय तो मनुष्यके लिये कयेक नक्षत्रोंमें करणी ॥ और नृसमा
 नहीं होयतो सामान्यनक्षत्रोंमें करणी ॥ ९ ॥

भद्रासंक्रमपातवैधृतिसितेज्याकारपष्ट्यादिपुश्राद्धाहेप्रतिपद्येष
 रिहरेद्धेतुंविनाभ्यंजनम् ॥ मांगल्यंविजयोत्सवोद्दवदनंदीपावलि
 हैंतवोभ्यंगस्यकथितादितैलमनसत्रिंद्योहिनित्येऽखिलम् ॥१०॥

अयाभ्यंगनिषिद्धकालमाह । भद्रेति । भद्रामसिद्धा संक्रमःसंक्रांतिः पातोव्यती
 पातः वैधृतःप्रसिद्धा सितःशुक्रवारः ईज्योगुरुवारः अर्कोविहारः आरोभौमवासरः
 पष्ट्यादयःसर्वास्तपयः दु ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, ३०
 हे अत्राद्वाहःश्राद्धदिनं प्रतिपद्यंप्रतिपदिद्वितीयतस्मिन् हेतुंकारणंविनाभ्यंजनमभ्यंघं

परिहरेत्।कारणेसतिअवश्यंचरेदित्यर्थात्सिद्धम् । तथाचोक्तम् “सप्तम्यांनस्पृशेत्तैलंनव
 म्यांप्रतिपत्तियौ॥चतुर्दश्यामयाष्टम्यांपष्ठ्यांचैवविशेषतः” इति । ग्रंथांतरे “चतुर्दश्य
 ष्ठीचैवपौर्णमास्यर्कसंक्रमः॥तैलस्नानंनकुर्वीतसुतवंधुधनक्षयात्” इति। तथाचवृद्धमनुः
 “दर्शेस्नानंनकुर्वीतमातापित्रोस्तुजीविनोः।नवम्यांचनचेत्तत्रनिमित्तांतरसंभवः॥प्रतिपद्य-
 नपत्यःस्याद्वितीयायामपत्तिकः॥दशम्यामधनःस्नानेसर्वंहतित्रयोदशी”इति। रत्नमाला
 याम् “रविस्तापंकांतिवितरतिशशिभूमितनयोमृत्तिलक्ष्मीचांद्रिःसुरपतिगुरुर्वित्तहरणम्॥
 विपत्तिदैत्यानांगुरुरखिलभोगानुभवनंनृणांतैलाभ्यंगात्सपादिकुरुतेसूर्यतनये” इति ॥
 अथाभ्यंगहेतूनाह । मांगल्यंविवाहादि विजयोत्सवआश्विनशुक्लदशम्यांक्रियते अब्द
 वदनंसंवत्सरप्रतिपत् दीपावलिःप्रसिद्धा एतेभ्यंगस्यहेतवःकारणानि एपुनिषिद्धतिथ्या
 दावपिअभ्यंगःकर्तव्यः।तथाचोक्तंव्यवहारसारे“वत्सरादौवसंतादौसूतकांतेमहोत्सवे ॥दी
 पोत्सवचतुर्दश्यामभ्यंगनियमोनच”इति।तथाचोक्तंस्कांदेविजयादशमीविषयम्“निषिद्ध
 मपिकर्तव्यंतैलाभ्यंजनमादरात् ” इति ॥ अथाभ्यंगनिषिद्धापवादमाह । कथितादिति।
 निघेद्विकथितादितैलमनसच्छुभंस्यात् । आदिग्रहणात्सार्पपसुगंधपुष्पवासिसादितै
 लंगृह्यते । एवंकथितादितैलंनिघदिनेपिशुभमित्यर्थः । उक्तंच “ सार्पपंगंधतैलंचयतैलं
 पुष्पवासितम्॥द्रव्यांतरयुतंवापिनदुप्यतिकदाचन ॥ सूर्यशुक्रारवारिपुनिषिद्धासुतियि
 प्वापि॥कर्त्तव्येयदिवास्नानेपक्तैलंनदुप्यति ॥ रवौपुष्पंगुरौदूर्वाभौमवारिचमृत्तिका॥भार्ग
 वेगोमयंक्षित्वातैलस्नानंसुखावहम् ”इति ॥ अथनित्याभ्यंगेविशेषमाह । नित्येखिल
 मिति।नित्येऽभ्यंगेअखिलंतैलंपकादिकमनसत्शुभंस्यात्।उक्तंच “नित्यस्नानेचकर्त्तव्येति
 थिदोषेनविद्यते” इति ॥ १० ॥

अब अभ्यंगका निषिद्धकालको कहते हैं ॥

भा०-भद्रा संक्रांति व्यतिपात वैधृति शुक्र गुरु सूर्य भौम वारोंमें और १ । २ । ६ ।
 ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । ३० इन्हों तियोंमें श्राद्धदिनमें का-
 रण विना भद्रादिकमें मर्दन नहीं करना ॥

अब कारणोंको कहते हैं ॥

भा०-विवाहादिक-और दशहरा-और संवत्सरकी प्रतिपदादीपावली इतने अभ्यंगके
 कारण हैं, इन्होंमें निषिद्ध तिथियोंमेंबी अभ्यंग करणो शुभ है । और आग्निसे तपाया तेलसे
 निन्द्यदिनमेंबी अभ्यंग करणो शुभ है ॥ और नित्य अभ्यंगमें दोष नहीं है ॥ १० ॥

दिग्विश्वाद्रिदृगंकदर्शतिथिपुस्नानंधात्रीफलैः श्रीकामोथबुधांबु
 पक्षपितृभाभ्यंगात्पतिघ्न्यंगना ॥ पुत्रीसोमदिनेप्रसूर्यमपितृवाह्नै
 दुमिश्रांबुपक्रव्यादेश्वरभेकुपुत्रहरिजेस्नायान्निशास्येपि ॥ ११ ॥

अथप्रसंगेनतिलामलकज्ञानेनिषिद्धतृतीयाह । दिगितिदिक्दशमी विश्वेत्रयोदशी
 अद्रिःसप्तमी दृक्द्वितीया अंकोनवमी दशौअमावास्या एतासुतिथिषु श्रीकामः धात्री
 फलैः आमलकीफलैः स्नानंनचरेत् । तथाचोक्तम् “यः करोतिदशम्यांचस्नानमामल
 कैः सह ॥ पुत्रहानिर्भवेत्तस्यत्रयोदश्यांधनक्षयः ॥ अर्यपुत्रक्षयस्तस्याद्वितीयायांनसंशयः ॥
 अमायांचनवम्यांचसप्तम्यांचकुलक्षयः” इति ॥ अथस्त्रीणांबुधादिपुअभ्यंगनिषेधमाह ।
 बुधोबुधवारः अंबुपर्क्षशततारका पितृभंगघा तेपुअभ्यंगस्तस्मात्अंगनास्त्रीपतिघ्नीस्या
 त् । उक्तंच “ स्नानंकुर्वीतियानार्यश्रद्धेशतंभियगते ॥ सप्तजन्मभवेद्युस्ताविधवाद्बुर्भगाधु
 वम्” इतित्रिविक्रमशते “ स्नानंनारार्कशुक्रेज्यविष्टिसंक्रांतिपर्वसु ॥ द्रचष्टपद्दिक्रत्रयो
 दश्यांच्छ्रियस्तुनमघाबुधैः ” इति ॥ अथपुत्रवतः सोमवारैभ्यंगनिषेधमाह । पुत्रीति ।
 पुत्रवान्सोमवारैरनस्नायात् । उक्तंच “पुत्रवान्स्वगृहेनित्यंनस्नायादुत्तरामुखः ॥ सोमवारै
 तथाभ्यंगवर्जयेत्सर्वथाबुधः ” इति ॥ अथाप्रसंगेनप्रसूतिकान्ज्ञानेनिषेधकालमाह ।
 प्रसूरिति । यमो भरणी पितरोमघा त्वाष्ट्रंचित्रा इंद्रोज्येष्ठा मिश्रेकृत्तिकाविशाखे अं
 बुधःशततारा क्रव्यादोमूलम् ईश्वरभमाद्रा एपांसमाहारस्तस्मिन् । कुपुत्रहरिजे कुत्सि
 तःपुत्रःपुत्रभावोयस्यतत्कुपुत्रतच्चतद्दरिजंचतस्मिन् यस्माल्लग्नार्पंचमस्थः पापग्रहो
 भवतितस्मिन्नित्यर्थः । निशास्यंरात्रिमुखंसायंकालस्तस्मिन् प्रसूतानस्नायात् । शेषलग्न
 वलंप्राग्वत् । उक्तंच “ मघामूलविशाखाद्राचित्रादितियमद्वये ॥ ज्येष्ठासार्पजलेशक्षेनैव
 स्नायात्प्रसूतिका ॥ शुभग्रहयुतेलग्नैर्पंचमेपापवर्जिते ॥ परित्यज्यमहादोषान्प्रसूतिकास्ना
 नमाचरेत्” ॥ ११ ॥

अब तिलोंसे और आमलोंसे स्नान करनेमें निषिद्ध-
 तिथियोंको कहते हैं ॥

भा०-१० । १३ । ७ । २ । ९ । ३० । इन तिथियोंमें लक्ष्मीकामवाला पुरुष आम-
 लोंसे स्नान नहीं करे ॥

अब स्त्रियोंके अभ्यंगका निषेधको कहते हैं ॥

भा०-बुधवारमें और शताभिषा मघा नक्षत्रोंमें अभ्यंग करे तो स्त्री पतिघ्नी होय ॥
 और पुत्रवानको सोमवारमें अभ्यंग नहीं करना ॥

अब प्रसूतिके स्नानमें निषेध कहते हैं ॥

भा०-म० म० चि० ज्ये० कृ० वि० श० मू० आर्द्रा इन्हों नक्षत्रोंमें और लग्नसे पांचमें
 पाप ग्रह होय तो और रात्रिमें प्रसूतिस्नान नहीं करे ॥ ११ ॥

मंदारान्यादिनेमृदुध्रुवचरक्षिर्ष्वलक्षेसुपायोगेभेपजमाचरेत्सुमृतिके
 द्रौक्ष्ययांगेभिषक् ॥ तदद्यादिहविश्रुवैदुत्तनयप्रद्योतनेरोगिणेषु
 क्त्वावंत्रणकर्मसूर्यकुजयोरह्नीहकैद्रस्थयोः ॥ १२ ॥

अथौषधनिष्पादनमाह । मंदेति । मंदःशनिः आरोभौमः ताभ्यामन्येरविचंद्रबुधगुरुशुक्रास्तेषांदिनंतस्मिन् मृदुध्रुवचरक्षिप्रैर्नक्षत्रैः बलक्षेशुक्रपक्षे सुधायोगेअमृतयोगे ग्रंथांतरप्रसिद्धे । सुमृतिकेंद्रारिव्ययांगेशोभनानिपापग्रहरहितानिमृतिकेंद्रारिव्ययानियस्यतत्सुमृतिकेंद्रारिव्ययंतच्चतत्अंगंचतस्मिन् भिषकृवैद्यः भेषजमाचरेत्कुर्यात् । शेषंलघुबलं प्राग्वत् । अथौषधदानमाह । तदिति । तदौषधमिहानंतरोक्तेभादौदद्यात् । कथंभूतेइह विधुवेदुतनयप्रद्योतनेध्रुवनक्षत्रबुधरविरहिते । अथरक्तस्त्रावत्रणयोर्विशेषमाह । असृक्स्त्रावोरक्तस्त्रावः व्रणःक्षतम् अनयोःकर्मसूर्यकुजयोरद्भिदिवसेआचरेत् कयोःसतोः इहानयोः सूर्यकुजयोः केंद्रस्थयोःसतोः । तथाचोक्तम् “मंदारवर्जितवारचरक्षिप्रमृदुध्रुवैः ॥ सूर्यसौम्यैःकेंद्रगतैर्भेषजोत्पादनंहितम् ॥ रक्तस्त्रावंकुजेकुर्यात्तद्धोरायामयापिवा ॥ कुजेकेंद्रेऽयवामंदेरवौवाविखलेष्टमे ॥ व्रणक्रियाकुजेसूर्येकेंद्रगेतद्दिनेऽष्टमे ॥ शुद्धेपष्टेचसकूरे चरलघ्रेयुवस्वरे” इति ॥ १२ ॥

अब औषध बनानेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—और शनि भौम विना और वारोंमें । और मृदु ध्रुव क्षिप्र नक्षत्रोंमें और शुक्र-पक्षमें और अमृतयोगमें—और इन्हीं स्थानोंमें ८ । १ । ४ । ७ । १० । ६ । १२ पाप-ग्रह नहीं होय तब औषध करणा श्रेष्ठ है ॥

अब औषध देनेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—ध्रुव नक्षत्र और बुधवार विना पूर्वोक्त मुहूर्तमें औषध देणो शुभ है ॥

अब रक्तस्त्रावका और व्रणका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—सूर्य मंगलके दिनमें और सूर्य मंगल केंद्रमें होय तब रक्तस्त्राव याने पुस्त खोलनेका और व्रणका कर्म शुभ है ॥

याम्याहित्रयवायुमूलजलपोषांत्येंद्रहस्तांबुभेशांत्याजद्विपयोर्नृपैर्नवदिनैरन्यत्ररुग्णोविरुक् ॥ आदित्याह्यनिलध्रुवांत्यपितृभेशकेंद्रुवारेगदत्यक्तस्नानमनिष्टमिष्टमशुभेभादौखलास्तस्थिरे ॥ १३ ॥

अथप्रसंगेनरोगमुक्तिदिवसानाहवृत्ताद्धेन । याम्यमिति ॥ याम्यंभरणी अहित्रयम् आश्लेषात्रयं वायुःस्वाती मूलंप्रसिद्धम् जलपःशतताराका उषांत्यमुत्तराभाद्रपदा इंद्रो ज्येष्ठा हस्तःप्रसिद्धः अंधुभंपूर्वापादा अस्मिन्नक्षत्रगणेरुग्णःरोगीशांत्यापयोक्तशांतिकेनीविरुक्ज्वरमुक्तोभवति । अजद्विपयोः श्रवणविशाखयोः रुग्णः नृपैःपो दशाभिर्दिनैःविरुक्स्पात् । अन्यत्रअन्येपुनसत्रेपुर्गुणो नवदिनीर्विरुक्भवति । एतज्ज्योतिषाकाराभिप्रायंकिंचिद्रत्नकोशाभिप्रायमुक्तम् । तत्रयेपुनसत्रेपुर्ज्वरितस्य मृत्युरुक्तः येषुचकृच्छ्रेणवहुभिर्दिनैर्ज्वरमुक्तिरुक्ता तरफलमत्रशांत्याविरुगित्युक्त

म् । कंचिदन्यथाफलदर्शनात् । तथायेपुयेपुनक्षत्रेषुसप्तभिरेकादशभिर्दिनेर्ज्वरनिर्मोचनमुक्तम् तत्फलमत्रमध्यमत्वेननवदिनेर्विरुगित्युक्तम् । ग्रंथलाघवाय स्वल्पांतरत्वात् । तथाचज्योतिषार्के “सत्ताहमृतिनंदाद्रिरुद्रमृत्युनगाद्रिभिः ॥ कृच्छ्रेमृत्युमृतीशैश्चकृच्छ्रेऽंश्वसुतानृपैः” इत्यादि ॥ अथोत्तरार्द्धेनरोगमुक्तिस्नानमाह । आदित्येति । आदित्यं पुनर्वसुः अहिराश्लेषा अनिलःस्वाती ध्रुवाणिपूर्वांक्तानि अंत्यं रेवती पितृभंमघा अस्मिन्नक्षत्रगणे शुक्रंदुवारेशुकसोमवारोगदत्यक्तस्नानंरोगमुक्तस्नानमनिष्टंस्यात् । तर्हिकुत्रकर्तव्यमित्यतआह । अशुभेभादौइष्टंशुभंस्यात् । कस्मिन्सति स्वलास्तस्थिरेसति स्वलःपापग्रहः आस्तेयस्यतत्तथातच्चतत्स्थिरंचतस्मिन् स्थिरलग्नेपापे सप्तमेसतीत्यर्थः । तथाचोक्तम् ॥ “वैधृतौचव्यतीपातेभद्रायांधिष्यसंक्रमे ॥ रोगमुक्तोनरस्नायात्कुवारर्क्षतिथिष्वपि ॥ द्यून्पापयुतंशस्तंदशमंचशुभान्वितम् ॥ सौम्यक्रूरयुतंरंरोगस्नानेरेभंतथा” इति ॥ चंद्रबलंसर्वत्रयोज्यम् । कुतिथिभादौसदित्यनेनचंद्रादिवलविषयेमोहोमाभूदित्यतःशंद्रबलंसूचितम् । यतः ग्रंथादौगर्भाधानेसदाइत्युक्तं तत्सर्वकर्मसुज्ञेयमितिसर्वग्रंथकारसंमतम् । तथाचोक्तंसंहितायांस्पष्टम् “स्नायाद्रोगविरुक्तस्तुशुभयोश्चंद्रतारयो” इति ॥ १३ ॥

भा०—भा० अ० म० पू०फा० स्वा० मू० शत० उ०भा० ज्य० ह० पू०भा० इन्हों नक्षत्रोंमें ज्वर होयतो शांति करनेसे ज्वर छूटे ॥ श्र० वि० इन्होंमें ज्वर होय तो सोलेदिनोंसे ज्वर छूटे ॥ और अन्यनक्षत्रोंमें ज्वर होय तो नवदिनतक ज्वर रहे ॥

अब रोग छुटेके पीछे स्नानका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—पुन० आश्लेषा स्वाती ध्रुव रेवती मघा इन्हों नक्षत्रोंमें और शुक्रवार सोमवारमें रोगमुक्तके स्नानका निषेध है ॥ और अशुभनक्षमें स्नान करणी श्रेष्ठ है ॥ और स्थिर लग्न होवे ने पापग्रह सातमें होय तो रोगस्नान शुभ है ॥ १३ ॥

द्रव्यसंव्यवहारतोलुघुचरैर्यौज्यंचरांगेवुधैर्धर्माष्टात्मजगेथतस्यहरणेहस्तोरविज्ञः कुजः ॥ संक्रांतिर्भरणीत्रिपुष्करयमौकुंभांत्ययोश्चंद्रमावृद्धिश्चेतिशुभाविदूनइहयत्कुर्यादृणंतत्स्थिरम् ॥ १४ ॥

अथव्यवहारद्रव्यवृत्तनेकेनाहाद्रव्यमिति।द्रव्यंसुवर्णादि संव्यवहारतःकुसीदव्यवहारेण लघुचरैर्नक्षत्रैर्यौज्यं देयमित्यर्थः । क चरांगेचरलग्ने । कस्मिन्सति धुषेधर्माष्टात्मजगेसति धर्मानवमम् अष्टमं० आत्मजः पंचमम् एष्वन्यतमस्यानगतसतीत्यर्थः । अन्यःपूर्वांक्तज्ञेयम् अयानंतरंतस्यप्रयुक्तस्यहरणंपुनर्ग्रहणंतस्मिन्विषये । हस्तोनक्षत्रं रविःरविवारः शोबुधवारः कुजोभीमवारः संक्रांतिःसूर्यसंक्रमणादिनं भरणीप्रसिद्धा त्रिपुष्करयोगः यमोपमलयोगः त्रिपुष्करयमलयोगीप्रयांतरेप्रसिद्धौ । रत्नमालापाम्

“विषमचरणधिष्ण्यंमद्रातिथिर्यदिसंस्पृशेत्सुरगुरुशनिक्षमापुत्राणांकथंचनवासरे ॥ मुनि
भिरुदितः सोययोगिस्त्रिपुष्करसंज्ञकः” इत्यादि ॥ कुंभान्त्ययोश्चंद्रमाः धनिष्ठापंचकम्
वृद्धिवृद्धियोगोपि शुभः हस्तादयोत्रस्वकीयद्रव्यग्रहणेशुभाः विदूनेषुयदिनंविना इहह
स्तादौयदणं कुर्यात्तत्स्थिरंस्यात् । तथाचोक्तम् ॥ “चरैः क्षिप्रैश्चरेलत्रेबुधधर्मसुताष्टमे ॥
व्यवहारंविनाद्रव्यप्रयोगोमुनिभिः स्मृतः ॥ भरण्यांसंग्रहंकुर्यात्पंचकेक्षेत्रिपुष्करे ॥
ऋणकर्मचरैः क्षिप्रैर्ऋणच्छेदः कुजेहितः ॥ पंचकेपंचगुणितंत्रिगुणंचत्रिपुष्करे ॥ य
मलेद्विगुणंप्रोक्तंहानिवृद्ध्यादिकंबुधैः ॥ ऋणंभौमेनकुर्वीतनदैयंबुधवासरे ॥ ऋणच्छेदं
कुजेकुर्यात्संचयंसोमनंदने ॥ हस्तार्कवारेसंक्रातौयदणस्यात्कुलेपुतत् ॥ वृद्धियोगेतयात्रे
यमृणच्छेदंतुकारयेत् ॥ इति ॥ १४ ॥

भा०-लघुचरनक्षत्रोंमें व्याज लेके द्रव्यको देणा शुभ है ॥ और चर लग्नमें-और बुध
९ । ८ । ५ इन्हों स्थानोंमें होय तो द्रव्य देणो शुभ है ॥

अब पीछा लेणेका सुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-हस्त सूर्य बुध भौम संक्रांति भरणी त्रिपुष्कर योग और यमयोग यह दोय
योग और ग्रंथोंमें प्रसिद्ध हैं-और पंचक-वृद्धियोग ये हस्तादिक पाछे द्रव्य लेणेमें शुभ
है ॥ और बुधवार विना इन्हों हस्तादिकोंमें ऋण करे तो यह ऋण स्थिर होय ॥ १४ ॥

तीक्ष्णोऽग्निश्चुवमिश्रवायुपुधनंनष्टादिकंनैतिकाद्भेद्व्याप्तेत्रिस्रशेष
योर्ननतमेत्यंत्यांबुशुद्धौक्षिपेत् ॥ विद्यांप्रोक्तवदिएदेवतिथिभेथ
द्वीशमूलश्रुवैर्मृद्भक्षीज्यकरांबुपैःसुजलखाब्जांगेतरुनरोपयेत् १५ ॥

अथतीक्ष्णादिपुनष्टादिद्रव्यस्यप्राप्तितयाद्रव्यनिकेपंवृत्ताद्धेनाह । तीक्ष्णेति । तीक्ष्णो
अग्निश्चुवमिश्राणिपूर्वोक्तानि वायुःस्वाती एपुनष्टादिकंधनंनष्टप्रयुक्तविनिक्षिप्तादिकंसुवर्णा
दिकंद्रव्यंनैति । तयार्कांतरोहिणीनक्षत्रात् भेद्वृष्टनक्षत्रेऽव्याप्तेचतुर्भक्तेसतित्रिस्रशे
षयोः गतंनष्टति । अथद्रव्यनिकेपमाह । अंत्यांबुशुद्धौक्षिपेत् धनमित्यनुपंगः अंत्यं
द्वादशम् अंशुचतुर्थम् अनयोः शुद्धिः पापराहित्यम् तस्यांसत्यांक्षिपेत् निक्षिपेदित्यर्थः ।
तथाचोक्तम् ॥ “साधारणोऽग्निक्षिपेत्स्वात्यांद्रव्यंनलभ्यते ॥ दत्तंप्रयुक्तंनिक्षिप्तंनष्ट
मित्याहनारदः ” ॥ अथनृसिंहादिमंत्रविद्यासाधनमुहूर्त्ततयावृत्तारोपणमुहूर्त्तमुत्तराद्धे
नाह । विद्यामिति । विद्यामंत्रविद्यां प्रोक्तवत्वेदविद्योक्तभादौ विद्यामंज्युक्तभादौ
इत्याद्युक्तेः । तथास्वदेवतिथिभेस्वष्टदेवतिथिनक्षत्रेषाधयेत् गुरुमुखात्गृहीयादित्यर्थः ।

म् । कचिदन्ययाफलदर्शनात् । तथायेपुयेपुनक्षत्रेषुसप्तभिरेकादशभिर्दिनैर्ज्वरनिर्मोचनमुक्तम् । तत्फलमत्रमध्यमत्वेननवदिनैर्विरुगित्युक्तम् । ग्रंथलाघवाय, स्वल्पांतरत्वात् । तथाचज्योतिषार्के “सप्ताहमृत्तिनंदाद्रिरुद्रमृत्युनगाद्रिभिः ॥ कृच्छ्रेमृत्युमृतीशैश्चकृच्छ्रेण्यसुतानृपैः” इत्यादि ॥ अथोत्तरार्द्धेनरोगमुक्तिसनानमाह । आदित्येति । आदित्यंपुनर्वसुः अहिराश्लेषा अनिलःस्वाती ध्रुवाणिपूर्वांक्तानि अंत्यं रेवती पितृभंमघा अस्मिन्नक्षत्रगणे शुक्रेदुवारेशुक्रसोमवारेगदत्यक्तस्त्रानंरोगमुक्तस्त्रानमनिष्टंस्यात् । तर्हि कुत्रकर्तव्यमित्यतआह । अशुभेभादौइष्टंशुभंस्यात् । कस्मिन्सति खलास्तस्थिरेसति खलःपापग्रहः आस्तेयस्यतत्तथातच्चतत्स्थिरंचतस्मिन् स्थिरलग्नेषापे सप्तमेसतीत्यर्थः । तथाचोक्तम् ॥ “वैधृतौचव्यतीपातेभद्रायांधिष्यसंक्रमे ॥ रोगमुक्तो नरस्त्रायात्कुवारक्षतिथिष्वपि ॥ दूनंपापयुतंशस्तंदशमंचशुभान्वितम् ॥ सौम्यक्रूरयुतंरंरोगस्त्रानैरिभंतथा” इति ॥ चंद्रबलं सर्वत्रयोज्यम् । कुतिथिभादौसदित्यने नचंद्रादिवलविषयेमोहोमाभूदित्यतःशंद्रबलं सूचितम् । यतः ग्रंथादौगर्भाधानेसदाइत्युक्तं तत्सर्वकर्मसुज्ञेयमिति सर्वग्रंथकारसंमतम् । तथाचोक्तं संहितायांस्पष्टम् “स्त्रायाद्रोगविमुक्तस्तुशुभयोश्चंद्रतारयो” इति ॥ १३ ॥

भा०—भ० अ० म० पू०फा० स्वा० मू० शत० उ०भा० ज्ये० ह० पू०भा० इन्हों नक्षत्रोंमें ज्वर होयतो शांति करनेसे ज्वर छूटे ॥ श्र० वि० इन्होंमें ज्वर होय तो सोलेदिनोंसे ज्वर छूटे ॥ और अन्यनक्षत्रोंमें ज्वर होय तो नवदिनतक ज्वर रहे ॥

अब रोग छुटेके पीछे स्नानका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—पुन० आश्लेषा स्वाती ध्रुव रेवती मघा इन्हों नक्षत्रोंमें और शुक्रवार सोमवारमें रोगमुक्तके स्नानका निषेध है ॥ और अशुभनक्षमें स्नान करणी श्रेष्ठ है ॥ और स्थिर लग्न होवे ने पापग्रह सातमें होय तो रोगस्नान शुभ है ॥ १३ ॥

द्रव्यसंव्यवहारतोलुघुचरैर्योज्यंचरांगेषुधैर्माष्टात्मजगेथतस्यहरणेहस्तोरविज्ञः कुजः ॥ संक्रांतिर्भरणीत्रिपुष्करयमौकुंभांत्ययोश्चंद्रमावृद्धिश्चेतिशुभाविदूनइहयत्कुर्यादृणंतत्स्थिरम् ॥ १४ ॥

अथव्यवहारद्रव्यवृत्तेनेकेनाहाद्रव्यमिति । द्रव्यंसुवर्णादि संव्यवहारतःकुसीदव्यवहारेण लघुचरैर्नक्षत्रैर्योज्यं देयमित्यर्थः । क चरांगेचरलग्ने । कस्मिन्सति बुधेधर्माष्टात्मजगेसति धर्मो नवमम् अष्टमंप्र० आत्मजः पंचमम् एष्वन्यतमस्यानगतेसतीत्यर्थः । अन्यःपूर्वांक्तज्ञेयम् अयानंतरंतस्यप्रयुक्तस्यहरणंपुनर्ग्रहणंतस्मिन्विषये । हस्तोनक्षत्रं रविःरविवारः ज्ञोबुधवारः कुजोभौमवारः संक्रांतिःसूर्यसंक्रमणदिनं भरणीप्रसिद्धा त्रिपुष्करयोगः यमोयमलयोगः त्रिपुष्करयमलयोगौग्रंथांतरेप्रसिद्धौ । रत्नमालायाम् ।

अब कूप वापीका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-विवाहके नक्षत्रोंमें और श्र० ध० श० पुन० अश्वि० पुष्य० इन्हों नक्षत्रोंमें-
और बुध वा गुरु वा चंद्र वा जलराशिलग्नमें होय-और शुक्र १० दशमें होय-और शुभ-
ग्रहका वार होय तब जलाशय शुभ होय ॥

अब राजासे मिलनेका और शांतिकपौष्टिकका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-श्र० कृ० ध० श० ध्रुव मृदु क्षिप्र इन्हों नक्षत्रोंमें राजदर्शन श्रेष्ठ है ॥ परंतु
लग्नमें १ । ४ । ७ । १० । ११ । २ शुभ ग्रह होय तो शुभ होय और श्र० ध०
श० मृदु ध्रुव क्षिप्र चर इन्हों नक्षत्रोंमें और नवमें ९ पापग्रह नहीं होय तो शांतिक पौष्टि-
क शुभ होय ॥ १६ ॥

दिव्यनैवमलिम्लुचेविधुसितेज्यास्तेरवावष्टमेमंदाराह्निखलोदय
स्थिरतनौकुर्यात्कृतेदोन्यथा ॥ श्रीशैलग्रहणायनेपुविपुवेसंकीर्ण
जाताबुपात्कृत्युत्सर्गवधूप्रवेशनगयागोदासुनित्यान्दिके ॥ १७ ॥

अथवृत्ताद्धेनदिव्यमाह । दिव्यमिति । मलिम्लुचेमासे विधुसिते ज्यास्ते विधुश्चंद्रः सि
तःशुक्रः ईज्योगुरुस्तेपामस्ते विधोरस्तःकृष्णपक्षेभवति । रवावष्टमेगोचरेणसूर्येष्टमे मंदा
राह्निशानिभौमदिने खलोदयेपापराश्युदये यद्वा उदयेखलःखलोदयस्तस्मिन्स्थिरलग्ने
दिव्यनैवकुर्यात् । अत्रदिव्येकृतेसाति अदोदिव्यमन्यथाविपरीतंस्यात् । असत्यवा
दिनोजयकरीभवतीत्यर्थः । अर्षादन्यत्रकर्तव्यमिति सिद्धम् । लग्नवलं प्राग्वत् । अथ
गुरुशुक्रयोर्मौढ्यदोषःकुत्रकुत्रनास्तीतिवृत्ताद्धेनाह । श्रीशैलःप्रसिद्धः यत्रमल्लिकार्जुना
भिधानंलिंगमस्तिप्रहणंसूर्यचंद्रयोः अयनेदक्षिणोत्तरे विपुर्वमेपतुलासंक्रमः संकीर्णजा
तिर्हीनजातिः उपाकृतिरुपाकर्म उत्सर्गश्छंदसामुत्सर्गः वधूप्रवेशनंप्रसिद्धम् गयाप्रसिद्धा
गोदागोदावरी नित्यान्दिकं प्रतिवर्षेयत्क्रियते ययानवरात्रम् ॥ १७ ॥

अब दिव्यका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-मलमासमें-चंद्रमा गुरु शुक्रके अस्तमें-और गोचरमें सूर्य ८ आठमे होय-और
शनि भौमके दिनमें-और पाप राशिके उदयमें स्थिर लग्नमें-इन्होंमें शुभा नहीं रमणा ॥
और करेती विपरीत होय जिसमें दृष्ट बोलनेवाला जिते ॥ और श्रीशैलमें-ग्रहणमें-द-
क्षिणायन उत्तरायणमें-और १ । ७ मेष तुल संक्रांतिमें-हीनजातिमें-उपाकर्ममें-उत्सर्ग-
में-मुकलावामें-गयामें-गोदावरीमें-और नित्यादिककर्ममें जैसे नवरात्रि वगैरेमें ॥ १७ ॥

ईशानाहिवलौहरेः शयनपर्यावर्तनेनेत्यकेयानेजीर्णगृह्वरोहमदना
रोपेपवित्रार्पणे ॥ चातुर्मास्यविधौनजीवसितयोर्मूढत्वदोषोष्का
सूत्साहांवरधारणेपुगदितोगर्भादिसप्तस्त्वापि ॥ १८ ॥

नूपादपान् रोपयेत् । कस्मिन् सुजलखाब्जांगे अंगेऽब्जः अब्जांगम् अंगलग्रंतस्मिन्नब्जः जल
चरराशिश्चंद्रैवातदब्जांगमुच्यते । जलंचखंचजलखे शोभनेजलखेयस्यतत्सुजलखं
तच्चतत्अब्जांगंचसुजलखाब्जांगंतस्मिन् शोभनेपापग्रहरहिते जलखेचतुर्थदशमेयस्या
ब्जांगस्यतस्मिन्नित्यर्थः । शंपूर्ववत् ॥ १५ ॥

अत्र नष्टद्रव्यकी प्रातिको और द्रव्यनिक्षेपको मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-तीक्ष्ण-उग्र-ध्रुव-मिश्र-स्वा० इन्हों नक्षत्रोंमें गया द्रव्य मिले नहीं ॥ और ये-
दिशीनक्षत्रसँ दिननक्षत्रतक गणके ४ चारका भाग देणसे शेष ३ । १० रहें तो गया
द्रव्य मिले नहीं ॥ और ४ । १२ चौथे वारमें कोई ग्रह नहीं होयतो द्रव्य सुपणो शुभ
होय । मौजिके मुहूर्तमें इष्टदेवकी तिथिनक्षत्रादिकोंमें गुरुसे विद्या ग्रहण करणी ॥

अथ वृक्ष लगानेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-वि० मू० मृदु ध्रुव अश्वि० पुष्य० ह० श० इन्हों नक्षत्रोंमें और ४ । १० यहाँ
शुभ ग्रह होय और लग्नमें जलचर राशि होय वा चंद्रमा होय तब वृक्ष लगाना शुभ
होय ॥ १५ ॥

उद्गाहर्क्षहरित्रयादितिहयेज्यर्क्षैस्तडागादयोज्ञेज्याब्जैस्तनुगैः सि
तेदशमगेसिद्धंतिसद्गासरे ॥ राजेक्षाश्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रैः स्वकेंद्राय
गैः सौम्यैः शांतिकर्षाष्टिकेसचरभैरैतैः सुधर्मादये ॥ १६ ॥

अथवापीकूपादीन् वृक्षाद्धेनाह । उद्गाहेति । उद्गाहर्षाण्येकादशसंख्यानिपूर्वांक्तानि
हरित्रयंश्रवणत्रयं अदितिःपुनर्वसुः हयोऽश्विनी ईज्यःपुष्यः एभिस्तडागादयोजला
शयाःसिद्धयंति । कैःज्ञेज्याब्जैस्तनुगैःशोषुधः ईज्योगुरुः अब्जश्चंद्रःजलचरराशिश्च
एतेस्तनुगैःलग्नगतैःकस्मिन्सति सितेदशमगेसतिशुक्रेशमगेसति । कः सद्गासरे सद्
द्गासरेइत्यर्थः । तथाचोक्तम् ॥ “चित्रास्वातिपुनर्वसूमृगशिरामलाश्विनीरोहिणीहस्तः
पुष्यधानिष्टकंशतभिषग्मित्रोत्तरारवती ॥ एतेषुश्रवणान्वितेषुषरैरेलग्नचक्रंभेक्षणवापी
कूपजलाशयादिसननंशस्तेप्रशस्तेदिने” ॥ अन्यचोक्तम् ॥ “सर्वेराशयारंभःकर्तव्यो
विपलैःसर्गः ॥ लग्नस्थेज्ञेययात्रीवेलग्नभेदेऽस्पितेलग्ने” इति ॥ अयोत्तराद्धेनराजदश
नशांतिकर्षाष्टिकेचाह । राजेद्योति । श्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रैःराजेक्षाराजदशमंकार्यं ।
सुधर्माःपुनःकैःसौम्यप्रदंईकेंद्रापगैः २, १, ४, ७, १०, ११ लग्नात् दि २ मंत्रा १,
४, ७, १० य ११ गैःशुभप्रदैरित्यर्थः । शंप्राग्वत् । शांतिकर्षाष्टिकेचाह । शांति
श्रीष्टिकेपतैरवनक्षत्रैःश्रवणत्रयादिभिर्विधेये । कथंमूर्तेरभिः सचरभैः परनतप्रसरितैः।
रविःराशति सुधर्मादये शोभनःपापराहितःपमोन्नयमंयस्यसुधर्माः सुपाशागुदयभय
प्रिपुष्करोपार्धनस्मित्यर्थः । शंपूर्ववत् ॥ १६ ॥

अब कूप वापीका सुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-विवाहके नक्षत्रोंमें और श्र० घ० श० पुन० अश्वि० पुष्य० इन्होंने नक्षत्रोंमें-
और बुध वा गुरु वा चंद्र वा जलराशिलग्नमें होय-और शुक्र १० दशमें होय-और शुभ-
ग्रहका वार होय तब जलाशय शुभ होय ॥

अब राजासे मिलनेका और शांतिकपौष्टिकका सुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-श्र० कू० घ० श० ध्रुव मृदु क्षिप्र इन्होंने नक्षत्रोंमें राजदर्शन श्रेष्ठ है ॥ परंतु
लग्नसे १।४।७।१०।११।२ शुभ ग्रह होय तो शुभ होय और श्र० घ०
श० मृदु ध्रुव क्षिप्र चर इन्होंने नक्षत्रोंमें और नवमें ९ पापग्रह नहीं होय तो शांतिक पौष्टि-
क शुभ होय ॥ १६ ॥

दिव्यं नैव मलिम्लुचे विधुसिते ज्यास्ते रवावष्टमे मंदाराह्निखलोदय
स्थिरतनौ कुर्यात्कृते दोन्यथा ॥ श्रीशैलग्रहणायनेपुविपुत्रे संकीर्ण
जाता बुपात्कृत्युत्सर्गवधूपवेशनगयागोदासु नित्याब्दि के ॥ १७ ॥

अथ वृत्ताद्धेन दिव्यमाह । दिव्यमिति । मलिम्लुचेमासे विधुसिते ज्यास्ते विधुश्चंद्रः सि
तःशुक्रः ईज्योगुरुस्तेषामस्ते विधोरस्तःकृष्णपक्षे भवति । रवावष्टमेगोचरेणसूर्येष्टमे मंदा
राह्निशनिभौमदिने खलोदयेपापराशुदये यद्वा उदयेखलःखलोदयस्तस्मिन्स्थिरलग्ने
दिव्यं नैव कुर्यात् । अत्र दिव्येकृते सति अदो दिव्यमन्यथा विपरीतं स्यात् । असत्यवा
दिनोजयकरी भवतीत्यर्थः । अर्थादन्यत्र कर्तव्यमिति सिद्धम् । लग्नचलं प्रागवत् । अय
गुरुशुक्रयोर्मौख्यदोषः कुत्र कुत्र नास्तीति वृत्ताद्धेनाह । श्रीशैलः प्रसिद्धः यत्र मल्लिकार्जुना
भिधानं लिंगमस्ति । ग्रहणं सूर्यचंद्रयोः अयनेदक्षिणीत्तरे विपुत्रे मेषतुलासंक्रमः संकीर्णजा
तिर्हीनजातिः उपाकृतिरुपाकर्म उत्सर्गश्छंदसात्सर्गः वधूपवेशनं प्रसिद्धं गयाप्रसिद्धा
गोदागोदावरी नित्याब्दिकं प्रतिवर्षेयत्क्रियते यथानवरात्रम् ॥ १७ ॥

अथ दिव्यका सुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-मलग्नमासमें-चंद्रमा गुरु शुक्रके अस्तमें-और गोचरसे सूर्य ८ आठमे होय-और
शनि भौमके दिनमें-और पाप राशिके उदयमें स्थिर लग्नमें-इन्होंने शुभा नहीं रमणा ॥
और करेती विपरीत होय जिसमें शूट बोलनेवाला जिते ॥ और श्रीशैलमें-ग्रहणमें-द-
क्षिणायन उत्तरायणमें-और १।७ मेष तुल संक्रांतिमें-हीनजातिमें-उपाकर्ममें-उत्सर्ग-
में-मुकलावामें-गयामें-गोदावरीमें-और नित्यादिककर्ममें जैसे नवरात्रि वगैरें ॥ १७ ॥

ईशानाहिवलौहरेः शयनपर्यावर्तनेनेत्यकेयानेजीर्णगृहेवरोहमदना
रोपेपवित्रापणे ॥ चातुर्मास्यविधौ न जीवसितयोर्मृडत्वदोषोष्का
सूत्साहांवरधारणेपुगादितोगर्भादिसप्तस्त्वपि ॥ १८ ॥

ईशानेति । ईशानाहिवलिः ईशानवलिः प्रासिद्धः अहिवलिः सर्पवलिः हरेः शयनपर्यावर्त
 नेविष्णोः शयनमापादशुक्रद्वादश्यां भवति । पर्यावर्तनं भाद्रपदशुक्रद्वादश्यां भवति । नैत्यकं
 यानं नित्यगमनं जीर्णगृहंप्रासिद्धम् अवरोहः देवानां दोलारोहः पूजाविशेषः दमनारोपश्रैः
 पवित्रार्पणं श्रावण्यां चातुर्मास्यविधौ चातुर्मास्यव्रते अष्टकाः पर्वणियाः ऋक्षनाम्नां मासानां कृ
 ष्णाष्टम्योष्टकाः मार्गपौषमाघफाल्गुनानां कृष्णाष्टम्यइत्यर्थः । उत्साहाः पुत्रोत्पत्त्यादयः
 अंशुकधारणं वस्त्रधारणम् एपुजीवसितयोरुशुक्रयोर्मूढत्वदोषो नास्तीत्यर्थः । नकेवलमेपु
 गर्भादिसप्तस्वपि गर्भाधानाद्यत्र प्राशनातेपुसप्तसुसंस्कारेपुमूढत्वदोषो न गदितः गर्भाद्यत्राश
 नांतेष्वित्यत्र श्लोकेयद्यप्युक्तं तथाप्यत्र प्रसंगादुक्तम् । तथाच गर्गः “नित्ययाने गृहे जीर्णेषां प्राश
 नेपरिजीर्णके ॥ वधूप्रवेशमांगल्येन मौढ्यं गुरुशुक्रयोः” ॥ भृगुः “उपाकर्मोपसर्जनं पवित्रद
 मनार्पणम् ॥ अवरोहः सहेमंतः सर्पाणां वलिरष्टकाः ॥ ईशानस्य वलिर्विष्णोः शयनं परिवर्त
 नम् ॥ कुर्याच्छुक्रगुरोर्मौढ्येपीतीति सुविनिश्चयात्” ॥ धर्मप्रदीपे ॥ “गोदावर्यांगया
 यांच श्रीशैलेग्रहणद्वये ॥ अयने विपुचे च चातुर्मास्यव्रतेपुच ॥ उत्सवेपुच सर्वेषु सीमंत
 ऋतुकर्मणि ॥ सुरासुरेज्ययोश्चैव मौढ्यदोषो न विद्यते” ॥ कालनिर्णये “नष्टशुक्रे त
 थाजीविं सिंहस्ये च बृहस्पतौ ॥ कार्याचैवं स्वदेव्यर्चाप्रत्यब्दं कुलधर्मतः” ॥ मत्स्यपु
 राणे “मौढ्येपि च प्रकर्तव्यामिश्रजातिक्रियाः शुभाः ॥ सुरेज्यशुक्रयोर्वर्णाक्रियाश्चौला
 दिकानच” इति ॥ १८ ॥

भा०-और ईशानवलिमें-सर्पवलिमें-हरिशयनमें-हरिशयनसंज्ञक आपादशुक्र १२
 द्वादशीमें ॥ और पर्यावर्तनसंज्ञक भाद्रपदशुक्र ११ एकादशीमें ॥ और नित्ययात्रामें-
 जीर्णघरमें-और देवताओंके दोलारोहमें-और दमनारोपणमें और पवित्रार्पणमें-चातुर्मास्य
 व्रतमें-और मार्गशीर्ष पौष माघ फाल्गुन महीनोंकी कृष्णपक्षकी अष्टमीमें-उत्सवमें-वस्त्र-
 धारणमें-इन्होंने श्रीशैलादिकोंमें गुरु शुक्रके अस्तका दोष नहीं होय ॥ और गर्भाधा-
 नादि सप्त ७ संस्कारमेंभी गुरु शुक्रके अस्तका दोष नहीं होय ॥ १८ ॥

शुक्रेज्यास्तमयेऽधिकक्षयजनुर्मासेपुजन्मर्क्षकेनापूर्वामरतीर्थदर्श
 नमियाद्गोदागयाभ्यामृते ॥ एवापादसहस्यविष्णुशयनेष्वप्यंत
 कर्मत्यजेद्यद्दर्पाधिकलंबितं भवति तद्गोदागयातो न्यतः ॥ १९ ॥

अथतीर्थयात्रानिषेधंप्रेतकर्मनिषेधं च सापवादंवृत्तैकेनाह । शुक्रेति । शुक्रेज्ययोः
 अस्तसमये अधिकः अधिमासः क्षयः क्षयमासः जनुर्मासो जन्ममासः तेषु जन्मर्क्षके
 जन्मनक्षत्रे अपूर्वप्रथमं तीर्थामरदर्शनं तन्निमित्तं न इयात्र गच्छेत् । काभ्यामृते गोदागया
 भ्यामृते गोदागययोर्दर्शनं तदेव कुर्यादित्यर्थः । प्रेतकर्मनिषेधमाह । एष्यंति एपुगुरुशु
 क्रास्तादिपु आपादः प्र० सहस्यः पौषः विष्णुशयनेष्वपि यद्दर्पाधिकलंबितं प्रेतकर्म भवति त
 द्यजेत् । गोदागयातो न्यतः गोदागययोः सदेवकार्यम् । आपादशुक्रद्वादश्यादि वार्तिकशुक्र

द्वादशीपर्यन्तविष्णुशयनम् । तथाचोक्तम् “बाल्येवायदिवावृद्धेशुक्रेचास्तमुपागते ॥ मलमासइवैतानिवर्जयेद्देवदर्शनम्” ॥ व्यासः “अधिमासेचजन्मक्षेनष्टयोर्गुरुशुक्रयोः ॥ तीर्थयात्रानकर्तव्यागयांगोदावरींविना ॥ मलमासेप्यनावृत्तंतीर्थस्नानंविवर्जयेत् ॥ अनादिदेवतांद्रष्टुंशुचिःस्यान्नष्टभर्गवे” ॥ तीर्थखंडे “गुरुशुक्रास्तादिदोषःप्रोक्तोय स्तीर्थयागिनम् ॥ अपूर्वयायिनामेपनत्वसौपूर्वगामिनाम्” ॥ पितृखंडे “शुक्रस्या स्तमनेचैवदेवेज्यस्यतथैवच ॥ प्रेतकार्यंप्रदुष्येतप्रथमंवत्सरंविना” ॥ मांडव्यः “मलिनेजन्ममासेवामौढ्येवागुरुशुक्रयोः ॥ तीर्थयात्रानकर्तव्यागयांगोदावरींविना” ॥ गरुडपुराणे “नकुर्याद्गुरुशुक्रास्तेपुष्येस्वापेमलिम्बुचे ॥ विलंबितंप्रेतकार्यंगयांगो दावरींविना” ॥ मेधातिथिः “अस्तंगतेगुरौशुक्रेपुष्याषाढाधिमासके ॥ प्रेतकार्यं नकुर्वीतगयांगोदावरींविना” ॥ प्रेतमंजरी “प्रेतकार्याणि सर्वाणि प्रतस्नानजपादिकम् ॥ वर्ज्यंशुक्रेज्ययोरस्तेगयांगोदावरींविना” इति ॥ १९ ॥

अब तीर्थयात्राका और प्रेतकर्मका सापवादनिषेधको कहते हैं ॥

भा०-गुरुशुक्रके अस्तमें- अधिकमासमें- क्षयमासमें- जन्ममासमें- जन्मनक्षत्रमें । प्रथम यात्राको और प्रथम देवदर्शनको नहीं करणा ॥ परंतु गोदावरीमें और गयामें दोष नहीं है और प्रथम कयेभयमें ओ आषाढ पोष विष्णुशयनमें वर्ष निकलनेके बाद प्रेतकर्म नहीं करणा ॥ परंतु गोदा गयामें करे तो दोष नहीं है ॥ १ ॥

इति मार्तण्डदशिन्यां मिश्रप्रकरणम् ॥

पर्वाद्यादियुगष्टमीतितिययोमध्वादिपक्षद्वयेऽनध्यायाश्चरसंक्रमाअ
थमधौवह्निश्चशुक्रेयमः ॥ राधेऽग्निस्त्वसितोयमःशुचिदृगाशार्का
स्त्रयोदश्ययोमार्गंकृष्णनगग्रहाविपदृगंकाशाग्रयःकीर्तिताः॥ १ ॥

अयानंतरंशांतिप्रकरणमारभ्यते । छिद्राण्येतानिविप्राणांयेऽनध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ छिद्रेभ्यः स्त्रवतिवह्न्याह्रणेनतदर्जितम् ॥ तत्कालेतस्परस्तांसिश्रियंत्रह्ययशोषलम् । सर्वमादायगच्छंतिवर्जयंतीप्सितंफलमित्यनध्यायेपठनादौप्रसंगात्सोमोऽन्यादिनिषेधाच्चवृत्तद्वयेनानध्यायानाह । पर्वन्ति । पर्वजमापूर्णिमा । किंलक्षणंपर्व अग्रादियुक् अग्रंश्रुतिपत्वादिश्चतुर्दशीताभ्यांयुक्तम् अष्टमीप्रसिद्धा इतितिययश्चतस्रस्तिययः मध्वादिपक्षद्वये मधुश्रैत्रः तदादिपुमासेपुपक्षद्वयंशुक्रःकृष्णाख्यंतस्मिन्अनध्यायाः स्युः कीर्तिताः कथिताः युधैरित्यध्याहारः । अयान्यानाहः । चरसंक्रमाः चरराशिसंक्रांतयः मेप कर्कतुलामकरसंक्रांतयइत्यर्थः । मधुश्रैत्रस्तस्मिन्वाद्भिः षट्संख्याकस्तिथिस्वृत्तयि त्यर्थः । शुक्रमासेज्येष्ठेमासे यमःद्वितीया । यज्ञप्रकरणंशुक्रःकृष्णपक्षनिर्देशोऽनदृश्यतेतत्रयुक्पक्षजस्तिपिज्ञेयः । राधेवशास्तेऽग्निस्वृत्तियाशुक्ले तुपुनः असितःकृष्णो यमः द्वितीय

आदिशब्दाद्गोधादि एभिरंतरितेसज्योतिषमनध्यायः । अयमर्थः दिवाभंतरितेसतिसू-
र्यास्तमानपर्यंतमनध्यायः । रात्रावंतरितेरात्रिशेषपर्यंतमनध्यायइत्यर्थः । स्त्रीगोऽस्थं
तरितेऽहः स्त्रीप्र० गौःप्र० अस्थिप्राण्यंगं एभिरंतरितेअहर्दिनमहोरात्रमनध्यायः ।
उत्सवोमहोत्सवोविवाहादिकः निशीथंमध्यरात्रम् आशौचंसूतकम् मार्गोध्वा एपुनपठेत् ।
चपरं कपित्यशालमलिमधुश्लेष्मातकादेश्छायायांनपठेत् । सुगमम् । आदिशब्दात्को
विदारविभीतकैरंडादीनांग्रहणम् ॥ ४ ॥

अब नैमित्तिक अनध्यायोको कहते हैं ॥

भा०-नकुल-बिल्ली-हरिण-गधा-अग्नि-मेष-जल-सर्प-हाती-बोडा-उंट-धोबी-चमार
आदिक-गुंगा-उन्मत्त-गाडी-पालकी-इतनी वस्तुओं गुरुके ओटमें आवेतो तीन दिन-
तक नहीं पठना-और झेउका-पक्षी बीचमें आवेतो नक्षत्रतक नहीं पठना-और स्त्री गौ
इड्डी बीचमें आवेतो एक दिन नहीं पठना-और महोत्सवमें अर्थात् विवाहादिकमें-अर्द्ध-
रात्रिमें-सूतकमें-मार्गमें-इन्होंमेंबी नहीं पठना-और कैथ-शालमली-महुआ-वेहेडादि
वृक्षोंकी छायामें नहीं पठना ॥ ४ ॥

ग्रामांतःकुणपेश्वशूद्रनिकटेऽश्राद्धाशनेवक्रगेतांबूलेग्रहणाद्गुरुक्षिति
पतिप्रांतादुपोत्सर्गतः॥भूकंपाशनिपाततःपुरदहेरिष्ठावलोकात्र्यहं
गर्जेनार्तवकेऽत्र्यहंसमयजेसज्योतिरंतेसतः ॥ ५ ॥

ग्रामांतरिति । ग्रामांतःकुणपेश्वमध्यकुणपेश्वेतेसतिनपठेत् ॥ श्वशूद्रनिकटेऽश्वानशूद्र
सन्निधौनपठेत् । श्राद्धाशनेऽश्राद्धभोजनेकृतेसतिजीर्णावधिनपठेत् । वक्रगेमुखगत
तांबूलेसतिनपठेत् । ग्रहणात्सकाशात्ऽत्र्यहंनपठेत् । तथागुरुक्षितिपतिप्रांतांनमरणात्र्यहं
उपोत्सर्गतह्यहं उपउपाकर्म उत्सर्गश्छंदसात्सर्गः तथाउपोत्सर्गतःसकाशात्र्यहमभूकं
पाशनिपाततह्यहं भूकंपः प्रसिद्धः अशनिपातोविद्युत्पातः ताभ्यांत्र्यहं पुरदहेपुरदाहात्
स्वधसतिग्रामदाहादित्यर्थः । ऽत्र्यहंरिष्ठावलोकात् गंधर्वनगरभूतादिदर्शनात्ऽत्र्यहंनपठेत् ।
गर्जेनार्तवकेऽत्र्यहंऋतौभवःआर्तवः नआर्तवःअनार्तवः अनार्तवएवअनार्तवकस्तस्मिन्
अकालगर्जनेजातेसतिऽत्र्यहंनपठेत् । समयजेऋतुजेगर्जेसतिसज्योतिर्यथास्यात्तयानपे
ठत् । दिवागर्जेसतिसूर्यास्तपर्यंतं रात्रौगर्जेसतिसूर्योदयपर्यंतंनपठेदित्यर्थः । सतः
अंतेस्वशास्त्रिसत्युरुपस्यमृतौजातेसतिसज्योतिर्नपठेत् ॥ ५ ॥

भा०-और गाममें शव होयतो नहीं पठना और शूद्रके पास-कुत्तेके पास-श्राद्धमें
भोजन करके-अन्न नहीं पचे तहांतक नहीं पठना और मुखमें ताम्बूलरखके नहीं
पठना ॥ और ग्रहणसे तीन दिन नहीं पठना-और राजाके वा गुरुके मरणसे तीन दिन नहीं
पठना ॥ और उपाकर्मसे-उत्सर्गसे-भूकंपसे-विजलीके पडनेपर तीन दिन नहीं पठना ॥
और अपने रेंनेका पुरका वा गामका दहन होणसे-और गंधर्वनगर भूतादिकोंके

दीखणसे तीन दिन नही पढना ॥ और बिना ऋतुमें भेघ गाजे तो तीन दिन नही पढना ॥ और ऋतुमें गाजे तो नक्षत्र वा सूर्यकी देखके पढना और स्वशाखाका स-
त्पुरुषकी मृत्यु होवे तो सज्योति नही पढणा ॥ ५ ॥

वाद्योलूकखरार्तजंबुकरवेसाम्नांचवातेजलेनीहारेपतिताभिश्स्त
निकटेधावज्जनालोकने॥ग्रामांतेपितृकाननेप्यथसतानूनपत्रिणीते
दिवंतद्वत्सद्वृतिनिऽयहंनचपठेद्भुक्त्वाद्वर्पाणिर्नच ॥ ६ ॥

अनध्यायांतरमाह । वाद्येति । वाद्यादीनांरवेशब्दे श्रूयमाणेसाम्नांचरवे श्रूयमाणे वाते
वातास्यसर्वदाविद्यमानत्वादतिवाते जलेजलमध्येनीहारधूमरूपोत्पाते पतितोजातिभ्रष्टः
अभिश्स्तोभिध्याभिशापीतत्समीपे धावज्जनालोकने धावन्मनुष्यालोकने ग्रामांतेग्राम
सीमासमीपे पितृकाननेश्मशाने नपठेत् । सतानूनपत्रिणीतेदिवंस्वर्गंप्रतिइतेगतेमृतेसति
ऽयहंनपठेत् । तानूनपत्रंनामघृतम् यागेयेनयेनऋत्विजासहस्पृष्टसतानूनपत्रीतस्मिन्मृ
तेसति ऽयहंनपठेत् । तद्वत्सद्वृतिनिमृते सद्वृत्तंवेदव्रतंचरितंयेनससद्वृतीतस्मिन्मृतेऽयहं
नपठेत् । भुक्त्वायावदार्द्रपाणिस्तावन्नपठेत् । अन्येऽनध्यायामूलग्रंथतोऽवगंतव्याः ॥ ६ ॥

भा०-वाद्यादिकोंका शब्दको सुणते ॥ और सामवेदको सुणते ॥ उलूकके बोलते ।
श्यालके बोलते ॥ बहुवायु होतै । जलमें नोहार हो तै ॥ और पतितके और अभिश्स्तके
सामने ॥ और धोडते मनुष्यको देखते ॥ गामकी सीमाके समीपमें-श्मशानमें-और
यज्ञमें जिस २ के साथ घृतकी स्पर्श करे उसका नाम सतानुनपत्री है उसके मरणे पर
तीनादिन अनध्याय है ॥ और सद्वृतीके मरणे पर ३ दिन नही पढणा भोजन करके जहां-
तक हात आर्द्र होय तहांतक नही पढना ॥ ६ ॥

राऽयद्वैमदनोमुनिर्दलयुतेयामेचतुर्थ्याद्यकेप्राग्रात्रौपठनं ह्युपाकर
णतोमासंनिशाप्राग्दले ॥ श्वोनध्यायइतीहरात्रिपठनंवर्ज्यसदासं
ध्ययोश्चोरोपद्रवयामकेत्रिदिवसंदुर्भुक्प्रतिग्राहयोः ॥ ७ ॥

अथप्रदोषानध्यायानाह । राऽयद्वैमदनस्ययोदशी यास्मिन्दिनेस्यात् मुनिःसप्तमी
रात्रेर्दलयुतेयामेसार्द्रप्रहरेयादिनेस्यात् अत्रदिनेप्रागरात्रौपठनंवर्ज्य । दिनश्चयेन । उपा
कर्मतःसकाशात् मासमात्रं रात्रेःप्राग्दलेपठनंवर्ज्यम् श्वोऽनध्यायंपइतीहइत्यत्ररात्रिपठनं
वर्ज्यम् । सदासंध्ययोरुभयोः पठनंवर्ज्यम् । चोरोपद्रवेणउपलभितोयामःप्रहरः
तस्मिन्पठनंवर्ज्यम् । त्रिदिवसंदुर्भुक्प्रतिग्राहयोः दुष्टभुक्प्रतिग्राहोर्दुर्भुक्प्रतिग्राहीतयोः
दुष्टभोजनदुष्टप्रतिग्राहयोः त्रिदिवसंपठनंवर्ज्यम् । तथाचश्रीधर्यास्मृतिवचनानि ॥
“अष्टम्योश्चचतुर्दशयोःपंचदशयोश्चसूतके ॥ शावेप्रतिपदोर्पिंश्रभयेचैवमहोत्सवे ॥ रागे
युद्धेविषादेचपूतेपयिनिशीपके ॥ नापीपीताशुचिश्चापिनास्नातश्चनतंत्रितः ॥ उपाकर्म

णिचोत्तमर्गग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ त्रिरात्रंस्पादनध्यायोमृतेनृपेगुरावपि ॥ फाल्गुन्यां
 पौर्णमास्यांतुत्रैत्र्यांतुत्रपहमिष्यते ॥ अनध्यायस्तथापाठ्यांश्रावण्यांकार्तिकेतया ॥
 तथैवमार्गशीर्षस्यपूर्णमास्यांनसंचरेत् ॥ अशन्याःपतनेकंपेभूमर्दाहेपुरस्यच ॥ मृग
 स्यसर्पमार्जारनकुलाद्यश्वदंतिनाम् ॥ अंतरागमनेजोष्ट्रखराणांचत्रयहंस्मृतम् ॥ प
 ताकातोरणादर्शरथयानजलाग्निनाम् ॥ मूकोन्मत्तादिशूद्राणामंतरागमनेत्रयहम् ॥
 नारीणाप्रपिसर्वासांगवांचैत्रांतरागमे ॥ अहोरात्रमनध्यायोगर्जनेरात्रिसंभवे ॥ युगर्जने
 चरात्रौचापररात्रेदिनंस्मृतम् ॥ दिनंतृभयसंध्यायामथास्थनांचांतरागमे ॥ पक्षिमंडूकगी
 धासुनराणांचांतरागमे ॥ दिनेदिवसशेषः स्याद्रात्र्यारात्र्याश्चतद्रवेत् ॥ श्वसृगालरवेनृणां
 श्रात्रियागमनेध्वनि ॥ तात्कालिकोऽप्यनध्यायस्तांबूलस्यचभक्षणे ॥ श्राद्धेनिमंत्रितो
 यस्तुभुक्तानाध्ययनंचरेत् ॥ करिष्यंश्चतयाविप्रः प्राग्विप्राणां विसर्जनात् ॥ एतेप्रोक्ता
 ज्ञानध्यायावैदिकास्तांत्रिकास्ततः ॥ प्रवक्ष्यंतेऽष्टमीद्वेद्वेचतुर्दश्यांचकेवलैः ॥ विपुव
 द्वितयैचैवमयनद्वितयेतथा ॥ नपठेत्पाठयेद्धीमान्पुराणमपिसत्तमः ॥ अष्टम्यांचचतुर्द
 श्यांयावदस्तमितेरावौ ॥ दिनशेषमनध्यायंवैदिकंपरिकीर्तितम् ॥ तयोदितेदिवारात्रंत
 र्कालमुदितेतयोः ॥ प्रतिपद्यांचसंक्रांतौत्तत्कालंमखिलासुच ॥ नभोनभस्ययोः कृष्ण
 मासयोस्त्रिदिनंद्विजः ॥ नसप्तम्यामधीयीतत्रयोदश्यांचपैत्र्ययोः ॥ सदात्रयोदशीया
 चत्प्राङ्दिशियातिथिर्भवेत् ॥ प्राह्लादथापराह्लांतादधीयीतनचद्विजः ॥ अष्टम्यांचचतुर्द
 श्यांप्रतिपद्यांचवर्जयेत् ॥ धर्मशास्त्रपुराणानिशास्त्रंतात्कालिकंबुधः ॥ विमिश्रितासुकर्त
 व्यंसप्तम्यादिपुयत्नतः ॥ पुराणाभ्यसनादीनिपंचदशयोश्चवानवा ॥ नांतरागमनेदोषः
 पुराणादिपुविद्यते ॥ नशस्थतेचतत्कालेघृतंसंप्राश्यवाबुधः ॥ नीयमानंशवंदष्टामही
 स्थंवाद्विजोत्तमः ॥ अकालगजंतादौचपर्वस्वाशौचकादिपु ॥ अनध्यायाबुधैः कार्या
 उपरागादिकेषुच ॥ श्वेनध्यायंचशर्वर्षानाधीयीतकदाचन” इति ॥ स्मृत्यंतरे ॥ “प्रदोषे
 चत्रयोदश्यांनाध्येयंप्रतिपत्स्वापि” ॥ प्रदोषलक्षणम् ॥ “पष्टीचद्वादशीचैवअर्द्धरात्रोनना
 ठिका ॥ प्रदोषेनत्वधीपीतवृत्तीयानवनाठिका ॥” अर्द्धरात्रोननाठिकाअर्द्धरात्रात्प
 ठिकयाएकयोन्त्यर्थः । अत्रनैमित्तिकप्रदोषमाह आपस्तंबः ॥ “श्रावण्यांपौर्णमा
 स्यामध्ययनमुपाकृत्यमासंप्रदोषेनाधीयीत” इति । प्रदोषः पूर्वरात्रः । तथाचगर्गः ॥
 “अध्यायानामुपाकर्मश्रावण्यांश्रावणेनवा ॥ यावन्मासपूर्वरात्रेनाधीयीतकदाचन”
 इति ॥ नारदः ॥ “अयनेविपुवैचैवशयनेचोघनेहरेः ॥ अनध्यायंप्रकुर्वीतमन्वादिपुयु
 गादिपु” ॥ मन्वादयोमत्स्यपुराणेऽभिहिताः “आश्वयुक्कृष्णवमीकार्तिकीद्वादशीसि
 ता ॥ वृतीयाचैत्रमासस्यतयाभाद्रपदस्यच ॥ फाल्गुनस्यत्वमावास्यापौष्यंकादशी
 षिता ॥ आपाटस्यापिदशमीमाघमासस्यसप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमीकृष्णात्रापाटस्या
 पिषीर्णिमा ॥ कार्तिकीफाल्गुनीचैत्रीज्यैष्ठीपंचदशीसिता । मन्वंतरादयश्चेतेदत्तस्यास
 यकारकाः” ॥ युगादयोविष्णुपुराणेदर्शिताः “वैशाखमासस्यतुयावृतीयानवम्यसौका

तिक्कशुक्लपक्षे ॥ नभस्यमासस्यचकृष्णपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाघे ॥ उपाकर्मणिचोत्स
 गौत्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम् ॥ अष्टकासुत्वहोरात्रंमृत्यतासुचरात्रिषु ॥ मार्गशीर्षे तथापौषेमाघे
 मासेतथैवच । तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेतुसूरिभिः” ॥ स्मृतिरत्नावल्याम् ।
 “चतुर्दश्यायदापर्वप्रागस्तादृश्यतेरवेः ॥ अनध्यायंभ्रुकुर्वीतत्रयोदश्यांतुधर्मवित् ॥ विद्यु
 त्तनितवर्षेतुमहोल्कानांतुसंभवे ॥ अकालिकमनध्यायमेतेषुमनुरब्रवीत् ॥ स्तनितंमे
 घगर्जितम् । अनुराधर्षमारभ्यपोहशक्षेतुभास्करः ॥ यावच्चरतिवैतावदकालंमुनयो
 विदुः ॥ कालेवृष्टौचतकालमकालेचत्रिरात्रकम् ॥ अतिमात्रायवावृष्टिर्नाधीयीत
 दिनत्रयम् ॥ अकालवर्षणेजातेजलौकाश्चप्रवर्तते ॥ एकरात्रमनध्यायमिति
 कात्यायनोब्रवीत् ॥ मेषेचवृषभेचैवतृणान्खवतेजलम् ॥ भूमिद्रावमनध्यायं कुर्व
 तिवृषकुंभयोः ॥ अतऊर्ध्वंद्विपादेपुत्रणप्रच्यवनंजलम् ॥ तृणप्रच्यवनंतृणप्रवाहः ॥ चौरै
 रुपदुतेयावत्संग्रामेचाग्रिकारिते ॥ अकालिकमनध्यायंविद्यात्सर्वाद्भुतेषुच ॥ प्रादुष्कृते
 प्वनग्रीषुविद्युत्स्तनितनिःस्वने ॥ सज्योतिः स्यादनध्यायःशेषरात्रौतथादिवा” ॥ इति ।
 मनुः । “निर्घातिभूमिचलनेज्योतिषांचोपसर्जने ॥ एतानकालिकान्विद्यादनध्यायानृ
 तावपि” ॥ निर्घातंआंतरालिकोध्वनिविशेषः । ज्योतिषांचोपसर्जनंचंद्रसूर्ययोःपरि
 चेषः । आपस्तंबः “प्रतिगृह्यद्विजोवेदानेकोद्विष्टस्यकेतनम् ॥ ज्यहांतेकीर्तयेद्ब्रह्मरा
 शेरन्यत्रसूतके” ॥ केतनंनिमंत्रणम् । कूर्मपुराणे “समानविद्येतुमृतेतथाचब्रह्मचा
 र्णि ॥ आचार्येसंस्थितेचापित्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम्” ॥ याज्ञवल्क्यः “ज्यहंप्रैतेष्वन
 ध्यायः शिष्यवर्गगुरुबंधुषु ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गैस्वशास्त्राश्रोत्रियेमृते ॥ संध्यागर्जित
 निर्घातभूर्कपोल्कानिपातने ॥ समाप्यवेदंशुनिशमारण्यकमधीत्यच ॥ पशुमंडूकनकुल
 श्वादिमार्जारमूषकैः ॥ कृतंतरेत्वहोरात्रंशुक्रपातेतयोच्छ्रये” ॥ इतिपराशरः “सर्पस्य
 नकुलस्यायजमार्जारयोस्तथा ॥ मूषकस्यतयोष्टस्यमंडूकस्यचयोपितः ॥ पुरुषस्यैल
 कस्यापिशुनोश्वस्यखरस्यच ॥ एषांयोविततश्चैवअंतरागमनेकृते ॥ त्रिरात्रमुपवासश्च
 त्रिरात्रमभिषेचनम्” ॥ अथतात्कालिकाः । “खरोष्ट्रमर्दभोलूकसामवाणार्तानिःस्वने ॥
 अमेध्यशवशृद्रांत्यंश्मशानपतितांतिके ॥ देशेऽशुचौघर्त्मनिचविद्युत्स्तनितसंप्रवे ॥ भु
 क्ताद्रूपाणिर्भोतरर्द्धरात्रेऽतिमारुते ॥ पांसुवर्षेदिशांदाहेसंध्यानीहारभीतिषु ॥ धावंतः
 पूतिगंधेचशिष्टेचगृहमागते ॥ खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनीवृक्षेरयरोहणे ॥ सप्तत्रिंशदनध्या
 यानेतांस्तात्कालिकान्विदुः” इति ॥ अथानध्यायापवादः । मनुः “षेदोपाकरणेचै
 वस्वाध्यायेचैवनेत्यके ॥ ननिरोधोस्त्यनध्यायेदोमंत्रजपेषुच” इति ॥ ७ ॥

इतिमुहूर्त्तमार्तदटीकायांमार्तदवल्लभायामनध्यायप्रकरणंसमाप्तम् ॥ ॥

अव प्रदोषकी अनध्यायांको कहते हैं-

भा०-आर जिस दिन अर्द्ध रात्रिमें त्रयोदशी होय ॥ और सप्तमी जिस दिन षट् प्रहर
 रात्रिमें होय ॥ और जिस दिन चतुर्थी प्रहर रात्रिमें होय उस दिन पूर्व रात्रिमें नही

पढणा ॥ और उपाकर्मसे एक महीनातक पूर्व रात्रिमें नही पढना ॥ और अनध्यायके पूर्वकी रात्रिमें नही पढना ॥ और संध्यामें सदा नही पढणा ॥ और चोरका उपद्रवसे एक प्रहरतक अनध्याय है ॥ और दुष्टभी जन करके दान लेके तीन दिन नही पढे ॥ ७ ॥

(इति अनध्यायाः)

दक्षांगोदरनाभिहृत्सुपतितापल्लीवरांगेहनुंसुक्त्वानुः शुभदास्त्रियाः
फलमिदं वामेतरव्यत्ययात् ॥ इत्याहुः सरठप्ररोहणफलं पातेन्यथै
केवृथापल्लचारोहणकेपिवंस्त्रसहितं स्नात्वाचरेच्छांतिकम् ॥ १ ॥

अथ पल्लीसरठयोः प्रकरणम् ॥ ॥ अथपल्लीसरठयोः फलंवृत्तेनैकेनाह । दक्षांगोदर
नाभिहृत्सुपतितापल्ली तथाहनृत्यक्त्वावरांगेउत्तमांगेपतितापल्ली नुःनरस्यशुभदास्यात् ।
उत्तमांगेहनुंविनासर्वत्रशुभेत्यर्थः । अर्थादन्यत्रनशुभा अन्यांगेपुपुरःपार्श्वपृष्ठेपुनशुभा
स्यात् । अथस्त्रियाःविशेषमाह । स्त्रियाः इदंपुरुषोक्तंफलं । वामेतरव्यत्ययात्ज्ञेयम् वामंवा
मांगम् तयोर्व्यत्ययोवैपरीत्यम् तस्मात्पुरुषस्यदक्षांगेयत्फलमुक्तं तस्त्रियाःवामांगेज्ञेयम् ।
पुरुषस्यवामांगेयदुक्तं तस्त्रिंयादक्षांगेज्ञेयमित्यर्थः । अर्थाद्यत्रांगेवामेतरविभागाभावस्तत्र
पुरुषतुल्यंफलंज्ञेयम् । वरांगेत्भयोःसमानमेवफलं वामदक्षिणफलाविशेषात् । सरठफ
लमाह । इत्याहुःसरठप्ररोहणफलमिति । एवमेवाहुर्मुनयइत्यध्याहारः । सरठस्यप्ररो
हणेपल्लीवत्फलमित्यर्थः । पातेसरठस्यपाते अन्यथाविपरीतंफलमाहुः सरठस्यप्ररोहणे
यत्फलंतत्तस्यपातेविपरीतफलमाहुरित्यर्थः । एकेवृथा एकेत्राचार्याःवृथाफलमाहुः ।
सरठस्यप्ररोहणेएवफलपातेवृथाफलंनशुभंनचाप्यशुभमित्याहुः इत्यर्थः । पल्लचारोह
णकेपिवन्यथाफलमाहुः । पल्लीपतनेयत्फलंतत्स्यारोहणेअन्यथाविपरीतफलमाहुः ।
एकेवृथाफलमाहुः पल्ल्याःपतनेएवफलं प्ररोहणेवृथेत्येकेआहुरित्यर्थः । अयात्रविधि
माह । वस्त्रसहितंस्नात्वाचरेच्छांतिकमिति । सचैलस्नानंकृत्वाशांतिकंशास्त्रोक्तमाचरेत् ।
तथाचज्योतिर्विबंधे “पल्लीस्पर्शफलं वक्ष्येयदुक्तं ब्रह्मणापुरा ॥ ब्रह्मस्थानेभवेद्राज्यं
स्यानलाभोललाटके ॥ कर्णयोर्भूषणावाभिर्नेत्रयोःप्रियदर्शनम् ॥ नासिकायांसुगंधा
निमुखेसिष्टात्रभोजनम् ॥ कपोलयोर्भवेत्सौख्यं हनुदेशे महद्रयम् ॥ मुकुटचांविग्रहश्चैव
कंठेवाव्यसनागमः ॥ कलिर्वेशेमुस्तं पृष्ठचांदक्षेवामेगदादयः ॥ दक्षांसंविजयोनित्यंवा
मांसे शत्रुजंभपम् ॥ इष्टलाभोभुजेसव्येकूर्परेमणिबंधके ॥ दक्षेकरतलेद्रव्यंतत्पृष्ठेसद्रय
योभवेत् ॥ वामेभुजेकूर्परेचमणिबंधेधनहायः ॥ वामेकरतलेहानिस्तत्पृष्ठेचार्यनाशनम् ॥
हृदयेराजसंमानंसीभाग्यंदक्षिणेस्तने ॥ दक्षपार्श्वेचभोगाभिःस्तनेवामेयशोधनम् ॥ वा
मपार्श्वेभवेत्पीडावामकुशौशिशोस्तया ॥ दशकुशौमुतावाधिरुदरेचविशेषतः ॥ वस्त्रा
त्तिर्दक्षकटचांचवामकटचांमुसहायः ॥ नाभ्यांमनोरयावातिर्यस्तीर्गर्भच्युतिर्भवेत् ॥
गुह्येमृत्युर्गुदेरोगोदक्षोरीभीतिवर्द्धनम् ॥ वामोरीमृत्युतोदुःसंदक्षजानौमुवाहनम् ॥ पशु

शानिर्षामजानौदक्षिणेजघनेसुसम् ॥ क्लेशःस्याद्रामजंघायांस्फिचिदक्षेयवृद्धिकृत् ॥
 स्फिचिवामेस्त्रीवियोगोदसेगुल्फेप्रियागमः ॥ उपप्लवोवामगुल्फेपादयोर्गमनंभवेत् ॥”
 अत्रयद्यपिसामान्येनोभयोर्गमनफलमुक्तं तथापिदक्षिणपादेगमनाल्लाभोवक्तव्यः । वाम
 पादेगमनेहानिर्वक्तव्या “पुरोभागेचदुर्वार्त्तानिष्टवार्त्ताचपृष्ठतः ॥ वामेहानिर्घनंदक्षेपरितो
 भ्रमणेक्षितः ॥ वामदक्षिणभागेनयत्फलंकथितंतृणाम् ॥ विपर्ययेणतत्स्त्रीणांज्ञेयंशेषं
 द्वयोःसमम् ॥ इत्थंपल्लचाःप्रपतनेफलंज्ञेयंविचक्षणैः ॥ एतदेवफलंविद्यात्सरठस्यप्ररो
 हणे ॥ पल्लचाःप्ररोहणेचैवपतनेसरठस्यच ॥ तयोःफलस्यव्यत्यासात्तद्देवद्विजायते ॥
 पल्लचाःप्ररोहणंरात्रौसरठस्यप्रपातनम् ॥ नातिदुष्टफलंविद्यात्स्व्याधिमुग्रंविपर्यये ॥
 पतनानंतरंयस्यरोहणंयदिजायते ॥ पतनेफलमुत्कृष्टरोहणेल्पफलंभवेत् ॥ मृत्युयोगे
 चजन्मक्षेत्रेविष्टचांपातेचैवधृतौ ॥ चंद्रेष्टमेचसंक्रूरैलग्रेविग्रंजजायते ॥ अंगंदक्षिणमारुह्य
 वामेनोत्तरतेस्फुटम् ॥ तदाहानिकरीज्ञेयाव्यत्ययेनतुहानिदा ॥ चरणादूर्ध्वगोभ्युः
 सद्योरोहतिशीर्षणम् ॥ प्राज्यराज्यंतदादत्तंपल्लीश्वेताविशेषतः ॥ चिंतिताभ्यधिकंलाभं
 स्थिताभोजनभाजने ॥ पादांगुलीपुंसंपादाद्भानिश्रमहतीभवेत् ॥ पल्लचोःसरठयोर्वापि
 युग्ममंगेशुभेपतेत् ॥ दंपत्योर्जायतेप्रीतिर्निघभागेवियोगता ॥ शीर्षस्योपरिपातितानु
 भायपल्लीसितानान्या ॥ सितगृहगोधास्पशंसर्वेष्वंगेषुशोभनाज्ञेया ॥ कृकलासःपतेद्य
 स्यमूर्ध्निदक्षिणशांतये ॥ मृतसंजीविनींविद्यांजपेन्मुंडितमस्तकः ॥” अथपल्लीसरठयोः
 शांतिः ॥ “पल्लीसरठयोःस्पर्शंसचैलंज्ञानमाचरेत् ॥ पंचगव्यंप्राशयित्वाकुर्यादाज्याव
 लोकनम् ॥ शस्तेवाप्ययवाशस्तेयदीच्छेदात्मनःसुसम् ॥ पुण्याहवाचनंकृत्वाशांतिकर्म
 समाचरेत् ॥ प्रतिरूपंसुवर्णेनकुर्याद्विज्ञानुसारतः ॥ रक्तवस्त्रेणसंवेष्ट्यचंधपुष्पैःप्रपूज
 येत् ॥ तदग्रेमृन्मयंरम्यंकलशंजलपूरितम् ॥ वस्त्रमाल्यैरलंकृत्यस्थापयेत्तंडुलोपरि ॥
 पंचामृतंपंचगव्यंपंचरत्नानिशाकितः ॥ पंचवृक्षकपायांश्चनिक्षिप्यावाहयेत्ततः ॥ पूजयेद्गं
 धपुष्पाद्यैलंकपालान्क्रमेणच ॥ अभिसंस्थापनंकृत्वाहोमकर्मसमाचरेत् ॥ मृत्युंजयेनमं
 त्रेणसमिद्धिःखादिरैःशुभैः ॥ तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ अष्टोत्तरशतंवापि
 कुर्याद्विज्ञानुसारतः ॥ अभिपेकंततः कृत्वापावमान्यस्यचद्रिजैः ॥ पुण्यवारुणसूक्तैश्च
 दोषशांत्यैर्द्विजोत्तमः ॥ धौतांबराणिघृत्वायस्वर्णवस्त्रतिलान्ददेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेदि
 त्यंशांतिकर्मकरोतियः ॥ तस्यायुर्विजयोलक्ष्मीः कीर्तिर्बुद्धिः शुभंभवेत् ॥ पल्लीस
 रठयोः शांतिः कथिताभृशुणापुरा ॥ शौनकायमुनीन्द्रापलोकानुग्रहकारिणे”इति ॥ १ ॥

इतिमार्त्तडवल्लभायांपल्लीसरठयोः शांतिप्रकरणम् ॥

अब पल्लीका और सरठका फलको कहते हैं ॥

भा०—जो आदमीके दक्षिणांगकी तरफ पेट नाभि हृदयमें विषमरी पढेतो शुभ होय ॥
 और हिचकी विना माथेपर पढे तो शुभ होय ॥ और पुरुषके दक्षिणमें फल कयासो
 स्त्रीके वामभागमें कहणा ॥ और पुरुषके वाममें होय वह स्त्रीके दक्षिणमें होय ॥ अैसेही

कृकांटियाके चढणेका फल हे ॥ और जो कृकांटिया पढेतो विपरीत फल होवे ॥ और कोईक आचार्य सरठके पढनेका कुछबी फल नहीं कहते हैं ॥ पल्ली चढे तो विपरीत फल होय फिर वखसहित छान करके शांति करणी ॥ १ ॥

इति मार्तण्डदर्शिन्यां पल्लीसरठविचारः ॥

स्वर्क्षाचंद्रखलास्त्रिखारिपुशुभाःसप्ताद्यगोब्जःपुनश्चापुत्राद्द्वयधर्म
मृत्युपुक्विःस्वास्तत्रिकोणेगुरुः ॥ सौम्योव्यंत्यसमेखिलाभवग
ताःशुक्लेनवेपुद्विगश्चंद्रोथोनिजभाद्दुभंनवहृतंय्यद्रीपुशेपंसत् १

अथगोचरप्रकरणविवक्षुस्तावज्जन्मराशेः सकाशात्कोग्रहः कस्मिन्स्यानेशुभः कस्मिन्नशुभइतिचंद्रशुक्लपक्षेविशेषंतारावलंबवृत्तनैकेनाह । स्वर्क्षाचंद्रखलाइति । स्वर्क्षात् स्वजन्मराशेः सकाशात्चंद्रखलास्त्रिखारिपुशुभाः स्युः । त्रिःतृतीयं खंदशमं अरिःपष्टं तेषु चंद्रखलाः चंद्रः प्र० खलाः पापग्रहाः रविर्भौमशनिराहुकेतवः शुभाः शुभफलाः भवंति । पुनःसप्ताद्यगः अब्जश्चंद्रः शुभःस्यात् सुगमम् । आपुत्राद्द्वयधर्ममृत्युपुक्विः शुभःस्यात् । आपुत्राज्जन्मराशितः क्रमेणपंचपर्यंतं १, २, ३, ४, ५ व्यषोद्वादशं धर्मनवमं मृत्युरष्टमम् एपुक्विःशुक्रःशुभः स्यात् । स्वास्तत्रिकोणेगुरुः शुभःस्यात् । स्वाद्वितीयम् अस्तंसप्तमं त्रिकोणं नवमं पंचमं तत्रगुरुः बृहस्पतिः शुभःस्यात् । सौम्यो व्यंत्यसमे शुभः स्यात् । सौम्योद्युधः विगतमंत्यंयस्मात्तद्व्यंत्यं तच्चतत्समंच तथा तस्मिन्द्वादशस्थानवर्जसमस्याद्वितीयचतुर्थादिकेशुभः स्यादित्यर्थः । अखिलाभवगताः शुभाःस्युः सर्वेग्रहाः एकादशस्यानेशुभाः स्युरिति । शुक्लेनवेपुद्विगः चंद्रःशुभः स्यात्कृष्णपक्षइति । अयतारावलमाह । निजमात्दुभंनवहृतं य्यद्रीपु शेषं नसत् । निजमं स्वजन्मनक्षत्रम् तस्मात्दुभंदिननक्षत्रपर्यंतंसंगम्य नवहृतं सत्तय्यद्रीपुशेपं त्रिसप्तपंचशेषं नसत् नशुभम् । अन्यच्छुभमित्यर्यात्सिद्धम् । तथाचविशेषग्रहः व्यवहारसारे ॥ “ पं यादानिः प्रियंव्याधिर्देन्यंस्वास्थ्यंगतिगदम् ॥ पापंमुसंधनंहार्निं करोत्यर्कः स्वजन्मभात् ॥ बह्वंहानिर्धनंरोगपीडां वित्तं प्रियंवमु । भयंमुसंधनंरोगं करोतीदुःस्वजन्मभात् ॥ भयंहा निर्धनं वैरदुःखंलाभंभयंक्षयम् ॥ पापंलाभंमुसंधानिंजनेर्भौमफलंक्रमात् ॥ बंधंलाभंभयं वित्तंशोकंलक्ष्मीक्षयंघनम् ॥ रोगंभोगंमुसंधानिं करोतिजः स्वजन्मभात् ॥ भयंवित्तंरुजं हानिंलाभंशोकंमुसंधंरुजः ॥ मानंदैन्यंघनंपीडां करोतिजन्मभाद्गुरुः ॥ जयं वित्तंघनंसी रुपंपुत्रावैरंशुभंमुसम् । धर्मदुःखंघनंलाभंजनेः शुक्रोददातिषे ॥ भयंशोकंघनंदुःखंहा निमुहृत्क्षयंमृतिम् ॥ पापंश्रमंघनंहार्निंजनेः पंगुफलंक्रमात् ॥ राहुकेत्वोःफलंशनि कुजवत् ॥ १ ॥

अब गोचरफलको कहते हैं ॥

भा०-जन्मराशिसे ३ । १० । ६ चंद्रमा ने पापग्रह होय तो शुभ होय ॥ और चंद्रमा ७ । १ होय तो शुभ होय ॥ और शुक्र १ । २ । ३ । ४ । ५ । १२ । १ । ८ इन्हों स्थानोंमें शुभ होय ॥ और २ । ७ । ६ । ५ इन्होंमें गुरु शुभ होय ॥ और वारमें विना समस्थानोंमें बुध शुभ होय ॥ और सारा ग्रह ११ शुभ होवै है ॥ और शुक्रपक्षमें चंद्रमा ९ । ५ । २ होयतो शुभ होय ॥ और अपने जन्मनक्षत्रसे दिननक्षत्रतक गिणके १ नवका ९ भाग देणैसे शेष ३ । ७ । ५ रहै तो अशुभ होय ॥ और अन्य शेष रहै तो शुभ होय ॥ १ ॥

पष्टांत्येखजलेसुतायभवनेऽयंकेरवेःस्यान्मिथरुयकेजन्मसुतेखकेमृ
तिभवेद्वयस्तेषडंत्येविधोः ॥ त्र्यकेलाभसुतेसपत्नतपसोर्व्यर्काशु
भानांव्यधोष्टाद्येपुत्रधनेष्टखेकसहजेर्यकेभवांत्येविदः ॥ २ ॥

अयसर्वेषांप्रहाणांविधंवृत्तद्वयेनाह । पष्टांत्येइति । पष्टंप्रासिद्धम् अंत्यंद्वादशंत
स्मिन्मिथः परस्परंवेधः तद्वत्खजलेसुतायभवने ऽयंके अयंरवेर्वेधःस्यात् । अत्रां
कन्यासप्तव्याख्यानम् । सप्तम्युपलक्षितैःपदैःवेधाज्ञेयाः । तद्यथा षष्ठां ६ त्ये १२
स्र १० जले ४ सुता ५ य ११ भवनेत्रि ३ अंक ९ रवेः सूर्यस्यायंवेधः । त्र्यं ३
के ९ जन्म १ सुते ५ स्र १० के ४ मृति ८ भवे ११ द्य २ स्ते ७ षडं ६ त्ये १२
विधोरयंवेधः । त्र्यं ३ के १२ लाभ ११ सुते ५ सपत्न ६ तपसो ९ व्यर्काशुभानां
व्यधोर्यं । विगतोर्कोयिभ्यस्तेव्यर्काः तेचतेअशुभाश्चव्यर्काशुभाः रविरहितपापग्रहाः
तेषामयंवेधइत्यर्थः । अष्टा ८ द्ये १ पुत्र ५ धने २ ष्ट ८ खे १० क ४ सहजे ३ र्यं
६ के ९ भवां ११ त्ये १२ विदः बुधस्यायंवेधः ॥ २ ॥

अब सारे ग्रहोंका वेधको कहते हैं ॥

भा०-और छठे वारमेंमें परस्पर सूर्यका वेध है जैसेही सर्वत्र जाणो ॥ और १० । ४
वेध है ॥ और ५-११ और ३-९ वेध है-और जैसेही । ३-८ । १-५ । १०-४ ।
८-११ । २-७ । ६-१२ इन्हों स्थानोंमें परस्पर ग्रहोंसे चंद्रका वेध होय ॥ और ३-१२ ।
११-५ । ६-९ सूर्य विना पापग्रहोंका परस्पर वेध होय ॥ और ८-१ । ५-२ ।
८-१० । ४-३ । ६-९ । ११-१२ । इन्होंमें परस्पर बुधका वेध होय ॥ २० ॥

द्व्यस्तेष्टादिमयोःखकेनवसुतेत्रीशेषुत्रिकल्पेऽयंत्येकभवेभृगोर्ज्ञ
शशिनोःशून्यर्कयोर्नोव्यधः ॥ विद्धोव्यस्तफलोभवेदिविचरोहेमा
द्रिविध्यांतरेखेदर्क्षाद्व्यधखेचरंविगणयान्यत्रोभयंजन्मभात् ॥ ३ ॥

द्व्यस्तेति । द्य २ स्ते ७ ष्टा ८ दिमयोः १ स्र १० के ४ नव ९ सुते ५ त्री ३ शो
११ ष्ट ८ पुत्रे ५ त्रि ३ कल्पे १ र्यं ६ त्ये १२ क ९ भवे ११ भृगोःशुक्रस्यायंवेधः ।

गुरोर्वेधःसंस्कारप्रकरणेकथितः । सोत्रसिद्धोज्ञेयः । अत्रवेधविधानेज्ञशशिनोःबुधचंद्रयोः शन्यर्कयोश्चपरस्परंनोव्यधःस्यात् । परस्परंवेधोनास्ति । एतदुक्तंभवति । विंध्यहिमालययोर्मध्येजन्मराशोःसकाशात् अन्यतमग्रहाधिष्ठितराशिपर्यंतगणयित्वातद्ग्राहोःसकाशात् यथोक्तवेधस्थानपर्यंतगणयेत् । तत्रयदिकश्चिद्ग्रहोभवतितदागणितोग्रहोविद्धोभवति । अन्यदेशेषुजन्मराशोःसकाशात्उभयग्रहंतद्देधनस्थानंचगणयेत् । यदावेधस्थानेकश्चिद्ग्रहोभवति तदान्योग्रहोविद्धोभवति । तत्रसूर्यस्यशनिवेधोनास्ति शनेःसूर्यस्यवेधोनास्ति । एवंचन्द्रबुधयोःपरस्परंज्ञेयम् । अथवेधनप्रयोजनमाह । विद्धोव्यस्तफलो भवेद्विविचरइति । विद्धोग्रस्तोव्यस्तफलःस्यात् प्रथमश्लोकोदितंफलंव्यस्तंविपरीतंभवतीत्यर्थः । रत्नमालायामपि “वामवेधविधिनात्वशोभनाअप्यभीशुभफलंदिशंत्यलम् ॥ तेमृपावचनभाषिणोजनाघांतिहास्यमपिकीर्तिलाञ्छनम्” इति । अथदेशविशेषेणवेधगणनाविशेषमाह । हेमाद्रिविंध्यांतरइति । अस्पर्यःपूर्वमेवव्याख्यातः ॥ ३ ॥

इति सुहूर्तमार्तंडेमार्तंडवल्लभायां गोचरप्रकरणं समाप्तम् ।

भा०—और २-७ । ८-१ । १०-४ । ९-५ । २-११ । ८-५ । ३-१ । ६-१२ । ९-११ इहोमें शुक्रका ग्रहोंके साथ परस्पर वेध होय ॥ और गुरुको वेध संस्कारप्रकरणमें क्या सोही समजलेना ॥ और बुध चंद्रको ने शनि सूर्यको परस्पर वेध नहीं होय ॥ तात्पर्य यह है कि विंध्याचल हिमाचलके मध्यमें जन्मराशिसु जहां ग्रह होय तहांतक गिणके उस राशिसे यथोक्तवेधस्थानपर्यंत गणना चाहिये वहां वेधस्थानमें कोई ग्रह होयतो वह ग्रह विद्ध होय—और अन्यदेशोंमें जन्मराशिसे उभय ग्रहोंको और वेधस्थानको गणके जो वेधस्थानमें कोई ग्रह होयतो दुसरा ग्रह विद्ध होय ॥ जो ग्रह विद्ध होय वह व्यस्त याने विपरीत फलको देवे ॥ ३ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामविरचितायां मार्तण्डदर्शिन्यां गोचरप्रकरणम् ॥

ऊर्ध्वव्यात्ममृगेकेसंक्रमणतः पूर्वस्थिरेकर्कटेज्जूकाजोभयतःखरामघटिकाःपुण्यामृगेदिग्युताः ॥ कर्काजांत्यवृषेणसूर्यचलनंनिश्यत्रभंसद्दिवासूर्यारार्किदिनेतृतीयकरणेप्रांत्येष्टमेदुःखदम् ॥ ३ ॥

अथ संक्रांतिप्रकरणम् ॥

अथसंक्रांतिफलंविषयुस्तावद्राशिपरत्वेनपुण्यकालंवृत्ताद्धेनाह । द्वायात्मनो द्विःस्वभावााराशयः मिथुनकन्याधनुर्मानाः मृगोमकरः एषांसमाहारस्तस्मिन्नर्कसंक्रमणतः सूर्यसंक्रमणकालात्सकाशात् ऊर्ध्वमुपरिखरामघटिकाःपुण्याःस्युः । स्थिरेवृषसिंहवृश्चिककुंभानामन्यतमेराशौ कर्कटःप्रसिद्धःअर्कसंक्रमणतःपूर्वप्रथमंखराम ३० घटिकाःपुण्याःस्युः । जूकाजोभयतः जूकस्तुला अजोमेघः अनयोरर्कसंक्रमणतःसकाशादुभय

तःखराम ३० घटिकाःपुण्याःस्युः । पूर्वपंचदशऊर्ध्वपंचदशेतित्रिंशत्घटिकाइत्यर्थः ।
 एवंसर्वराशिसंक्रमणपुण्यकालमुक्तेदानीमकरपुण्यकालविशेषमाह । मृगेदिग्युताइति ।
 मृगेमकरेताःखरामं ३० घटिकादिग्युताःदशयुताः चत्वारिंशत्घटिकाःपुण्याइत्यर्थः ।
 तथाचोक्तंज्योतिर्निबंधे ॥ “संक्रांतिसमयःसूक्ष्मोदुर्लभःपिशितेक्षणैः॥ तस्ययोगादधश्चो
 र्ध्वं त्रिंशन्नाड्यःप्रकीर्तिताः ॥ अर्वाक्षुषोडशनाड्यस्तुपरतश्चैवषोडश ॥ पुण्यकालोर्कसं
 क्रांतेः स्नानदानादिकर्मसु ॥ त्रिंशत्कर्कटसंक्रांतौ पूर्वतःपुण्यनाडिकाः ॥ मकरेत्तराः
 पुण्याश्चत्वारिंशतिनाडिकाः । स्थिरविष्णुपदेकर्कटक्षिणायनमादितः ॥ मृगेसौम्याय-
 नंद्वयंगे षडशीतिमुखंपुरः ॥ घटजेविषुवमध्येपुण्यदानाद्यनंतकम् ॥ प्रागर्द्धरात्रापूवें
 द्युःपुण्यंषश्चात्परंदिनम् ॥ प्रागर्द्धरात्रादित्येतद्विषुवविषयम् ॥ कार्मुकंतुपरित्यज्यमृगंसं
 क्रमतेरविः ॥ प्रदोषेवार्द्धरात्रेवातदाभोगःपरेऽहनि ॥ रविसंक्रमणेपुण्येयोनस्नातीहमान
 वः ॥ सप्तजन्मांतरेरीगी दुःखभाग्निर्धनोभवेत् ॥ आदित्यपुराणे । “ शतमिदुक्ष
 येदानमुपरागेत्वनंतकम् । षडशीत्यांसहस्रंतु विष्णुपद्यांतयैवच ॥ विषुवेशतसाहस्र
 कोटिघ्नदक्षिणायने । शतकोटिगुणंपुण्यं जायतेउत्तरायण” इति ॥ अथोत्तरार्द्धेनसंक्रां-
 तेः सदसत्फलमाह । कर्केतिकर्कः प्रसिद्धः अजोमेषः अंत्योमीनः वृषःप्रसिद्धः एणो
 मकरः एतान् सूर्यचलनंनिशिरात्रौसत्स्यात् । अन्यमंप्रतिसूर्यचलनंसूर्यसंक्रमणंदिवा
 सत्स्यात् । अर्थाद्विपरीतंनशोभनम् । सूर्यारार्किदिनेरविभौमशनिदिनेतृतीयकरणेकौलवे
 प्रांत्येकिंस्तुघ्नेअष्टमेशकुनौसर्वराशिसंक्रमणदुःखदंस्यात् । तथाचोक्तम् ॥ “मृगकर्काज
 गोमीनसंक्रांतिर्निशिसौख्यदा । शेषेषुसप्तमुदिवाव्यत्ययादशुभंभवेत् ॥ संक्रांतिर्जा
 यतेयत्रभास्करेभूसुतेशनौ । तत्रमासिभवेद्धेरंदुर्भिक्षंवृष्टिचोरजम् ॥ स्यादुत्थितस्य
 किंस्तुघ्नेशकुनेकौलवेरवेः । संक्रांतिस्तैतिलेनागे प्रसुप्तस्यचतुष्पदे ॥ निविष्टस्यगरेवि
 ष्ठी षणिजेवालवेववे । दुर्भिक्षंरोगवाहुल्यमूर्ध्वसंक्रमतेरविः ॥ सुतःकरोतिकल्याणमुप
 विष्टःसमंफलम् ” इति ॥ १ ॥

अब संक्रांतिप्रकरणको कहते हैं ॥

भा०—और ३ । ६ । ९ । १२ । १० इन्हों संक्रांतियोंके उपरकी ३० घड़ियों पुण्य-
 काल है ॥ और २ । ५ । ८ । ११ । ४ इन्हों संक्रांतियोंके पूर्वकी ३० तीस घड़ियों
 पुण्यकाल है ॥ और ७ । १ इन्होंकी दोनु तरफ ३० घड़ियों पुण्यकाल है ॥ पनरे
 पूर्वकी और पनरे उत्तरकी ॥ और मकर १० संक्रांतीकी ४० घड़ियों उपरकी पुण्यकाल
 है ॥ और ४ । १ । १२ । २ इन्होंकी संक्रांति रात्रिमें होयतो शुभ होय ॥ और अन्य
 संक्रांतियों दिनमें शुभ होय ॥ अर्थात् विपरीत अशुभ होय ॥ और सूर्य मंगल शनिके
 दिनमें कौलवमें किंस्तुघ्नें शकुनमें कोई संक्रांति होयतो दुःखदायक होय ॥ १ ॥

ब्रह्माद्यैरिनमंडलांतउदितश्चाद्रस्त्वमांतःपरैर्मासोसंक्रमणोद्विसंक्र

मणकोज्ञेयोधिकोथोक्षयः ॥ कर्माण्यन्यगतीनिनात्रतनुयाद्यज
न्मृत्युक्षयेतन्मासौतिथिखंडयोश्चयमुखेभृत्येधिकोगण्यते ॥ २॥

अयसंक्रातिप्रसंगेन अधिमासक्षयमासयोर्लक्षणंतत्रकर्तव्याकर्तव्यंक्षयमासेजन्ममरणा
दौमासज्ञानंवृत्तैकेनाह । ब्रह्माद्यैरिति । ब्रह्माद्यैःसिद्धांतकर्तृभिःइनमंडलांतःसूर्यम-
डलांतः चांद्रःचांद्रोमासउदितः । परैराचार्यैःअमांतश्चांद्रोमासउदितः । एतदुक्तं
भवति अमावास्यांतादपरोअमावास्यांतोयावत्तावदमांतोमासः । अमावास्यांतेसूर्य
चंद्रमंडलयोर्योगोभवति परतःपट्टभिर्घटिकादिभिर्वियोगोभवति । तस्माद्वियोगादपरो
वियोगोयावत्तावद्रविमंडलांतोमासः । सब्रह्माद्यैःक्षयमासाधिमासनिर्णयविषयेअंगी
कृतः अपरैरमांतोमासोंगीकृतइत्यर्थः । अत्रयद्यपिसूर्यग्रहणेमध्यग्रहणकालानंतरं भौ
सस्थितिकालः षट्षटिकाभ्योन्यूनोद्दश्यते तथापिसूक्ष्मदर्शभिः पूर्वाचार्यैः रसनाज्योर्क
मंडलमित्युक्तम् । तत्रागमएवप्रमाणम् तत्रउक्तलक्षणोमासः असंक्रमणः संक्रातिरहितव
धिकोज्ञेयः । द्विसंक्रमणकःसंक्रातिद्वययुक्तःक्षयोज्ञेयः । अस्योदाहरणम् ब्रह्ममतानुसारि
णाश्रीभास्कराचार्येणसिद्धांशिरोमणौदर्शितम् ॥ “असंक्रातिमासोधिमासःस्फुटःस्याद्विसं
क्रातिमासःक्षयाख्यःकदाचित् ॥ क्षयःकार्तिकादित्रयेनान्यथास्यात्तादावर्षमध्येऽधिमा
सद्वयंच ॥ गतोब्ध्यद्रिनंदै १७४ मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्य १११५ तथांगाक्ष
सूर्यैः १२५६ । गजाद्रचग्रिभूमि १३७८ स्तयाप्रायशोपंकुषेदेदुवर्षैः १४१ कचिद्रो
कुभि १९ श्र ॥ श्रीभास्कराचार्येणाब्ध्यद्रिनंदै १७४ मितेशाककालादुपरितिथीशै
१११५ मितेशाककालात्पूर्वसिद्धांतशिरोमणिर्विरचितः । अतएवोक्तम् “ गतोब्ध्य
द्रिनंदैमितेशाककालेतिथीशैर्भविष्यति इति ॥ तत्रगजाद्रचग्रिभूमिः तुल्येशाककाले
रविमंडलांतमासप्रमाणेनक्षयमासाधिमासोप्रदश्येत आश्विनीअमावास्यायुधेचतुश्चत्वारिंशत्
षट्षटिका ४४ तस्मिन्नेवदिनेसप्तत्रिंशत् ३७ घटिकास्वतीतासुतुलासंक्रमण
मभूत् । आश्विनस्तुलासंक्रांतियुक्तत्वाच्छुद्धः कार्तिकीअमावास्या शुकेसप्तदशघ
टिका १७ तस्मिन्नेवदिनेत्रिंशत्षट्षटिकास्वतीतासुवृश्चिकसंक्रांतिरभूत् । अथनसंक्रांति
त्वादधिकः कार्तिकः अपरोमासोवृश्चिकसंक्रांतियुक्तः तस्माच्छुद्धोयंकार्तिकः तस्यामा
वास्याज्ञनौसप्तचत्वारिंशत् ४७ घटिकास्तस्मिन्नेवदिनेएकोनषष्टिघटिका ५९ स्वती
तासुधनुःसंक्रमणमभूत् । धनुःसंक्रमणमार्गशीर्षंजातं तस्यामावास्यासोमेपादोनपंचदश
घटिकाः तस्मिन्नेवदिनेएकोनविंशतिघटिकास्वतीतासुमकरसंक्रांतिरभूत् । इयंमक
रसंक्रांतिर्यद्यपि अमांतमतिक्रम्यजातातयापिरविमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासएवप
तिता तस्मात्संक्रातिद्वययुक्तत्वात् मार्गशीर्षयुगलंक्षयाह्वयंजातं । माषीअमाभौमेएकच
त्वारिंशत् ४१ घटिकास्तस्मिन्नेवदिनेषट्षचत्वारिंशत् ४६ घटिकास्वतीतासुकुंभसंक्रांतिर
भूत् । इयमपिसंक्रांतिर्यद्यपिमासमतिक्रम्यजातातयापिमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासस्यै

व तस्मान्माघः शुद्धः । अन्यथा मंडलांतमासान्गीकारे “ नक्षयोनाधिमासः स्यान्माघो वैपरिकीर्तितः ” इत्येतच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् । आर्यपक्षे तु संदेहो नास्ति यतो ब्रह्मपक्षतियितः आर्यपक्षतियेश्चतुर्घटिका ब्रह्मपक्षसंक्रांतितः आर्यपक्षसंक्रांतिसिद्धिघटिको नास्ति तस्मादार्यपक्षे संदेहाभावः तथा च फाल्गुनी अमागुरौ षड्घटिका तस्मिन्नेवादिने पंचत्रिंशद्घटिका ३५ स्वती तासुर्मानसंक्रांतिर्जाता तस्मादर्यफाल्गुनः असंक्रांतित्वादिधिकः । “ क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यथा स्यात्तदा वर्षमध्ये ऽधिमासद्वयं च ” इति । तस्योदाहरणं दर्शितम् । यत्तु ब्रह्मपक्षे न्य मासाधिमासनिर्णये अमांतमासं गणयति तैर्ब्रह्ममतेन विदितम् । पौलस्त्यसिद्धांते “ स्फुटगत्यायदा चंद्रोरविमंडलमध्यगः ॥ तदूर्ध्वसंक्रमो भानोर्मासः सस्यान्मलिम्लुचः ” कालनिर्णये ॥ “ संक्रमो यदि भवेद्रवेस्ततो मंडलाद्दहिरनिर्गते विधौ ॥ उच्यते यथ हि संक्रमो बुधैः शुद्धमास इतरो मलिम्लुचः ” ॥ लल्लः ॥ “ यदा शशी याति गभस्ति मंडलं दिवाकरः संक्रमणं करोत्यनु । विवाहयज्ञोत्सवनाशहेतुकस्तदाधिमासः कथितः स्वयंभुवा ॥ रत्नमालायाम् ॥ “ सवितृमंडलमेतियदा शशी तदनुसंक्रमणं कुरुते राविः । मसमहोत्सवनाशकरस्तदासुनिवरेर्गदितोधिकमासकः ” ॥ शार्ङ्गधरफलयंत्रे ॥ “ चंद्रार्कयोस्तु विवैक्यं प्रतिपद्दर्शसंधिषु । तिथ्यंतात्तदुभयतोरसनाद्योर्कमंडलम् । तन्मंडलाच्छशी गच्छेत्ततः सूर्यस्य संक्रमः । मासो ऽसौ मलिनः प्रोक्तो न तद्धीनोधिकः स्मृतः ॥ पितामहः ॥ “ प्रतिपद्दर्शसंधौ तु विवैक्यं चंद्रसूर्ययोः । जवांतरात्पष्टिन्ननाडिका अर्कमंडलम् ” ॥ अत्र कालात्मक विवग्रहणं ज्यातिः प्रकाशे ॥ “ दर्शात् एकैः कथितो त्रमासः परैः प्रदिष्टोरविमंडलांतः ॥ मतद्रये चेद्रविसंक्रमः स्यात्स एव पूर्वस्य नचापरस्य ” ॥ पितामहः “ अष्टाधिमासाः स्युर्नित्यं प्रोच्यंते फाल्गुनादयः ॥ सौम्यपौषौ क्षयोनित्यं भवेतामिति निश्चितं ॥ क्षयो वाप्यधिमासो वा स्याद्दूर्ज इति निश्चितम् । नक्षयो नाधिमासः स्यान्माघो वैपरिकीर्तितः ॥ पंचमासास्तु वैशाखादधिमासा न्यवस्थिताः । भवंति चाष्ट भिवर्षे भवे १२ वार्कनिशाकैः १९ ॥ तथैव फाल्गुनश्चैत्र आश्विनः कार्तिको अधिकः । एते किं च १४१ शरान्ते ६५ वार्कदाचिद्रोकुवत्सरैः १९ ॥ मार्गपौषौ क्षयौ स्यातां कदाचित्कार्तिको भवेत् । अधिमासस्तदा ज्येष्ठो भवेन्नित्यं क्षयो यदा ॥ क्षयात्प्रागधिमासः स्यान्नित्यं भाद्रपदत्रये ॥ आश्विनो जांसदा स्यातामादौ भाद्रपदः सकृत् ॥ यस्मिन् वर्षे कार्तिकक्षयो भवति तस्मिन् वर्षे ज्येष्ठाधिमासो भवेत् । अत्र ज्येष्ठशब्देन भाद्रपदो ज्ञेयः । यतः ‘ क्षयात्प्रागधिमासः स्यान्नित्यं भाद्रपदत्रये ’ इति नियमात् । भाद्रपदादीनां त्रयाणां मध्ये भाद्रपदो ज्येष्ठो जानीयादित्यर्थः । अथाधिमासक्षयमासयोः कार्याकार्याण्यह । कर्माण्यन्यगतीनि नात्र तनुयादिति । अन्यागतिर्येषां तानि अन्यगतीनि तानि अत्राधिमासक्षयमासयोर्न तनुयात्प्रविस्तारयेत् न कुर्यात् । अर्थादन्यगतीनि कर्माण्यत्रापि कर्तव्यानीति सिद्धम् । अन्यगतीनामन्यगतीनामित्यं विचारः यानिकाल निरोधेन प्रोक्तानि तान्यन्यगतीनि यथा क्रतौ जायामुपेयात् तत्र “ ऋतुः स्वामा-

मणकोज्ञेयोधिकोथोक्षयः ॥ कर्माण्यन्यगतीनिनात्रतनुयाद्यज
न्मृत्यूक्षयेतन्मासौतिथिखंडयोश्चयमुखेभृत्येधिकोगण्यते ॥ २॥

अयसंक्रातिप्रसंगेन अधिमासक्षयमासयोर्लक्षणं तत्रकर्तव्यं कर्तव्यं क्षयमासे जन्ममरण
दौमासज्ञानं वृत्तैकेनाह । ब्रह्माद्यैरिति । ब्रह्माद्यैः सिद्धांतकर्तृभिः इन्मंडलांतः सूर्यमं-
डलांतः चांद्रः चांद्रोमासउदितः । परैराचार्यैः अमांतश्चांद्रोमासउदितः । एतदुक्तं
भवति अमावास्यांतादपरोअमावास्यांतोपावत्तावदमांतोमासः । अमावास्यांतेसूर्य
चंद्रमंडलयोर्योगोभवति परतःषड्भिर्घटिकादिभिर्वियोगोभवति । तस्माद्वियोगादपरो
विषेगोपावत्तावद्रविमंडलांतोमासः । स ब्रह्माद्यैः क्षयमासाधिमासनिर्णयविषयेअंगी
कृतः अपरैरमांतोमासोंगीकृतइत्यर्थः । अत्रयद्यपिसूर्यग्रहणेमध्यग्रहणकालानंतरं मो
क्षस्थितिकालः षड्घटिकाभ्योन्यूनोदृश्यते तथापिसूक्ष्मदर्शिभिः पूर्वाचार्यैः रसनाद्योर्क
मंडलमित्युक्तम् । तत्रागमएवप्रमाणम् तत्रउक्तलक्षणोमासः असंक्रमणः संक्रातिरहितअ
धिकोज्ञेयः । द्विसंक्रमणकः संक्रातिद्वययुक्तः क्षयोज्ञेयः । अस्योदाहरणम् ब्रह्ममतानुसारि
णाश्रीभास्कराचार्येणसिद्धांशिरोमणौदर्शितम् ॥ “असंक्रातिमासोधिमासः स्फुटः स्याद्विसं
क्रातिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ॥ क्षयः कार्तिकादित्रयेनान्यथास्यात्तदावर्षमध्येऽधिमा
सद्वयंच ॥ गतोऽध्यद्विनंदे १७४ मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्य १११५ त्यांगाक्ष
सूर्यः १२५६ । गजाद्रचग्रिभूभि १३७८ स्तथाप्रायशोयंकुवेदेदुवर्षैः १४१ क्वचिद्रो
कुभि १९ श्र ॥ श्रीभास्कराचार्येणाध्यद्विनंदे १७४ मितेशाककालादुपरितिथीशै
१११५ मितेशाककालात्पूर्वसिद्धांतशिरोमणिर्विरचितः । अतएवोक्तम् “ गतोऽध्य
द्विनंदे मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्यति इति ॥ तत्रगजाद्रचग्रिभूभिः तुल्येशाककाले
रविमंडलांतमासप्रमाणेनक्षयमासाधिमासौप्रदृश्येत आश्विनीअमावास्याबुधेचतुश्चत्वारिंशत्घटिका ४४ तस्मिन्नेवदिनेसप्तत्रिंशत् ३७ घटिकास्वतीतासुतुलासंक्रमण
मभूत् । आश्विनस्तुलासंक्रातियुक्तत्वाच्छुद्धः कार्तिकीअमावास्या शुकेसप्तदशघ
टिका १७ तस्मिन्नेवदिनेत्रिंशत्घटिकास्वतीतासुवृश्चिकसंक्रातिरभूत् । अयनसंक्राति
त्वादधिकः कार्तिकः अपरोमासोवृश्चिकसंक्रातियुक्तः तस्माच्छुद्धोपकार्तिकः तस्यामा
वास्याशनौसप्तत्वारिंशत् ४७ घटिकास्तस्मिन्नेवदिनेएकोनपट्टिघटिका ५९ स्वती
तासुधनुःसंक्रमणमभूत् । धनुःसंक्रमणमार्गशीर्षेजातं तस्यामावास्यासोमेपादोनपंचदश
घटिकाः तस्मिन्नेवदिनेएकोनविंशतिघटिकास्वतीतासुमकरसंक्रातिरभूत् । इयंमक
रसंक्रातिर्यद्यपि अमांतमतिक्रम्यजातातथापिरविमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासएवप
तिता तस्मात्संक्रातिद्वययुक्तत्वात् मार्गशीर्षयुगुलंसयाद्वयंजातं । माषीअमाभौमेएकच
त्वारिंशत् ४१ घटिकास्तस्मिन्नेवदिनेपट्टचत्वारिंशत् ४६ घटिकास्वतीतासुकुंभसंक्रातिर
भूत् । इयमपिसंक्रातिर्यद्यपिमासमतिक्रम्यजातातथापिमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासस्यै

तात्पर्य यह है कि अमावास्याके अंतमें सूर्य चंद्रमण्डलको योग होवै है पीछे ६० घडि-
 योंसे पीछा वियोग होता है वहां वियोगांत मास होता है-और कोई आचार्य कहते हैं कि
 अमांत चांद्र होता है ॥ और जिस मासमें दोय संक्रांति होय वह क्षयमास होता है ॥
 इसमें अन्यगतिवाला कामको नहीं करना ॥ और क्षयमासमें जन्ममृत्युतिथिका दोय
 विभाग करना सो पूर्वार्द्धमें जन्म वा मृत्यु होय तो पला महीनामें वर्द्धापन और श्राद्ध
 करना ॥ और उत्तरार्द्धमें होय तो द्वितीय मासमें करना ॥ और गर्भमें न नोकरिमें अधि-
 मासको गणना चाहिये ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवानुरामारुच्यचातुर्मास्ययाजिसुतभोडुरामकृतायांमार्तण्ड-
 दर्शिन्यां संक्रांतिप्रकरणम् ॥ १ ॥

श्रीमत्कौशिकपावनोहरिपदद्वंद्वार्पितात्माहरिस्तज्जोऽनंतइलासुरा
 चित्तगुणोनारायणस्तत्सुतः ॥ ख्यातं देवगिरेः शिवालयमुदकृत
 स्मादुदकृत्परग्रामस्तद्द्रसतिमुहूर्त्तभवनंमार्तण्डमत्राकरोत् ॥ १ ॥

अयालंकारमाह । श्रीमत्कौशिकेति । कुशिकस्यगोत्रापत्यानिकौशिकाः श्रीमंतश्च
 तेकौशिकाश्चेततथा तान्पावयतीतितथा हरिपदद्वंद्वार्पितात्मा हरिर्वासुदेवः तस्यपदद्वंद्वं
 चरणयुगंतस्मिन्नर्पितः आत्मा अंतःकरणं येनसतथा "आत्मादेहेधृतौजीवेइत्यभिधानात्
 एवंविधोयोहरिस्तज्जस्तस्माज्जातोयोनंतनामा किलक्षणः इलासुरार्चितगुणाः इलापृथ्वी
 तस्यांसुरादेवाब्राह्मणाः तैरर्चिताः पूजितागुणाः शमदमतपोदानाध्ययनादिगुणायस्यस
 तथा जितेंद्रियोवेदनिधिः स्मृतिज्ञोदृढव्रतोयज्ञकृदन्नदातेत्यादिगुणसंपन्नइत्यर्थः । तत्सुतो
 नारायणः मुहूर्त्तभवनं मुहूर्त्तानां भवनं सन्नमार्तण्डनामग्रंथमकरोत् । अत्रकुत्र देवगिरेः सकाशा
 त्त्तदकृत्परग्रामस्तद्द्रसतिमुहूर्त्तभवनं मुहूर्त्तानां भवनं सन्नमार्तण्डनामग्रंथमकरोत् । अत्रकुत्र देवगिरेः सकाशा
 ज्योतिर्लिंगस्थानमस्ति तस्माच्छिवालयमुदकृतगुणसंपन्नइत्यर्थः । तत्सुतो
 त्रटापरग्रामे अकरोदित्यर्थः । किलक्षणोनारायणः तद्द्रसतिः तस्मिन्टापरग्रामेवस
 तिर्वाप्तोयस्यसतथेति ॥ १ ॥

अब अंथकर्ताका वर्णन करते हैं ॥

भा०-देवगिरीसे उत्तरमें घृष्णेश नाम ज्योतिर्लिंगाख्य शिव है वहांसे उत्तरमें टापर
 नाम ग्राम है उस गाममें रहनेवाला और कुशिकगोत्रज हरिभक्त हरिनाम ब्राह्मणका
 पुत्र अनेक पुत्र नारायण मुहूर्त्तमार्तण्डनाम ग्रंथको करता भया ॥ १ ॥

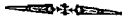
यः पृष्ट्यायुतशत १६० वृत्तवद्धमेनंमार्तण्डपठतिनरः सविश्वपूज्यः ॥
 बह्वायुः सुखधनपुत्रमित्रभृत्यान्संप्रामोत्यविकलधीश्वतीर्थसिद्धिम् २

विकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ॥ इतिमनुनाक्तुप्रमाणमुक्तम् । अथषोडश रात्रीणांमध्येनिघदिनान्यपहायगच्छेत्सक्रतुर्यदिमलमासशुद्धमासांशैर्व्याप्तोतितदाशुद्धमासांशेदोपरहितेगर्भाधानं कुर्यात् । असंभवेमलमासएवकुर्यात् । तथाचोक्तम् “अन्यगतिकंकुर्यान्नित्यंनैमित्तिकंतथा” ॥ एवमन्यान्यपिविचार्यकुर्यात् । गर्भाधानाद्यत्राशनांतकर्मसुमलमासादीनांनिषेधोनास्तीतिसंस्कारेणउक्तमस्ति । गर्भाद्यत्राशनांतपुनगुरुसितमौढ्यम्”इत्यादि । तथाचगर्गः ॥ “अस्याधेयंप्रतिष्ठांचयज्ञदानव्रतानिच ॥ वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥ गमनंदेवतीर्थानांविवाहमभिवेचनम् ॥ यानंचगृहकर्मणिमलमासेविवर्जयेत्”इति ॥ तथाचसूर्योदये ॥ “अवश्यकर्ममासारूप्यमलमासमृताब्दिकम् ॥ तीर्थभच्छाययोःश्राद्धंमघानंगपितृक्रियाम् ॥ कुर्यान्मलिम्लुचेवपेमध्येचेत्सर्वदाधिकम् ॥ तत्रस्यान्मासिकंमृत्युंमासात्सद्वादशोयदि ॥ प्रेतक्रियांसमाप्यात्र कुर्वीताभ्युदयंतथा ॥ श्यामाकाप्रयणंकृच्छ्रेनस्याद्बुद्धमृतोन्वया” ॥ अन्यच्च ॥ काम्यारंभंवृषोत्सर्गपर्वोत्सवमुपाकृतिम् ॥ मेखलाचौलमांगल्याऽयाधानोद्यापनक्रिया ॥ वेदव्रतमहादानाभिवेकान्वर्द्धमानकम् ॥ इष्टापूर्ततथायस्यविध्यलोपीन्यदाकृतौ ॥ तत्सर्वमष्टकादन्यदधिमासेविवर्जयेत् ॥ सूतकेपिचकर्तव्यंज्ञानाद्यंराहुदर्शने” इति ॥ स्मृतिरत्नावल्याम् ॥ “प्रवृत्तंमलमासात्प्राग्यत्कार्यमसमापितम् ॥ आगतेमलमासेपितत्समाप्पमसंशयम्” इति ॥ अथक्षयमासेजन्मादौमासज्ञानमाह । यज्जन्मेति । जन्मचमृत्युश्चजन्ममृत्यु यस्यजन्ममृत्युयज्जन्ममृत्यु क्षयेक्षयमासिभवत्तस्तस्यमासोतिथिखंडोज्ञातव्यौ तिथेःप्रथमेर्धेजन्मवामृत्युर्वाभवति तदाप्रथममासः ॥ द्वितीयेर्धेद्वितीयोमासोक्षेपः । तथाचगृहकालनिर्णये ॥ “तिथ्यर्धेप्रथमेपूर्वोद्वितीयेर्धेतथोत्तरः ॥ मासावितिबुधैर्ज्ञेयौक्षयमासस्यमध्यगौ”इति ॥ अथमलमासःकुत्रकुत्रगण्यतइत्याह । चयमुच्यते । चयोगर्भाधानादेर्द्विः गर्भस्यकलिलंघनांकुरास्थिचर्मादिचयःप्रतिमासे भवति घनादीनांदिनकलांतराचयस्तदादिके प्रप्येभृत्येवेतनदानार्थमधिकोमासोगण्यते । तथाचयमः ॥ “गर्भेवार्धुपिकेभृत्येश्राद्धकर्मणिमासिके ॥ सर्पिंडीकरणे नित्ये नाधिमासंविवर्जयेत् ” इति ॥ पाठांतरव्याख्यानम् । अधियुगेपूर्वाधिमाः प्राकृतइति एकस्मिन्पूर्वमधियुगे अधिकद्वयेसतिपूर्वाधिमाः प्रथमोधिमासः प्राकृतः प्राकृतमासवज्ज्ञेयःअधिकवन्नत्प्राज्यः । अर्थादुत्तरोधिकमासोमलमासः । तदुक्तम् “मासद्वयेन्दमध्येच संक्रमोनभवेद्यदा ॥ प्राकृतस्तत्रपूर्वस्यादुत्तरस्तुमलिम्लुचः” इति॥२॥ इतिमुहूर्तमार्तण्डटीकायांमार्तण्डवृत्तभाषायांसंक्रांतिप्रकरणंसमाप्तम् ॥

अथ अधिमासक्षयमासका लक्षणको और वहां कर्तव्याकर्तव्यको और क्षयमासमें जन्ममरणका विचारको कहते हैं ॥

भा-सिद्धांत करनेषोल प्रदादिक कहते हैं कि चांद्रमास सूर्यमण्डलांत होता है ॥

अथ मातृपंचकम् ॥

पुत्रोमेखलुजायतांशिवहरे दुर्गेतिसंबुध्यै देहदानतपोत्रतादिनियमैः संशोषयित्वा
चिरम् ॥ यापूर्वदशमासिमांधृतवती देवात्सहित्वोदरे दुःसंगर्भभवंधरेवनिविहं तस्यै
जनन्यैनमः ॥ १ ॥

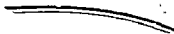
पुत्रोमेभवितानवेतिसततं याचितयित्वाततो सूत्वा गृयकृमीव मांप्रसवजां पीडांहि
विस्मृत्यच ॥ शीतोष्णार्द्रपटादिभिश्चसततं संरक्षितोदंतया तस्याश्वैक्यंभवेयमृषी
तस्यैजनन्यैनमः ॥ २ ॥

भूतप्रेतपिशाचराक्षसगणाच्छूली सुतरंसतु कृष्णोदानवदर्पहाश्वतुसदाबालग्रहेभ्य
स्तथा ॥ गोपुच्छभ्रमणादिभिश्चसततं रक्षाकृतमेयया इत्वांगभ्रमितंमरीचिलवभं न
स्यैजनन्यैनमः ॥ ३ ॥

मातृकंखलुयःकरोतिहिनरोधन्योजनिस्तस्यै रामस्यैवविनिर्गतंखलुवचो गृह्णांन्मा
तुश्रये ॥ तेमर्त्याःकलुषंविधूयसकलं श्रीरामरूपा दिवं भुक्ता- यांति धरामुसंभृतिविहं
तस्यैजनन्यैनमः ॥ ४ ॥

यामाताममदुर्वचांस्यगणयद्रालोयमित्याशिषो दूर्ववास्यवतोःशरीरविपुत्रं
दृश्यथा ॥ मार्कण्डेयइवप्रजीवनसुखंचैवाददन्मांचिरं यक्षस्यैवचनंकुलंचतिगुणं
नन्यैनमः ॥ ५ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाज्ञिक-
मोडुरामविरचितं मातृपंचकं सम्पूर्णम् ॥

अथ यज्ञेशाष्टकम् ।

यजंतेयं देवाय जनकुशलाय ज्ञकरणैर्यथाभूमौ भूयोनियमनिपुणाः संधिपुत्रुषाः ॥ यमा
राध्य ख्यातिं बलिसदृशदैत्याः सुविपुलांययुस्तं यज्ञेशंसकलसुखदंनौमिसततम् १ ॥

ज्ञेशं ज्ञानघनस्वरूपममलज्ञानप्रदं ज्ञानिनां ज्ञेयश्चोपनिपत्प्रमाणवचनैर्यः सर्वरूपी
भवान् ॥ ज्ञेशाः सिद्धिमिताः पुरंदरमुखाः संपूजयंतो हरिं ज्ञेशान् राममुखान् सुतान्
दशरथोलेभे यमिष्टाहरिम् ॥ २ ॥

शास्त्राण्यंगयुतास्तथासुविपुलावेदाभृशंयंसं शास्त्रेशंप्रतिपादयंति विपुलैर्माध्यंदि
नाद्यैर्ध्रुवम् ॥ शारीरंप्रविधूय वेहकलुपंहुत्वा तदर्यं द्विजाः शारीरं भुवि देवदुर्लभसुखं भुक्त्वा-
गमन्यं हरिम् ॥ ३ ॥

यमैस्तु यैर्द्वीभ्यां शरभुजमितैर्वै सुविपुलैर्यमंते यज्ञानां सयजति जुहोत्यादिभिरपि ॥
यजंतेषु विप्राः सकलश्रुतिसूत्रार्थनिपुणाययुस्तेषां पादेष्वपि खलु लुठंतस्तमभयम् ॥ ४ ॥

नमामित्वांयज्ञं किटितनुधरं यस्य च नसिखुवः सुकृतुण्डे ते श्रुतियुगलरं ध्रेच च मसाः ॥
नमो भूयो तुभ्यं सकलमस्रपात्राणि च तनौ नहीयंते नृणां तव चरणभाजां मस्रवृषाः ॥ ५ ॥

मोघं जन्मभवेद्यजेन्नखलुयः श्रीयज्ञनारायणं मोघं तस्य विशालनेत्रयुगलं पश्येन्नचेत्तं पर
म् ॥ मोघं तस्य मुखं पठेन्नखलु तत्रामानि भद्राणि चेन्मोघं पादयुगं त्रजेन्मस्रगृहं नाहं भजेतं
हरिम् ॥ ६ ॥

नयत्राहंकारं नचमदमहांधं खलु तमो नशोकं दैन्यं धानचयमभयं दुर्जनवचः ॥ नदुःखं
मोहं धानचशरशरस्यापि सुकृतं नयंते यज्वानस्तमहमविनाशं खलु भजे ॥ ७ ॥

मज्जामांसमलास्यमेदरुधिरैः शुक्रादिभिः संप्रुतं मर्त्यादेववशंसुनिच्छकुणपंये प्राप्य
विद्युच्चलम् ॥ मध्याह्नार्कमरीचिकेवहादिजध्वांतापहं मुक्तिदं मन्ये यन्नभजंति ब्रह्मपरमं ते
वंचितास्तं विभुम् ॥ ८ ॥

इति श्रीश्रौतविज्ञानानुरामाग्निहोत्रिसुतमोहुरामकृतं
यज्ञेशाष्टकं श्रीयज्ञेश्वरार्पणमस्तु ।

अथ मातृपंचकम् ॥

पुत्रोमेखलुजायतांशिवहरे दुर्गेतिसंबुध्यै देहदानतपोव्रतादिनियमैः संशोषयित्वा
चिरम् ॥ यापूर्वदशमासिमांधृतवती देवात्सहित्वोदरे दुःसंगर्भभवंधरेवनिषिडं तस्यै
जनन्यैनमः ॥ १ ॥

पुत्रोमेभवितानवेतिसततं यांचितयित्वाततो सूत्वा गूयकृमीव मांप्रसवजां पीडां हि
विस्मृत्यच ॥ शीतोष्णार्द्रपटादिभिश्चसततं संरक्षितोहंतथा तस्याश्चैवकथंभवेयमनृणी
तस्यैजनन्यैनमः ॥ २ ॥

भूतप्रेतपिशाचराक्षसगणाच्छूली सुतरस्तु कृष्णोदानवदर्पहाश्वतुसदाबालप्रहेभ्य
स्तथा ॥ गोपुच्छभ्रमणादिभिश्चसततं रक्षाकृतमेयया इत्वांगेभ्रमितंमरीचलवणं त
स्यैजनन्यैनमः ॥ ३ ॥

मात्रुक्तंखलुयःकरोतिहिनरोधन्योजनिस्तस्यै रामस्येवविनिर्गतंखलुवचो गृह्णातिमा
नुश्रये ॥ तेमर्त्याःकलुषंविधूयसकलं श्रीरामरूपा दिवं भुक्त्वा यांति धरामुखंसुनिषिडं
तस्यैजनन्यैनमः ॥ ४ ॥

यामाताममदुर्वचंस्वगणयद्बालोयमित्याशिषो दूर्वंवास्पघटोःशरीरविपुलं भूयाद्दृष्ट
दुर्घथा ॥ मार्कण्डेयइवप्रजीवनमुखं चैवाद्दन्मांचिरं यक्षस्येवघनंकुलंचविपुलं तस्यैज
नन्यैनमः ॥ ५ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्र-
मोडुरामविरचितं मातृपंचकं सम्पूर्णम् ॥

श्रीमहाभारत सटीक मोटे अक्षरका ।

महर्षि श्रीवेदव्यास प्रणीत और पंचमवेद संज्ञा होनेसे विशेष प्रशंसा करना निरर्थक है ये वही पुस्तक गणपतकृष्णाजीके छापेकी है जो पूर्वकालमें ८० । ६० रुपयेको मिलताथा उसीको हमने सब लेकर ४० रुपयमें देते हैं. टपाल महसूल ५ रु० अलग है; परंतु अब थोड़ी पुस्तकें रह गई हैं, महाभारतके प्रेमीलोगोंको शीघ्र लेना चाहिये कुछ कालके पीछे मूल्य अधिक होजायगा. ऐसा ग्रंथ उत्तम छपनेकी आशा कमती है—लीजिये. ८० खर्चा सहित मूल्य पैंतालीस ही ४५ रुपये हैं.

मिताक्षरा(धर्मशास्त्र)पद योजना तात्पर्यार्थ भाषाटीका ।

इस असारसंसारमें मर्यादा स्थितीके हेतु अनेक प्राचीन आचार्योंका मत लेकर “आचार” “व्यवहार” प्रायश्चित्त” नामक तीनभागोंमें महर्षि याज्ञवल्क्यजीने भारतवर्षके चतुर्वर्णोंके नीति-पूर्वक स्वधर्ममें तत्पर रहनेके हेतु रचनाकी. आचाराध्यायमें गर्भाधानसे लेकर मरण पर्यन्तके समस्त संस्कार, सबजातियोंकी उत्पत्ति, ब्राह्मणादि चतुर्वर्णोंके धर्माचरण, आठ प्रकारके विवाहोंके लक्षण, भक्ष्याभक्ष्य पदार्थोंका विवेक, दानलेनेदेनेकी विधि, श्राद्ध तथा नवग्रहोंकी ज्ञान्ति, राजाओंके धर्माचरण वर्णित हैं ।

शुकसागर अर्थात् श्रीमद्भागवत भाषा ।

इसमें शंका समाधान और अनेकानेक दृष्टांत इतिहास तथा उत्तमोत्तम दोहा चौपाई भजन कवित्त मिश्रित सुंदर वार्त्तिक प्राकृत भाषामें बड़े २ अक्षरोंमें छपी है. आजपर्यंत एसी उत्तम पुस्तक अन्यत्र कहीं नहीं छपी. कीमत डाक महसूल सहित १२ रु. १० आ० है. प्रतीकके लिये शोकांकभी टालेगये हैं ॥

श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण सटीक ।

श्रीपं० ज्वालाप्रसादमिश्रकृत भाषानुवाद ।

भक्तगणो! अति उत्तम टीका सरल पदोंमें हरेक देशोंके समझने योग्य कराई गई है और रुचिर स्थलोंमें मधुर दृष्टान्तों और उदाहरणोंसे अर्थ पुष्ट किया है किन्तु गूढ़ाशयोंका अर्थ तो विशेषही दर्शाया है, विशेष प्रलापसे क्या? शीघ्रता करो पीछे मूल्य बढ़ाया जावेगा. यह पुस्तक कथा बांचनेमें परमोपयोगी है. मूल्य केवल २१ ही रु० भेजनेपर यह पुस्तक घरवैठे पहुंच जावेगी ॥

वाल्मीकीय रामायण केवल भाषा ।

इसमें श्लोकांक और प्रत्येक सर्गका आद्यन्त श्लोक लिखा गया है, भाषा परम मधुर और चित्तको मोहनेवाली है. सम्पूर्ण पुस्तककी दो जिल्दें हैं, जिल्द अत्यंत मनोहर सुनहरी परम पुष्ट हैं, कीमत १० रु०.

श्रीमद्भोस्वामितुलसीदासकृत रामायण सटीक

पं० ज्वालाप्रसादजीकृतसंजीवनी टीका ।

लीजिये रामायण सटीकभी लीजिये असल पुस्तक श्रीगुसाईं जीकी लिपिके अनुसार व सम्पूर्ण श्लोकों सहित जिसमें शंका समाधान आद्यपर्यंत विस्तारपूर्वक लिखे हैं. तुलसीदासका जीवनचरित्र, माहात्म्य, राम चतुर्दश वर्ष वनवासका तिथिपत्र और अष्टम रामाश्वमेध, लवकुशकाण्ड तथा कोप और सुंदर फोटोग्राफके चित्रभी संयुक्त हैं. इसके टीकाकी रचना बहुत उत्तम और अपूर्व मनभावन सुख उपजावन रामयज्ञ पावन है. देशाटन करनेवाले तथा सर्व सामान्यकी सुगमताके लिये सुंदर नवीन छोटे अक्षरोंमें छपकर बहुत शीघ्र दृष्टिगोचर हुवा चाहती है. की० ५ रु०.

जाहिरात.

लीलावती सान्वय भाषाटीका अत्युत्तम.....	१-८
घृहजातकभाषाटीका अत्युत्तम	१-८
वर्षदीपकपत्रोमार्ग वर्षजन्मपत्र बनानेका	०-४
मुहूर्त्तचिंतामणि प्रमिताक्षरा रफ् रु. १ ग्लेज्	१-८
मुहूर्त्तचिंतामणि पीयूषधाराटीका	३-०
ताजिकनीलकण्ठी सटीक तंत्रत्रयात्मक.....	१-४
ताजिकनीलकण्ठी महीधरकृत भा०टीका अत्युत्तम टैपकी छपी	१-८
ज्योतिषसार भाषाटीकासहित	१-०
मुहूर्त्तचिंतामणि भाषाटीका महीधरकृत	१-०
मानसागरपद्धति	१-०
बालबोधज्योतिष	०-२
चमत्कारचिंतामणि भाषाटीका	०-४
जातकालंकार भाषाटीका.....	०-६
जातकालंकार सटीक.....	०-६
जातकाभरण	०-१२
प्रश्नचंडेश्वर भाषाटीका	०-१२
लघुपाराशरी भाषाटीका अन्वयसहित	०-३
मुहूर्त्तमार्तण्ड संस्कृतटीका-भाषाटीकासमेत	१-४
शीघ्रबोध भाषाटीका	०-६
संकेतनिधि सटीक प० रामदत्तजीकृत यह ग्रंथ देखने योग्य है.....	१-४
पदपंचाशिका भाषाटीका	०-४
भुवनदीपक सटीक	४-०
जामेनिसूत्र सटीक चार अध्यायका	०-७
रमलनवरत्न	०-८
रमलनवरत्न भाषाटीका	०-१२
सर्वार्थाचिंतामणि	०-१२
लघुजातक सटीक.....	०-६
सामुद्रिक भाषाटीका	०-४
सामुद्रिक शास्त्र बडा सान्वय भाषाटीका.....	१-४
यवनजातक.....	०-२
मावकुतूहल भाषाटीका	१-०
अमरकोश भाषाटीका शब्दानुक्रमसहित रफ् १॥ ग्लेज्	२-०
पंचांग १० वर्षका छपके तयार है.....	१-८
हायनरत्न	१-८

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-खेमराज श्रीपणदास,
“ श्रीवेङ्कटेश्वर ” छापखाना बंपई.